

पंडित मदनमोहन मालवीय.

प्रस्तावनाकार

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर

लेखक

रामकृष्ण गोपाळ भिडे

[निकोलाय लेनिन, स्वार्तच्यदीप, सुभाषचंद्र बोस, पं. जवाहरलाल
नेहरू, इ. पुस्तकांचा वर्ता]

सन १९३१]

[कि. ८ आपणे

प्रकाशक व मुद्रक—

शंकर नरहर जोशी

'चित्रशाळा' प्रेस १०२६

सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

तीर्थरूप रा. रा. श्री.

गोपाल कृष्ण मिह

यांचे जगमयेष्टी

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना

आभार

१ विषयदिष्टादन	पृ. १
२ जन्म व कुलवृत्तात	पृ. ७
३ हिंदुविश्वविद्यालयाची स्थापना	पृ. १३
४ हिंदु संघटन	पृ. २८
५ स्वराज्यार्थ प्रयत्न	पृ. ५१
६ कायदेमंडळांतलं लोकसेवा	पृ. १००
७ कमिशनरपुढील साक्षी व काम	पृ. १२२
८ पंक्तिजी व कायदेमंडळ	पृ. १४८
९ उपसंहार	पृ. १६९
१० परिशिष्टे	
१ सुषाबिन्दु	पृ. १७५
२ पं. मारुवीय व महाराष्ट्र	पृ. १८५

प्रस्तावना.

ह्या निरनिराळ्या प्रांतातील पुढाऱ्यांची चरित्रे प्रसिद्ध होऊन ती ज्या त्या प्रांतातील लोकाना त्या त्या भाषेतून वाचावयास मिळत आहेत ही फार आनंदाची गोष्ट होय. लाला लजपतराय याचे चरित्र मराठीत रा. चावसाहेब फडके, बर्नाल पन्वेल, यानी मुन्तरेण लिहून प्रसिद्ध केले आहे. आणि त्यानंतर आता सुप्रसिद्ध पं. मदन मोहन मालवीय याचे चरित्र रा. रामकृष्ण गोपाळ भिडे याचेकडून मराठीत प्रसिद्ध होत आहे.

पं. मदन मोहन हे लालाजीप्रमाणे आपल्या प्रांताचे निदान काही वर्षांपूर्वीपर्यंत तरी मूर्खाभिषिक्त पुढारी होते. ते लालाजीप्रमाणे जहाल नव्हते व हत्तीच्या चळवळीत जरी ते पूर्वीहून अधिक धोडपणाने व तबकने पुढे आलेले दिसले तरी आजही त्यांना कोणी जहाल असं म्हणणार नाही. अलाहाबाद प्रांतातील नेमस्तपक्षाचे ते कर्मांतकमी ३० वर्षे पुढारी होते. तथापि हे पुढारोपण हातीं असताहि त्यांनी ज्या कायदे-कौन्सिलात के गोपले यांनी ज्या प्रेसबिलाला संमति दिली, त्याच कौन्सिलात त्याचवेळीं पं. मदन मोहन मालवीय यांनी प्रेसबिलाला विरोध केला. १९१९ साली दिवा शेथील वरिष्ठ कौन्सिलमध्ये रौलेट बिल सरकारने पुढे आणले, तेव्हा पं. मदन मोहन यांनी केलेली कामगिरी सर्वश्रुत आहे. किंबहुना म. गांधी यांनी पुढे सुरू केलेल्या सत्याग्रहाच्या चळवळीची प्रस्तावना म्हणजेच त्यांचे त्यावेळचे मापन होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि त्यांना जहाल हे नाव लोकांनी किंवा सरकारने केव्हाहि दिले नाही.

एवंच काम दोन किंवा अनेक तऱ्हांनी माणसे कशी करतात याची श्रुत प्रांतातील बदादरणाप्रमाणे अलाहानाद प्रांतातहि उदाहरणे होतीच. पं. मदन मोहन याच्यापूर्वी पं. अयोध्यानाथ, पं. विशान नारायण धार, पं. गंगाप्रसाद धर्मा वगैरे पुढारी हे त्याच प्रांतातील, डॉ. तेज. बहादूर सभू याच्या मानाने अधिक स्पष्टवक्ते व तबकदार असले तरी त्यांनाहि कोणी जहालपक्षात गणलेले नव्हते. पं. अयोध्यानाथ याचे *‘दिल्ली पं. अयोध्यानाथ कुंजकुंज देहरी’* असे पुस्तक *‘अहमद नगर’* मध्ये *‘अयोध्यानाथ यांचे’* उपाध्यक्ष आहेत. छद्म पं. मोतीलाल नेहरू पंतले तरी ते १९१९ पर्यंत नेमस्ताचेच पुढारी होते. पंधू ते व त्याचे चिरंजीव पं. जवाहरलाल

नैहरू हेसन १९२० साव्यासमून वहाल पुढारी म्हणून पुढें आत्मापामून जहाल व नेमसून हा भेद अदादावाद प्रांतान अगदीं स्पष्ट झाला आहे, मनवर्षी पं. मदन मोहन मालवीय हे सुर्वर्ष्य काही कारणानें सयाप्रदाच्या चक्र-वर्तोन नुसत्यान गेले, तरी आत्राहि त्यांना कायेसुचे पुढारी म्हणून कोणा विशेषणें मारतात नाहीं. पण हे सर्व सांगण्याचा उद्देश शक्याच कीं पं. मदन मोहन मालवीय यांना वेव्हा कोणी जहाल म्हणो, नेमस्त म्हणो, त्यांना देशाचे अनहित करणारे असें मात्र कोणी कधींच म्हटलें नाहीं. आणि त्याच्या सौम्य वृत्तीवर काहीं लोक नामून असते तरी त्यांना शेवटीं हें कबूल करावेंच लागते कीं, राष्ट्रकार्यांत जन्मभर मित्रलेला अशा पंडितजींसारख्या मनुष्य निदान त्याच्या प्रांतांत तरी दुसरा नाहीं, याचें कारण असें कीं, त्या प्रांतांत गेल्या ३० वर्षांत विधायक स्वस्याचें असें कोणतेंहि राजकारण किंवा समाज-कारण निघालें नाहीं कीं ज्यांत पंडितजींनीं पुढाकार घेतला नाहीं व कष्ट केले नाहींत, त्यांतून विशेष हें कीं ते आपल्या राष्ट्रीय वृत्तीमुळे धर्माला किंवा समाजसुखासाठीं कमीपणा आणीत नाहीं किंवा अवगणीतहि नाहींत; पण टलट क्षण्य तर त्याचा पुरस्कारच करतात. यामुळे केवळ अत्यंतिक सुधारक अर्थाच्याशिवाय बाकी सर्व लोक त्यांना एकसारखाच मान देतात. हें राजका-रणाविषयीं झालें. पणु आदर्शमून हिंदू शक्ति, हिंदू मनेचे कडे पुस्तकें व सर्वांत विशेष म्हटलें म्हणजे बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीचे संस्थापक, या दृष्टीनें पाहतां पंडितजींचा हात कोणीहि धरूं शकेल असें वाटत नाहीं. आज ३५ वर्षांत त्यांनीं केलेलीं कार्ये व त्यांनीं प्रगट केलेलीं मते हा एक मोठाच राष्ट्रीय निधी होय व रा. मिळे यांनीं तो मराठी वाचकाला पुष्कळशा पंडितजींच्या शब्दांनींच मिळून दिलेला आहे. आतां चरित्र म्हटलें म्हणजे व्यक्तीसंबंधी अनेक प्रकारची साजगी माहिती पुस्तकांत असावी अशी अपेक्षा वाचकाची सहजच असते. आणि त्या दृष्टीनें पाहतां तशी माहिती या पुस्तकांत फारच थोडी आहे, असें म्हणणें प्राप्त होतें. पण अशा बाबतींत सुद्धा चरित्रविषयाच्या प्रांतांतच जर अशीं चरित्रे कोणीं लिहिलीं नाहींत तर पर्यायात तशी माहिती मिळणें अधिकच दुरापास्त होय. तथापि, पुस्तकाला नांव देताना मात्र लेख-कारनें याविषयीं साबरदारी घेतलेलीं बरीं.

आभार

सुप्रसिद्ध देशभक्त पं. मदन मोहन मालवीय यांचे जीवनचरित्र वाचकास सादर करण्यास अत्यंत आनंद वाटत आहे या चरित्रात पंडितजींचे केवळ सार्वजनिक जीवनचरित्र देण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याच्या जोडीला त्यांचे राजगी चरित्र देता आले असते तर लेखकास तेंहि याबरोबर सादर करण्यास परमा-
ल्हाद वाटला असता कारण घोर पुरुषांचे खासगी चरित्र न्याहाळण्याची वाचकांस नेहमीच जास्त उत्कठा असते सें लेखकास देता आले नाही याला अनेक कारणे आहेत एकतर पंडितजींचा घराच सहवास घटायलास पाहिजे तसा लागला नाही, त्याच्या अनेक निष्पारिचिताकडे पत्रव्यवहार बसनाहि अवश्य ती माहिती मिळाली नाही व पंडितजींचा सार्वजनिक कार्याचा व्याप अत्यंत अफाट, त्याच्या चाहत्यांची संख्याहि अमर्याद असून त्यांचे ईमजोत वा हिंदोत एकाहि विस्तृत चरित्र उपलब्ध नाही त्यामुळे मिळाल्या ह्या सामुप्रीवरण लेखकास अवलंबून राहावे लागले

परंतु ही याच दुसऱ्या रूपाने भटून निघाली व ती म्हणने श्री तात्यासाहेब वेळकराच्या प्रस्तावनेने पंडितजींचा व तात्यासाहेबाचा लोभ फार श्री तात्यासाहेब गुणज्ञ व रसज्ञ असल्याने आणि सार्वजनिक कार्यक्षेत्रात उभयताहि जुने सहकारी असल्याने पंडितजींबद्दल अधिकाराने दोन शब्द लिहिणारा महाराष्ट्रात श्री. तात्यासाहेबांखेरीज अन्य कोणीहि नाही. त्यांना विनंति करताच त्यांनी ती तत्त्वर्णो मान्य केली त्याचे आभार मी काय मानायलाचे ! कारण 'आकाशात्पातितं सोय यथा गच्छति सामरे' अशी या चरित्रप्रयाचीच जिथे स्थिति तिथे प्रस्तावनेबद्दल वेगळे आभार मानायला जागाच कोठे आहे !

हे चरित्र लिहिण्याचे ठराविले तेव्हा त्याच्या साधनसामुध्दानी मोठी अडचण उत्पन्न झाली. व त्या बाबतीत अनेकांची मदत झाली, परंतु विशेष उन्मुखनीय मदत हिंदुमहासभेचे मुख्यमंत्री कै पं. देवस्नानशर्मा व काशी

हिंदुविश्वविद्यालयाचे श्री. पुणताबेकर यांनी मला शक्य ती मदत केली त्याबद्दल मी त्याचा ऋणी आहे

चित्रशालेचे मॅनेजर श्री. शंकरराव जोशी यांनी पुस्तकाबद्दल तगादा लावला नसता तर पुस्तक लिहून झाले असते की नाही याची शंकाच आहे. अर्थात पुस्तकप्रकाशनाचे सर्व श्रेय त्यांनाच आहे त्याप्रमाणे श्री. दत्तोपंत दाढेकर यांनी पुस्तकाची मांडणी नोंद केली याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे

परिशिष्ट २, ' पं. याल्कीय व महाण्डू ' हा केसरत प्रकाशित झालेला लेख यात छापण्यास मला परवानगी दिल्याबद्दल मी त्या संस्थेच्या चालकांचा आभारी आहे.

पुणे ता. २।११।१९३१

रा. गो मिडे

पंडित मदनमोहन मालवीय.

विषयोद्घाटन

संघे शक्तिः कलौ युगे ।

हिताय सर्व लोकानां निग्रहाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ १ ॥
ग्रामे ग्रामे सभा कार्या ग्रामे ग्रामे कथा शुभा ।
पाठशाला मल्लशाला प्रतिपर्वमहोत्सवः ॥ २ ॥
अनाथा विधवा रक्ष्या मंदिराणि तथा च गौः ।
धर्म्यं संघटनं कृत्वा देयं दानं च तद्धितम् ॥ ३ ॥
स्त्रीणां समादरः कार्यो दुःस्वितेषु दया तथा ।
अहिंसका न हन्तव्या आततायी वधार्हणः ॥ ४ ॥
अभयं सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा ।
सेव्यां सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥ ५ ॥
कर्मणां फलमस्तीति विस्मर्तव्यं न जातु चित् ।
भवेत्पुनः पुनर्जन्म मोक्षस्तदनुसारतः ॥ ६ ॥
स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
एक एवाऽद्वितीयो यः शोकपापहरः शिवः ॥ ७ ॥
पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ।
दैवतं देवतानां च लोकानां योऽव्ययः पिता ॥ ८ ॥
सनातनीयाः सामाजाः सिक्खाः जैनाश्च सौगताः ।
स्ये. स्ये. कर्णप्रभितः. धारणेषु षणस्पदसू. ॥ ९ ॥
विश्वासे दृढता स्वीये परनिंदाविवर्जनम् ।

तितित्ता मनभेदेषु प्राणिमात्रेषु मित्रता ॥ १० ॥
 श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् ।
 आत्मनः प्रानिहलानि परेषां न समाचरेत् ॥ ११ ॥
 यदन्यविहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पुरुषः ।
 न तत्परस्य कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ १२ ॥
 न कदाचिद्विभेद्वन्यान्न कंचन विभीषयेत् ।
 धार्यवृत्तिं समालोच्य जीवेत्तज्जनजीवनम् ॥ १३ ॥
 सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चिद् दुःखभाग भवेत् ॥ १४ ॥
 इत्युक्तलक्षणा प्राणि दुःखत्रयसंनतत्परा ।
 दया बलवतां शोभा न न्याज्या धर्मचारिभिः ॥ १५ ॥
 पारमार्थ्यमन्मानैरिमार्यैर्यद्वादिभिः ।
 देशमर्त्तमिदित्या च कार्या देशसमुन्नतिः ॥ १६ ॥
 सुख्योऽयं भारतां वर्णा हिन्दुध्यानः सर्वान्वितः ।
 ब्रह्मिष्ठः सर्वदेशानां धनधर्ममुख्यतः ॥ १७ ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि
 धन्यान्तु ये भारत भूमि भागे ।
 मर्यादापारं यत्र च हेतुभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषः सुख्यात् ॥ १८ ॥
 मातृभूमिः पितृभूमिः स्वर्गभूमिः सुख्यतमा ।
 भक्तिमहाति देशोऽयं गौरवः मानैर्धनैरपि ॥ १९ ॥
 शान्तिर्यत्र यत्र सूर्य गुणरमरिभागिनः ।
 चन्दार आश्रमाः पुन्याः शत्रुवर्गस्य मायकाः ॥ २० ॥
 वृक्षयः सर्वपमाणां हिन्दुधर्मोऽयमुत्पन्नः ।
 रक्ष्यः मर्यादापारं मर्यादावर्तिनिरपि ॥ २१ ॥

(मार्यादापारं मर्यादावर्तिनिरपि)

कलियुगांत ऐक्य हेंच बल आहे.

[अखिल प्राणिमात्रावर उपकार करण्यासाठी, दुष्टांना धाक दाखविण्यासाठी, धर्मस्थापनेसाठी व शासन करण्यासाठी, धर्मानुसार संघटना करून गावोगाव हिंदुसभा स्थापन केली पाहिजे, उपदेश केला पाहिजे व गावोगाव पाठशाळा व तालिमी स्थापन केल्या पाहिजेत.

पर्वांच्या दिवशीं एकत्र जमून सर्वांनी उत्सव करावा.

सर्वांनी एकजुट करून अनाथांचे, विधवांचे, मंदिरांचे, व गोमातेचे रक्षण केले पाहिजे, आणि या कामासाठी द्रव्यसाहाय्य केले पाहिजे.

त्रियाचा योग्य मान राखला पाहिजे. दुःखितावर दया केली पाहिजे.

जो दुसऱ्यास त्रास देत नाही त्याला मारता कामा नये, परंतु आततायी असेल त्याचा योग्य समाचार घेतला पाहिजे. जो त्रियावर, परवितावर व दुसऱ्याच्या प्राणावर उठतो किंवा कोणाच्या घराला आग लावतो, त्याला मारल्याखेरीज आपला अगर दुसऱ्याचा प्राण व धन वाचत नसेल तर त्याला मारणे हा धर्म ठरतो

स्त्रिया व पुरुष यांनी धैर्य, सत्य, आस्तेय, ब्रह्मचर्य व क्षमा या गुणांचे अमृता-प्रमाणे सदा सेवन केले पाहिजे.

चागल्या कर्मांचे फल चागले व वाईटाचे वाईट मिळते व कर्मानुसार प्राण्याला वारंवार जन्म घ्यावा लागतो अगर मोक्ष प्राप्त होतो ही गोष्ट कोणी विसरता कामा नये

प्रत्येक प्राणिमात्रात ईश्वर वास करतो-ईश्वर सर्वज्यापी आहे-त्याचे सदैव स्मरण केले पाहिजे त्याच्याएवढा महान् कोणी नाही तो अद्वितीय आहे. तो दुःख व पाप यांचे हरण करणारा शिवस्वरूप आहे. तो पवित्रनम, मंगलस्वरूप आहे. तो सर्व देवतांची देवता आहे तो अनादि अमृत अखिल विश्वाचा अविनाशी पिता आहे

सनातनधर्मा, आर्यममाजी, वज्रममाजी, शंख, जैन, बुद्धादि सर्व हिंदूंनी आपल्या विशेषधर्माचे परिपालन करावे परंतु परस्परांनी परस्परांशी प्रेमाने व आदराने चागले.

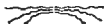
पंडित मदनमोहन मालवीयजी यांचे स्मरण होताच पुराण-
कालीन व्रतधर्मांची सौम्य भूति डोळ्यासमोर उभा राहते ती तजस्वी मुद्रा,
त्याच्या नेत्रातील ते तेजस्वी तेजविरणूक लज्जावर लावलेला चंदनाचा तों
आत्मालंकार, ओठावर सहज खेळणारी हास्मरेश, नेत्रातील चाचल्ययुक्त निगू-
दता, इत्यादि सर्व गोष्टींनी पंडितजींची मूर्ति आकर्षक तर दिमतेच पंतु
त्याबरोबरच त्याजविषयीचा आदर सहज गृहिण होतो

आज हिंदुस्थानात जे राष्ट्रपुरुष विद्यमान आहेत त्यात भारताय सल्लुनीचा
आदर्श म्हणून कोणी गणला जात असेच तर ते पंडित मदनमोहन हेच
आहेत हिंदी लोकांचे तर असोच पण मि माँटेग्यु याजवरहि मदनमोह-
नानांनी आपली मोहनी घातली पंडितजीसंबंधाने ते लिहितात, " पंडित
मालवीय हे हुशार मुत्सदी असून रुचाचदार आहेत त्याचा आवाज मजुर,
चालीरीति भादस्त, पोपाख साधा असून त्याचा महत्त्वाकांक्षा अपुरी राहि-
लेली आहे असे वाटते "

पं मालवीयजी यांच्या हृदयात एकच महत्त्वाकांक्षा प्रज्वलित झालेली
आहे व ती म्हणजे भारताच्या उत्कर्षासंबंधीची यासंबंधाने त्यांचे प्रयत्नहि
विविध व दीर्घ असून हिंदुस्थानवासीयानां विशेषतः हिंदू समाजाने या कामां
कसा हातभार लावावा याचे विवेचन या प्रकरणाच्या प्रारंभी पंडितजी-
ंच्याच सूनभ्रमोपेन केले आहे वरील उपदेश सर्वांनाच हृदयस्थ करून
नित्य पठन करावा असा आहे

पंडितजी सार्वजनिक कार्यक्षेत्रात उत्तरव्यापासून त्यांनी देशसेवेचे व्रत
स्वीकारले त्यात आजनागायन निरलसगणे ते भाग घेऊन आहेत सार्वजनिक
कार्यात त्यांनी लोफ काही कामी नाहीत परंतु पूज्य मालवीयजी यांचा त्याग
फारच प्रेष्ठ प्रतीचा आहे त्यांनी देशसेवेसाठी आपले सर्वस्वच अर्पण केले आहे
वांग्रेसज्या जन्मापासून निचे ते एमनिष्ठ भक्त आहेत शिक्षक, संपादक, वकील
इत्यादि अनेक व्यवसायात ते शिरले परंतु असा एकाच व्यवसायासाठी त्यांचा
जन्मच नसल्याने व देशसेवेपुढे इतर व्यवसाय त्यांचे रुचेनासे झाल्याने त्यांनी
हे सर्व व्यवसाय सोडले शिक्षक अजनांना त्यांना प्रचलित शिक्षणपद्धति सुग-

जन्म व कुलवृत्तांत.

लघीय या घराण्याचें नांव उत्तरहिंदुस्थानातच नव्हे तर अखिल भारतवर्षांत सर्वतोमुखी झालें आहे हें घराणें मूळ मालव प्रांतातील, मालव्यांतील, हें त्या नांवानच उघड होत आहे. परंतु आज हें सर्वतोमुखी झालेलें मालवीय घराणें मालवा सोडल्यानंतरच विशेष प्रसिद्धीस आलें.

मालवा सोडल्यानंतर त्रिवेणीसंगमार्गे पुण्यक्षेत्र बनलेल्या प्रयागराज या ठिकाणी त्यांनी आपलें स्थायिक घर केलें. व नेह्यापासून मालवीय व प्रयाग यांचा संबंध जडला तो आजनागायन कायम आहे.

या घराण्यातील सर्व पुरुष एकापेक्षा एक विद्वान्, उदारचरित, धर्माचे कडे अभिमानी असे होऊन गेले संस्कृत भाषा तर या घराण्यानें मानुषांपेक्षाही आत्मसात करून घेतली आहे चरित्रनायक पंडित मदनमोहन मालवीय यांचे आज. पं० प्रेमधर मालवीय हे आपल्या काळात संस्कृत विद्येंत अत्यंत पारंगत असून प्रयाग व त्याच्या आसऋतात् त्याचा मोठा नावलौकिक होता. त्याचे चिरजीव पंडित वृजनाथ मालवीय हेहि आपल्या वाङ्मयार्जित विद्येंत अत्यंत विद्वान् म्हणून गाजले होते याची अभ्यापक कला नांव घेण्यासारखी होती व त्याच्या हातचे शिक्षण घेतलेलें अनेक विद्वान् वार्ता प्रयागच्या भागात आज विद्यमान आहेत श्रीमद्भागवतावर वार्ता लिहिलेला टीकाप्रबंध विद्वन्मान्य झालेला आहे महत्प्रमाणें हिंदी भाषेवरहि त्यांचें प्रभुत्व असे पंडित वृजनाथ यांच्या बित्तेवर व गाढ शानावर दरभंग्याच्या हकीच्या महाराजांचे- आज व यनात्मने माजी महाराज हे अत्यंत लघु असून पं० वृजनाथ यांना ते आपल्या गुरुम्यांनी मानीत. यांनीं संस्कृत-मध्ये पुण्यळ प्रपञ्चसि निर्माण केली आहे व त्यापैकी यरेच ग्रंथ पं० मदनमोहन यांनीं प्रसिद्धि केले आहेत. परंतु सरस्वतीनें अशा रीतीनें त्यावर

पंडित मदनमोहन मालवीय.

कोंप्रेतमधोल कामगिरी व कायदेमंडळातून केलेली देशसेवा ही सर्व कामे अत्यंत अपूर्व व त्याच्या उज्वल बुद्धिवैभवाची साक्ष पटाविणारी आहेत. म्हणून त्याचे क्रमाने विभागून पुढे वर्णन करण्यात येणार आहे. पंडित-
जींच्या उपरिनिर्दिष्ट विविध कार्यांचे बीजारोपण त्याच्या तरुणपणाच झाले होते. आणि त्यांच्या अपूर्व चिराटीने, त्यामुडीने व बुद्धिप्रभावाने त्याचे आज विशाल वृक्ष झालेले दिसत आहेत. किंयहुना पंडितजींचे चरित्र म्हणजे संयुक्त प्रांताच्या राजकीय घडामोडीचा सुमारे ४५ वर्षांचा इतिहासच होय, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

पंडितजींनी राजकारणात प्रवेश केला त्या वेळी पंडित अयोध्यानाथ हे संयुक्त प्रांतातील प्रमुख पुढारी होते. दुसरे पुढारी पं. विश्वंभरनाथ हे होते. याच्याशी मदनमोहन यांचा स्नेह व परिचय वाढत गेला, तस-
तसा त्यांच्या कार्यनिष्ठेचा पंडित मालवीयांवर विशेष प्रभाव पडून त्याची उपजत कार्यशीलता जास्त प्रभावी झाली.

स १८८० सालीच पंडितजींनी प्रयागास 'हिंदुसमाज' नावाची एक संस्था स्थापन केली होती. हिंदु समाजातील निरनिराळ्या जातीत व पक्षाता-
तील हिंदूसम्ये प्रेम उत्पन्न होऊन त्यांचे संघटन श्वावे हा या समाजाचा हेतु होत. व आचार्य वाटण्यासारखी गोष्ट को, कोप्रेतसा जन्म होण्यापूरीच काही महिने आधी स. १८८५ मध्ये त्यांनी या समाजामार्फत एक हिंदु परिषद भरविली होती. त्यानंतर प्रथमतः म्यु. तद्दि ते शिरले. व म्यु. च्या द्वारे ते कायदेमंडळात शिरले.

पंडितजींच्या भागडाचे मुख्य विषय म्हणजे शिक्षण व धर्मद्वारा अग त्याने प्रथम त्यांनी शैक्षणिक क्षेत्रात काय कामगिरी केली हे पुढील प्रकरणांत निवेदन करून नंतर त्याच्या इतर कार्याकडे वट्ट.

पंडित मदनमोहन मालवीय

परिचय होताच पंडितजींमधील गुणांची त्यांना योग्य कलनायेऊन पंडितजींची स्वातंत्र्यवादी व उत्साह इत्यादी गुणांचा त्याजवर विशेष परिणाम झाला व त्यांनी पंडितजींना आपल्या पत्रांचे संपादकत्व देऊं केलें. त्यावेळीं पंडितजींचे वय अवघे २५ वर्षांचे होतें राजेसाहेबाकडून अशी सुचना होताच पंडितजींनी ताबडतोब आपल्या नोकरीचा राजिनामा दिला. व सदर पत्रांचे संपादकत्व त्यांनी स्वीकारले अशा रितीनें सरकारचे नोकरीतून काढून पंडितजींना राष्ट्र सेवेस जुंमट्याचें श्रेय राजा रामपालसिंह यांनीं घेतलें हें राजावर त्याचे महद् उपकारच झाले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

पंडितजींना शिक्षकाच्या कामाची मोठी हीस; तें काम त्यांना अत्यंत पवित्र वाटे. परंतु वृत्तपत्राचा संपादक हाहि एकप्रकारें शिक्षकच असल्यानें त्यांनीं हें काम पत्करलें. सुमारे अडीच वर्षे त्यांनीं संपादकाचें काम केलें व हें कामहि त्यांनीं एतक्या उत्कृष्टपणें बजावलें कीं, सरकारी अहवालांतहि पंडितजींच्या कामाचा गांवरपणें उल्लेख करण्यांत आला. अडीच वर्षांनंतर पंडितजींनीं 'हिंदुस्थान' चे संपादकत्व सोडलें तरी वृत्तपत्राच्या धंदाशी 'जो मंत्रेप एकदा जडला तो कायमचाच. कारण त्यानंतर त्यांनीं 'इंडियन ओपिनियन' या पत्राचें संपादकत्व पत्करलें. हिंदी खोरमन सडेतोडपणें मांडण्यांत हें पत्र त्या काळीं प्रमुखा गणलें जात असे. या पत्राशीं सुप्रसिद्ध हिंदी पुजारी पं० अयोध्यानाथ यांचा निवृत्त संबंध होता. पुढें या पत्रांतच लग्नां येथील 'अॅडव्होकेट' या पत्राचा समावेश करण्यांत आला. बाबू प्रह्लादनदत्त सिंह देहि या पत्राचे काही दिवस संपादक होते.

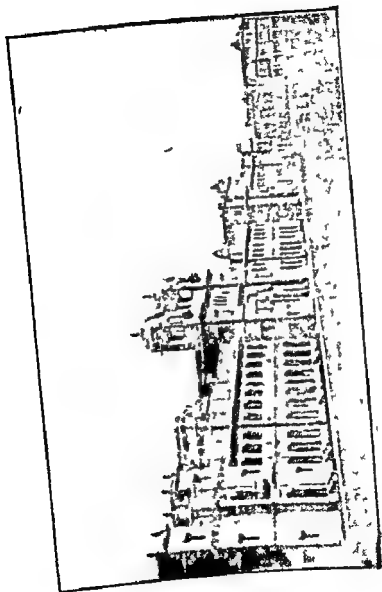
राजवाराणास वृत्तपत्राला केवढें मोठें वामध्वं आहे, वृत्तपत्राची शक्ति केवढी अमर्याद असे ही मोठ पंडितजींस पुणपुर पत्र्यानें व हिंदी तद्व्याख्या आकाशना हिंदी हिताभिध्या लोक मलनीच दिशा दाम्बोत आहेत, असें आडवून आत्म्यानुष्ठे स्तानीं 'अनुदय' नांवाचे स्वतःचें पत्र काढलें व आज्ञागम्य हिंदी भाषा बोलणारांत या पत्राचें स्थान श्रेष्ठ प्रचारक आहे. या पत्रांत ते 'अनुदय' चा जन्म आत्म्यानंतर लोकांच्या आकाशना योग्य मार्ग दाखवीत, इंग्लिश देनिष्ठ वाटण्याची अवश्यता रसायन वाडूं लागली व रसायन पर्देव्यात झलले 'लोहर' पत्राचा जन्म होय इतके गांमिलले अगतीं पुरे.

पंडितजींच्या मनाच्या विशेष कल घर्भकारण व शिक्षण यांमध्ये होना
 ॥ मागे एम्मा सांगितलेंच आहे. परंतु पंडितजींसारख्या बुद्धिवन्तानें आपलें
 कार्यक्षेत्र इतक्यापुरतेंच मर्यादित करून घेऊं नये व त्यासाठीं वकिलीचा
 परीक्षा घ्यावी अशा त्याच्या मित्रमंडळाचा त्यांना अत्याग्रह झाला. मि. ए. ओ. हूम
 यांना पंडितजींच्या कर्तृत्वाबद्दल कौतुक वाटे. पं० अयोध्यानाथ,
 राजारामपालासिंह, पंडित सुंदरलाल हे तर पंडितजींचे
 स्नेहीच होते. यांनीं मदनमोहन यास वकिलीची परीक्षा देण्यास उद्युक्त
 केलें व हिंदुस्थानचे संपादक असतानाच त्यांनीं वकिलीच्या अभ्यासाला
 सुरवात केली. आणि १८९१ सालीं ते एल्. एल्. बी. झाले. आणि १८९३ त त्यांनीं
 वकिलीला सुरवात केली,

एकदा पं. अयोध्यानाथ व पं. मदनमोहन हे मि. ए. ओ. हूम
 याजशीं बोलत असता पं० अयोध्यानाथ हूमसाहेबांना म्हणाले,
 'मदनमोहन कायद्याचा अभ्यास करूं लागल्यापासून त्याचे कौशल्याच्या
 कामाबद्दल असावें तवें लक्ष नाहीं' हूम—'ठीक आहे, त्यांनीं आपलें सर्व
 लक्ष पूर्तें कायद्यावरच दिलें पाहिजे' नंतर मदनमोहन यांजकडे वळून ते
 म्हणाले, 'मदनमोहन ईश्वरानें तुम्हाला अपूर्व बुद्धिमत्ता दिली आहे. दहा
 वर्षे वकिली मन पूर्वक करा. तुम्हाला वरचें स्थान यादीनें मिळेल, मग तुमच्या
 सार्वजनिक कामाला खरें महत्त्व मग येईल आणि नंतर तुम्हाला जो दर्जा प्राप्त
 होईल त्यामुळे तुम्ही देशावें पुढळूच काम करूं शकाल.' "

परंतु मि. हूम यांच्या वरील उपदेशाप्रमाणें वागण्याचें पंडितजींच्यानें
 मुळींच जमलें नाहीं, कारण त्यांच्यावर सार्वजनिक कामाचा भार बराच मोठा
 पडे व त्यातच त्यांचा बहुतेक वेळ मोठे. तरीहि वकालत म्हणून त्यांचा लौकिक
 काहीं कमी झाला नाहीं. व लवकरच प्रवागमणील प्रसुख अयदेपेंद्रिनात्र
 असें म्हणें, कीं 'मालवीयांच्या पायाजवळ नेहमीं चेंदू पडे पा ते टो टट.
 बीत मात्र नव्हते.'

१. अशा रीतीनें -सार्वजनिक कामांत ते अन्य दबायतून पडूं लागले. त्यांच्या
 वाटत्या वयोमानासोबत त्यांचे कार्यक्षेत्रहि वाढूं लागले. त्यांचे कांसेलर अर्पण
 विविध प्रकारचे आहे. त्यांची शिक्षणविषयक कामाणि, हिंदुसंस्थेची वकालत,

हिंदुविश्वविद्यालयाची स्थापना.

संघीय शिक्षणाची आवश्यकता.

हिंदुस्थानातील शिक्षणपद्धति राष्ट्रीय गुणसंवर्धनास सर्वस्वो
अनिष्ट असल्याने तोंत आमूलाग्र बदल झाला पाहिजे,
याबद्दल सर्वच राष्ट्रहितचिंतकांचे एकमत आहे.
या पद्धतीबद्दल ओरड दिवतां कमी झालेली नाही.
लो रिझर्वांनी स १९०६ साली राष्ट्रीय शिक्षणा-
संस्थाने प्रस्तुतचें परकांय सरकार या अत्युपकारी कार्य-
विषयी कसे उदासीन आहे याचें उत्कर्ष विवेचन केलें होतें, राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें
ते म्हणतात, “ देशातील तद्वत पिढी देशाचें राजकीय, औद्योगिक, आणि
सामाजिक वैभव राखण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल, अशा प्रकारें त्यास
शिक्षण देणें देशातील विद्याखात्याचें वर्तमान आहे, आणि त्यासच राष्ट्रीय
शिक्षण म्हणतात. आपल्या भासपासची राष्ट्र काय करित आहेत, कोणत्या
बाबतीत अगर विषयात त्यानीं पुढें सरतावण्याचा दद्योग चालविला आहे, याचा
या देशातील विद्याखात्यानें नीट विचार केला पाहिजे व त्याप्रमाणें आपल्या
देशातील शिक्षणभूमात हस्तगत मुधारणा केली पाहिजे. सर्व राष्ट्र किंवा सर्व
प्रजा आहे त्यापेक्षा अधिक सुखी कशानें होईल, त्यास मिळत आहे त्यापेक्षा
अधिक अन्न कशानें मिळेल, ते स्वाभिमाना निश्चयी करारी व तेजस्वी कशानें
होतील, हें सरकारनें पाहिलें पाहिजे. आणि जें सरकार या मोर्दीकडे लक्ष
देत नाही तें भांडोत्री व अपमतलबी समजलें पाहिजे ”

लोकमान्यांची ही विचारणी त्याबेळच्या खर्च राष्ट्रहितचिंतकांच्या
मनात वावरत होती. पं मदनमोहन हे शिक्षक होते, तेव्हापासून व पुढें
राजकारणात पडल्यानंतरहि या गोष्टीवर ते विशेष भर देत. देशाचें राजकीय पुन-
रुत्थान व्हावयाला व देशातील वाटत्या दाखियाला आला पडण्याला बौद्धिक
शिक्षणारोबरीनें राष्ट्रीय व यात्रिक शिक्षणाची वाढ झाली पाहिजे. सरकारनें व

पंडित मदनमोहन मालवीय

आपलें या वायतींत कर्तव्य करावयास पाहिजे परंतु येथील सरकार परकीय असल्याने येथील प्रजाजनांची त्याला थोडीच पर्वा असणार, व शिक्षणाच्या बाबतीत तर त्याची हेळमाड अत्यंत उपेक्षणीय आहे

हिंदू विश्वविद्यालयाची कल्पना.

पंडीतजींचें प्रारंभापासूनच विद्यार्थ्यांकडे लक्ष. प्रयाग हें शिक्षणकेंद्र असल्याने तेथें नाना ठिकाणाचे विद्यार्थी विधावेनासाठों येत परंतु त्याची राहण्याची वगैरे सोय अगदीं नसे त्याची काही तरी व्यवस्था लावली पाहिजे हें जाणून त्यांनीं ना पं. सुंदरलाल याच्या सहाय्यानें एक हिंदू बोर्डिंग होस काढलें त्यामागीं फड जमविणें वगैरे खटपटीचीं सर्वां कामें पं. मदनमोहन यांनीं स्वतः अग मोडून केलीं याखेरीज अनेक शिक्षणसंस्थांची त्यांचा सवध होताच

लोकमान्य टिळकांनीं राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थां जे उद्गार काढल्याचें वर दाखविले आहे तसेच उद्गार पंडित मालवीयजी यांनीं १९०२ च्या काँग्रेसमध्ये काढलें आहेत त्या भाषणान पंडितजी म्हणतात, शिक्षण देणें हें वस्तुतः सरकारचें कर्तव्य आहे उच्च शिक्षण, विशेषतः यांत्रिक व औद्योगिक शिक्षण देण्याकडे जगातील सर्व प्रमुख राष्ट्रांचा भर आहे व तो दयायोग्यच आहे. छुद् इंग्लंड आपल्या देशातील तरुणाना तमें शिक्षण देत आहे सृष्टीच्या पोंटात जीं विविध संपत्ति लपली आहे, ती बुडावून उपयोगाला आणता येईल असें शिक्षण सर्व राष्ट्रे आपल्या तरुणाना देत आहेत जर्मनीनें या कामीं आघाडी मारली आहे जपानहि मागे नाहीं परंतु हिंदुस्थानातील कोठ्यावधी लोकाना मान आपल्या नित्युपयोगी वस्तूमाठीं परकीयांच्या तोंडाकडे पाह्यावे लागत आहे आमच्या देशात कच्चा माल मुबलक आहे, त्याचा पक्का माल करण्याचें ज्ञान व कौशल्य पाहिजे हें कौशल्य व ज्ञान आपल्या तरुणाना मिळाल्यास परदेशी जो द्रव्यांचा अपाट रोंदा जातो तो खास जाणार नाहीं औद्योगिक प्रगती झाल्याखेरीज व कच्चा मालाचें पक्का मालात येवें रूपांतर झाल्याखेरीज लोकाचें दारिद्र्य टाणार नाहीं व ते अमेक दुष्काळानीं गाजून गाजून जाणार ”

योजनेचा आराखडा.

अशा प्रकारची तळमळ रात्रदिवस त्यांच्या अंग करणान मुद्द होती व तिचें

हिंदुविश्वविद्यालयाची स्थापना.

गोड फळ म्हणजे हिंदू विश्वविद्यालयाची संस्थापना होय ! अशा प्रचारकें शिक्षण देणारे एकादें विश्वविद्यालय असावें ही पंडितजींची कल्पना फार जुनी आहे. स. १९०५ साली त्यांनी प्रथम विश्वविद्यालयाची एक स्मरेखा जाहीर केली. पुढे स. १९११ साली त्या योजनेनं आणखी दुरुस्ती करून दुसऱ्यादा आपली योजना त्यांनी लोकांपुढे मांडली. या कामी त्यांचे मित्र ना. सुन्शी माधोलाल यांनी पुष्कळच आर्थिक साहाय्य केली, त्याची सूचना अशी की, मोक्ष मुन्नर साहेबाना या विश्वविद्यालयाचे पहिले मुख्याध्यापक करावेत, दरम्यानच्या काळात घेष्टन्टचाईनी सेंट्रल हिंदू कॉलेज काढें, पुढे स. १९०४ च्या प्रारंभी बनारसच्या महाराजाच्या अध्यक्षतेखाली बनारस येथील मित्रो हीसमर्थें जाहीर समा झालो तोंत ना. माधोलाल यांनी विश्वविद्यालयाची योजना मांडली व ती सर्वप्रथमतः शास्त्रानंतर कृतपनातून प्रसिद्ध करण्यात आली. हा सर्व प्रकार बंगालमध्ये स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ सुरू होण्यापूर्वीचा होता ही गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे पंडितजींच्या दूरदर्शिताची व राष्ट्रहितजुद्धाची योग्य कल्पना येईल. सरकारच्या हीनगुतीच्या निवेधार्थ म्हणून बंगालमध्ये स्वदेशी-बहिष्काराबरोबर राष्ट्रीय शिक्षणाचीहि चळवळ सुरू झाली. स्वदेशी बहिष्कार हें राजकीय शस्त्र होऊ शकतें. परंतु शिक्षणाचा हेतू त्यापेक्षाहि श्रेष्ठ व उत्तम असतो प. मालवीय यांनी केवळ राजकीय शस्त्र म्हणून ही चळवळ हातीं घेतली असें नाही जगातील सुधारलेल्या देशातील विद्यार्थी व हिंदी विद्यार्थी यांची तुलना डोळ्यापुढे येताच तिने कोणाचेहि हृदय विदारण होईल. एकंदर देशाची औद्योगिक, आर्थिक व राजकीय स्थिति सुधारणे अनेक तर तरुणाना तेजस्वी व राष्ट्राला अत्यावश्यक अशा गुणांचा विकास होईल असेच शिक्षण मिळाले पाहिजे, ही धूणगाठ पडल्यानेच त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेतला.

ही गोष्ट स्पष्ट सांगण्याचें कारण असे की, मालवीयजी यांची विश्वविद्यालयाची योजना प्रसिद्ध होतां व हिंदीहिताविरोधी लोकांकडून तिजवर टीकेचा भडिमार झाला तिचा व बंगालच्या चरित्रवळीशी वादग्रहण संबंध जोडण्याचाहि कांहीं अँग्लोइंडियन पत्रांनी प्रयत्न केला. पंडितजींनीहि अगत्या कट्टीबास तात्काळ खरमरीत उत्तर देऊन त्याची विचारभरणी खोदून काढली.

पंडित मदनमोहन मालवीय

प्रथम या युनिव्हर्सिटीची रूपरेषा प्रसिद्ध झाली ती पुढीलप्रमाणे होती. १ संस्कृत कॉलेजची संस्थापना-यात वेद, वेदांग, स्मृति, दर्शनादि शास्त्रांचे शिक्षण देणे, २ आयुर्वेदिक अगर मेडिकल कॉलेज काढणे, त्यास प्रयोगशाळा, दवाखाने, इत्यादि जोडणे. ३ सायन्स कॉलेज काढणे, त्यात फिजिक्स, केमिस्ट्री व टेक्नॉलॉजीचे शिक्षण देणे, ४ शेतरी कॉलेज, ५ कलाकौशल्याचे शिक्षण देणारे कॉलेज, त्यात संगीत, नाट्य, चित्रकला, शिल्पकला यांचे शिक्षण देणे, ६ भाषा कॉलेज, यात आर्यभाषा व हिंदी भाषा, ज्या भाषांच्या योगाने देशी भाषा समृद्ध होईल अशा भाषांचे शिक्षण देणे.

धर्मशिक्षण हा पाया.

या विश्वविद्यालयात उपनयन झाल्यानंतर विद्यार्थ्यास प्रवेश मिळायचा, विद्यार्थ्याने अभ्यासक्रम संपेपर्यंत तोथेच वास्तव्य करायचें, अशी योजना होती. अभ्यासक्रमहि अशा नेताने आखायचा की, विद्यार्थ्याला विशेष ताण न पडता नामान्य बुद्धीचा विद्यार्थीहि चारा वर्षांत संस्कृतमध्ये पारंगत होऊन इतकि श्रमोपार्जनाचा एकादा धडा हस्तगत करू शकेल. धर्मशास्त्राबरोबरच शास्त्रीय ज्ञान हिंदू तरुणाना मिळावें व हिंदुधर्मशास्त्रात जी चतुर्विध कर्तव्ये धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष सांगितली आहेत ती यथोचितपणे पाळण्यास हिंदू तरुण समर्थ व्हावा, हा या शिक्षणाचा मुख्य हेतु होता.

श्रीश्रेष्ठ काशीसारख्या प्राचीन काळच्या एका नावाजलेल्या विद्यापीठाच्या ठिकाणी असे विद्यापीठ स्थापन व्हावें याबद्दल कोणाचाच मतभेद नव्हता. सर कारमेल त्याला अंशन मान्यताहि दिली परंतु पुढे योजनेतील धर्मशिक्षणाचा भाग गळण्यास आला.

दुरुस्त योजना.

स. १९११ साली पुन दुरुस्त योजना प्रसिद्ध झाली. तीत पुढील हेतु नमूद होते.

(१) हिंदू शास्त्रांच्या व संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाचा पुरस्कार करून हिंदू मस्तिष्क व विचार यातील जें उत्कृष्ट गुण असतील त्यांचा प्रसार करणे व प्राचीन हिंदू सुधारणातील जें योग्य व श्रेष्ठ असे त्यांचे रक्षण करणे

(२) कला व शास्त्र यांचे सर्व शाखांसह अध्ययन करणे.

हिंदुविश्वविद्यालयाची स्थापना.

(३) देशातील लोकोपेक्षे वाढण्याला जे जे म्हणून शास्त्रीय ज्ञान आवश्यक आहे ते ते शिकविणे.

(४) धर्म व व्यवहार हे शिक्षणातील प्रमुख अंग समजून तरुणांचे चारित्र्य बनविणे.

पंडितजी काशी हिंदू विश्वविद्यालयासंबंधाने थोडक्यात पुढीलप्रमाणे म्हणतात.

प्रसादाद्विभ्वनाथस्य काश्यां भागीरथीतटे ।
 विश्वविद्यालयः श्रेष्ठो हिंदूनां मानवर्धनः ॥
 हिंदुराज्याधिपतिमिर्धनिकैर्धार्मिकैस्तथा ।
 मिलित्वा स्थापितः सद्भिर्विद्याधर्मविवृद्धये ॥
 यत्र वेदाः सवेदांगाः धर्मशास्त्रं च पावनम् ।
 इतिहासः पुराणश्च मीमांसान्यायविस्तरः ॥
 सांख्ययोगौच वेदान्त आयुर्वेदः सुखायहः ।
 गांधर्ववेदो मधुरो धनुर्वेदश्चनूतनः ॥
 आर्त्तं दण्डविधानश्च दायभागादि संयुतम् ।
 पाश्चात्या विविधा विद्यास्तथा लोकहिताः कलाः ॥
 पाठ्यन्ते विधिघत्प्रेम्णा विज्ञानानि बहूनि, च ।
 साहाय्यार्थं च छात्राणां दीयन्ते वृत्तयस्तथा ॥
 सर्वप्रान्तसमायाताश्छात्रा विद्याभिलाषिणः ।
 वसन्ति सुखिनो यत्र पुरा कुरुकुले यथा ॥
 नित्यं निपेद्यते यत्र व्यायामः शक्तिवर्धनः ।
 व्याख्यानेश्च कथामिश्च धर्मो यत्रोपदिश्यते ॥

हिंदू विश्वविद्यालयाची योजना प्रसिद्ध होताच सर्वांकडून तिला प्रोत्साहन मिळू लागले. डॉ. जी. सुब्रह्मण्यम अध्यक्षानां ही योजना प्रसिद्ध झाली तेव्हा या योजनेचे मन पूर्वक अभिनंदन केले व एकाकाळी ज्या पायोनिअर पत्राने या विद्यापीठाच्या योजनेसंबंधाने संशय प्रगट करून त्यावर अवास्तव टीका केली, त्याच पत्राने पुन योजना प्रसिद्ध होताच त्या योजनेचे सुस्वागतच केले.

फंड कसा जमविला.

अशा रीतीने योजनेचा सर्वांकडून सत्कार होऊ लागताच, विश्वविद्यालयासाठी फंड जमविण्याकरिता शिष्टमंडळ बाहेर पडले व अन्नावर्धनाच बंगाल,

पंडित मदनमोहन मालवीय.

बिहार, संयुक्त प्रांत व पंजाब या प्रांतातून ३० लक्षां खायाचीं अभियानें मिळालीं. यानंतर राजेरजवाड्याकडे मदत मागण्यांत आली, तेव्हा विकातेरचे महाराज सर गंगासिंह बहादुर यानीं या योजनेचा पुरस्कार केला. पुढे लॉर्ड हार्डिज, सर हारकोर्ट वटलर, यानाहि ही योजना मान्य झाली. दरभंग्याच्या महाराजांनीं स्वतः पाच हजार रुपये दिले व स्वतः अनेक संस्थानिकांकडे शिष्टमंडळ घेऊन गेले. सर्वोत्कृष्ट मदत होऊं लागली. स. १९१५ सालीं कायदेमंडळांत हिंदू युनिव्हर्सिटी बिल येऊन तें पासहि झालें. त्यावेळीं आपण करताना पंडित मालवीय म्हणाले, “धर्माच्या चेतन्ययुक्त सामर्थ्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. आजच्या शिक्षणसंस्थातून धार्मिक शिक्षणाची फार आवाळ झालेली आढळते. व हिंदूंच्या अत्यंत पावित्र्य व नियादेवीचें निवास अमुल्लेखा टिकाणीं अशी संस्था बाढण्यास सरकारनें मान्यता दिली, याबद्दल मी त्यांचा आभारी अहो. माझी अशी खात्री आहे की, इतर संस्थातून केव्हां तरी खबडरच धर्मशिक्षणाची आवश्यकता मासूं लागेल.” विश्वविद्यालयाचें कार्य झालीं घेताच पंडितजींनीं आपलीं अत्यंत विषादनशील अशीं कार्किर्दीं सोडून दिलीं व आपलें सर्व आधुन्य विद्यालयाच्या सेवेंत सर्व करण्याचा कृतमकल्प त्यांनीं केला. त्यागाटों त्यांनीं सर्व देश पालवा घातला; शेकडों ग्रंथाख्यानें दिलीं, आपली योजना शेकडों समजावून दिली, जनतेची सहानुभूती मिळविली, व अल्पा-वर्षांतच सुमारे कोट रुपयांचा प्रचंड प्रयत्ननिधि जमा केला. अतापर्यंत एवढेच निधि हीं बोंदींवर गेला आहे.

च्या तटाकाच्या घाटाकडे टौलानें पाहणारां तीं विश्वविद्यालयीनं मंदिरे दृष्टी पडणार, ही कल्पना मनात येऊन मी हिंदू अमतां तर मिती बरे झालें असतें. असें मनात आल्यासेरीज रहात नाहीं. तथापि प्राचीन व बंदनीय अशा हिंदू संस्थतीचा व अर्वाचीन पाश्चात्य संस्थतीचा संयोग घडवून आणण्यास मदत करणाऱ्या सरकारचा मी एक नोकर असल्याचा अभिमान मला सहजच वाटला. ”

कोनाशिला स्थापनसमारंभ.

पुढें फेब्रुआरी १९१६त लॉर्ड हार्डिज यांनीं विश्वविद्यालयाची कोनाशिला वसविली इमारतीची कामे संपादनानें सुरु झाली व अनेक उरमाही कार्यकर्त्यांनीं वेगळावेगळां कामे वाटून घेऊन विश्वविद्यालयाची उभारणी केली विश्वविद्यालयाचे पहिले गव्हर्नर चान्सेलर पं सर सुंदरलाल (१९१६-१८); नंतर सर शिवस्वामी अय्यर (१९१८-१९) व नंतर तेव्हापासून ५ मदन मोहन मालवीयजी आहेत

विश्वविद्यालयाच्या मदतीसाठीं पहिलें विनंतिपत्र कोटी रुपयाचें काढलें. तेव्हा १ कोटी १० लक्ष रोख जमा झाले. त्यापैकी १ कोटी ५ लक्ष रुपये रजशाज्यानीं व लोकांनीं दिले. व पाच लक्ष सरकारनें दिले त्यात जोधपूर व पतियाळा यांनीं रोख दोन व पाच लक्ष रुपये देऊन प्रतिवर्षी २४ हजार रुपये देण्याचें आश्वासन दिलें. त्याचप्रमाणें बिकानेर व व काश्मीरच्या महाराजांनीं प्रतिवर्षी बाय हजार रुपये देण्याचें आश्वासन दिलें.

या रकमेतून इमारतीसाठीं जागा १३०० एकर ५९२१५२ रुपयास घेतली व त्यावर इमारती ४७५६८६६ रुपयाच्या बांधल्या आणि इतर सामानसुमानासाठीं २३५८८१५ रु. खर्च झाले. असें एकंदर ७६७७८३३ रुपये खर्च झाले. विश्वविद्यालयाच्या पुढील इमारती आहेत, आर्टस् कॉलेज, फिजिकल लायबोरेटरी, कौमिकल लायबोरेटरी, सायन्ससाठीं ग्याम व विद्युत्संग्रह, इंजिनियरिंग कॉलेज, हॉस्पिटल, ११०० विद्याभ्याचें वसतीगृह, १०० छाे विद्यार्थीनींसाठीं वसती गृह, प्रोफेसराना राहण्याच्या जागा, इत्यादि.

व्यापक शिक्षणक्रम.

श्रीक्षेत्र काशीपासून सुमारे ४ मैलांवर हें विश्वविद्यालय वसविण्यात आलें

पंडित मदनमोहन मालवीय

आहे. या जागेवर सुमारे वीस मैल लांबीचे मुंदर रस्ते केलें अमून सुमारे वीस हजार युवांची लागवड करण्यांत आली आहे. १६०० व विद्यार्थ्यांची व युनिव्हर्सिटींतली ८० प्रोफेसरांची राहण्याची सोय तेथेंच करण्यांत आली आहे ह्या विश्वविद्यालयात विद्यार्थी खालील विषयांचा अभ्यास करीत असतात

१ यिजोर्लोजी.

२ प्राचीन विद्या (वेद, वेदांग, व्याकरण, साहित्य, न्याय, वेदात, मीमांसा, सांख्य, ज्योतिष, पुराण व धर्मशास्त्र)

३ धर्म.

४ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास.

५ संस्कृत, ६ हिंदी. ७ मराठी, ८ बंगाली, ९ अरबी आणि पर्शियन, १० उर्दू, ११ इंग्रजी, १२ इतिहास व राजकारण, १३ फिलॉसॉफी व सायकॉलॉजी, १४ अर्थशास्त्र व राजकारणशास्त्र १५ कागदा, १६ शिक्षण, १७ फिजिक्स, १८ गणित व ज्योतिष, १९ केमिस्ट्री, २० बॉटनी, २१ झूलॉजी, २२ मेकॅनिकल व इलेक्ट्रिकल इंजिनियरिंग, २३ जिऑग्राफी, २४ मायनिंग, २५ इंडस्ट्रियल केमिस्ट्री, २६ आयुर्वेद व अर्वाचीन दवाकामा, २७ संगीत, २८ शारीरिक शिक्षण, व २९ लघ्वरी शिक्षण, याखेरीज युनिव्हर्सिटीच्या तीन शाखा आहेत. १ मुलांचे हायस्कूल २ एक मुलांची शाळा व ३ एकाच संवत्सरात पाठशाळाखेरीज व एक महिला-विद्यापीठ.

विश्वविद्यालयाची कामगिरी.

विश्वविद्यालय स्थापन झाल्यास बारा वर्षे होउन गेली. आज विद्यालयांत वेगवेगळ्या ३२ शाखांचें शिक्षण देण्यांत येतें व त्यासाठी १५० शिक्षक शिक्षकांचे काम करीत आहेत यांमधे बरेच युनिव्हर्सिटीमध्येच राहतात, एकेंदर २१०० विद्यार्थी विद्या संग्राहक करीत असून १६०० वयर्नीहून राहतात व या सर्वांसाठी सुमारे दोन मैलाच्या विस्तृत क्षेत्रावर १७३ प्रधन व मुंदर अशा इमारती बांधण्यांत आल्या आहेत. बापनमोदरान ६० हजाराने प्रय आहेत. प्रयोग शाळा सुमारे ६ व वर्गशाळा सुमारे ६ अमून त्यावर २५ लक्षांवर खर्च करण्यांत आला आहे, ३८० वर विद्यार्थ्यां देण्यांत येतात व ४०० नादार व अर्धनादार विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत, विद्यालयांना शेन्ट-राफाेल, व्हिक्ट, पुटवॉट, हादी,

हिंदु विश्वविद्यालय (सर्व कालेजार्च दर्शन)

टेनिम, यासाठी विस्तृत मैदाने असून युनिव्हर्सिटी ट्रेनिंग कोअरमध्ये ३०० विद्यार्थी निशाणबाजीचे शिक्षण घेत असतात. याखेरीज, १०० रोग्यांचे हॉस्पिटल, एक बोर्डिंगस्कूल गार्डन, आयुर्वेदाय औषधासाठी एक फार्मसी असून शारीरिक शिक्षणासाठी एक विशाल हॉल बांधण्यात आला आहे.

या कालावधीत २९५४ पदवीधर बाहेर पडले. त्यात ४ डॉक्टर ऑफ सायन्स, १८९ थिऑलॉजी व प्राचीन विद्या, १७६३ आर्ट्स पदवीधर, ७४० सायन्स, २६२ कायदा, ३८४ शिक्षणातील पदवीवाले. २०० मेकॅनिक व इलेक्ट्रिक व १४ मायनिंग असे पदवीधर बाहेर पडले.

सर्व हिंदुस्थानांतील विद्यार्थी.

या विश्वविद्यालयाचे स्वरूप आखिल भारतीय आहे. प्रत्येक प्रांतातले विद्यार्थी लक्षित आहेत. १९२९ साली येथे पुढील प्रमाणे विद्यार्थी होते. आसाम २८, बिहार, ओरिसा १७६, बंगाल २४३, मुंबई १०५, ब्रह्मदेश ५, मध्यभारत ३९, मध्यप्रांत २३१, बन्हाड १०, मद्रास १३७, वायव्यमहाराष्ट्रप्रांत २८, पंजाब १४३, उदयपूर जोधपूर, जयपूर, बिकानेर, अजमेर, कोटा, पतियाळा बगैरे १०५, द. हैद्राबाद ६, नेपाळ ६, काश्मीर १५, म्हैसूर ३, सं. प्रान्त १११३, श्रावणकोर १७, बलाचिस्थान २, द. बानडा १, कोचीन १, आंध्र ३१, दिण्डी ३, मॉरिशस १, हे सर्व विद्यार्थी २२२, जिल्ह्यातून आले आहेत.

स. १९२९, सालाखेर विश्वविद्यालयाने १, कोटी २५, लक्ष जमा केले. पैकी १, कोटी सोळा लक्ष राजे रजवाडे व इतर हिंदु धनिकांनी दिले. ९, लक्ष भाकारने दिले. हिंदुस्थान सरकार ३, लक्षाची भेंट देत असते व संस्थानिकांकडून वर्षाचे ८०, हजार रु. मिळतात. याखेरीज फी व इतर देणग्या यातून खर्च चालतो संस्थेचे एकंदर उत्पन्न दहा लक्ष रुपयांचे असून खर्च मात्र बारा लक्षाचा आहे.

संस्था सर्व दृष्टींनी परिपूर्ण व्हावयाची तर त्याला आणखीहि चार कोटी रुपये लागतील असे पंडितजींचे म्हणणे आहे, परंतु ही रक्कम पार मोठी दिसेल म्हणून पंडितजींना आणखी एक कोटी रुपयांची मागणी १९२९ साली केली. हा रक्कम जमताच टेक्नॉलॉजी, शेतरी, वॉर्मर व संगीत यांची कॉलेजेस सुरू करण्यात येणार आहेत.

स्वसंस्कृतीचें पोषण.

संस्कृत वाङ्मयांत मांडार अमृत्य व अत्यंत जफाट असून सांस्कृतिक दृष्ट्या त्यानें जगाला अत्यंत उज्ज्वल अशी संस्कृति समर्पण केली. परंतु या गोष्टींचा आपणाम विसर पडू लागला व आपलें तें त्याज्य व परकीयांचें तेथें अनुकरणीय हों शक्ति लोकांत संपन्न होऊं लागली. स्वाभिमानाच्या व संस्कृती रक्षणाच्या दृष्टीनें हीं राष्ट्रावर मोठांच आपत्ती आहे असें वाढून पंडीतजोनीं संस्कृत वाङ्मय व हिंदू शास्त्र यांचा अभ्यासक्रमांत प्रथम समावेश केला. या विधिविद्यालयातील दुमरा विशेष हा कीं तेथें शास्त्रीय संशोधनाचें अध्ययन व अध्यापन करण्यांत येत असतें.

शास्त्रीय संशोधन.

हिंदुस्थानांत आज अनेक विश्वविद्यालये आहेत, परंतु त्यांची पुस्तकीं ज्ञाना-पलीकडे अद्यापिहि मजल नाही. हिंदुस्थान पूर्व कालाप्रमाणें आज जरी सुवर्ण भूमी नसला तरी तींत भूमिगत द्रव्ये आजहि अपार आहेत. परंतु त्यांचें संशोधन करण्याचें ज्ञान हिंदी तरुणाना येथें देण्यातच येत नाही. अर्थात् या सर्व द्रव्याचा पायदा परकीय लोकांना मिळतो व हिंदी तरुण बुद्धिवान् व कर्तव्यगारीचा अमूनहि त्यांच्या बुद्धिविकागाळा योग्य वाच नसल्यानें तो आपल्या घरीं मुक्तेनं उपाशी मरतो ही स्थिति आत्यंत कटु नसुंहे काम ! हिंदुविश्वविद्यालयाचा काही विशेष असेच तर तो या संशोधन शिक्षणांत आहे व म्हणून येथील शिक्षार्थी बाहेर पड-यावर 'मी आता पुढें काय करूं,' असा प्रश्न त्याच्या पुढें येत नाही. तो रक्षावर्ती स्वतःच्या पायावर उभा राहूं शकतो ही एक एवढीच गोष्ट नाही यावेलाहि यात मोठा व्यापक हेतु आहे. हिंदुस्थान आज दरिद्री वी आहे तर त्याला उद्योगधंदे नाहीत म्हणून देशांत, अमूक माल कच्चा असूनहि पडा माल सर्वम्हीं परदेशातून येतो. तेन्ना संशोधनद्वारा कच्चा माल पृथ्वीच्या पोटांतून बाहेर आणावयाचा व त्यावर अनेक धंदे काढून उपाशी मरणान्या हजारों देशवांधवांना धंदा पुरवावयाचा अशा या शिक्षणा-तील प्रमुख हेतु आहे. विश्वविद्यालयाजवळ आज उपलब्ध असलेल्या साधनवस्तूवर ते शक्य ते प्रयत्न या दिशेनें करीत आहे. ते परिपूर्ण होण्याला दृश्यमहात्मांची आवश्यकता असल्यानें ते मरपूर मिळाल्यास पंडितजचा या बाबतीतील वननाहि सत्यगृष्टीनं उत्तरवाचनेंनं राहणार नाहीत.

मातृभाषा हें माध्यम.

देशातील इतर विश्वविद्यालयात शिक्षणाचें माध्यम इंग्रजीच मुरू असून तें बदलानें कीं न बदलानें यावद्दलवाद आहेत. परंतु या विश्वविद्यालयाच्या चालकाचा प्रारंभापासूनच मातृभाषेंतून शिक्षण देणें हा हेतू असल्यानें मातृभाषेंतून शिक्षण देण्याचा उपक्रम प्रथम या विश्वविद्यालयानें केला. व विश्वविद्यालयाला जोडलेल्या शाळांतून मातृभाषा हेंच माध्यम असून प्रवेश परीक्षेची उत्तरे मातृभाषेंतून दिव्यास चालतात. केलेंच शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमासाठीं हिंदी भाषेंतून वाह्मण, शास्त्र, वैद्यक या विषयावर पुस्तकें तयार झालेलीं असून श्री. ए. साठ्ठीहि कृमिक पुस्तकें हिंदींतच तयार करण्याचें काम मुरू आहे, एम. ए. च्या पदवीसाठीं हिंदी भाषा घेण्यात येते व लवकरच एम. ए. परीक्षेची उत्तरेहि हिंदींतून दिलीं जाताल.

शास्त्रीय शिक्षणातील औद्योगिक दृष्ट्या उपयोगी पडेल असें शास्त्रीय ज्ञान इंजिनियरिंग (मेकॅनिक्कल व विद्युत्) मायनिंग यांचेहि शिक्षण देण्यात येतें.

धर्म व राजकारण

अलीकडच्या तत्वांत धर्माविषयीं औदासिन्यच केवळ आहे असें नसून कितीक प्रसंगीं अवहेलना करण्यापरेत मजल जाते ही गोष्ट मास्कुतिर दृष्ट्या बरोबर नाहीं हें जाणून या विश्वविद्यालयात विद्यार्थ्यांचें चारित्र्य उत्कृष्ट वनेल असें शिक्षण देण्यांत फार दक्षता घेण्यात येते. त्यासाठीं धर्मशिक्षण अवश्य केवें आहे. धर्मावर वारंवार व्याख्यानें करविण्यात येतात. प्राति एकादशीच्या दिवशीं कथा अमते. त्यावेळीं विद्यार्थी व शिक्षक यांना उपस्थित अमावेच लागने, याखेरीज धर्मावर वादंवाद मधून मधून होत असतातच. जेणेकरून विद्यार्थ्याला धर्माचें मूल स्वरूप समजून येऊन धर्म व व्यवहार याची उत्कृष्ट सांगड घालता येईल असें शिक्षण देण्यांत येतें. मानवी संस्थाला व चारित्र्यसंवर्धनाला धर्मशिक्षण अत्यावश्यक आहे अमाच विश्वविद्यालयाच्या चालकाचा ठाम सिद्धान्त असल्यानें धर्मशिक्षणावर जाम्न मर आहे. मनुष्यांत उच्च प्रभारचा स्वार्थ्याग उत्तरत होण्यास त्याच्यांत देशाभिमानाची ज्योतहि तेवन अमली पाहिजे हें जाणून व उत्कृष्ट चारित्र्याला आणि शालसंवर्धनाला देशाभिमानहि प्रभर अमावयास पाहिजे म्हणून विद्यार्थ्यास देशाभिमान उत्तरत होईल असेंहि शिक्षण देण्यात येतें, व

पंडित मदनमोहन मालवीय.

ही गोष्ट कितपत साध्य झाली आहे हे दाखविण्यासाठी येथे एक दोन गोष्टींचा उल्लेख करणे अप्रासंगिक होणार नाही.

विश्वविद्यालय राजकारणापासून अलिप्त नाही.

विश्वविद्यालय केवळ परीक्षा घेणारे नसून आपल्या हेतूप्रमाणे त्यामार्फत शिक्षणहि देता यावे हा पंडितजींचा उद्देश त्यांनी यात सफल करून दाखविण्याचा आहे. विश्वविद्यालयात बाहेर पडणारा विद्यार्थी केवळ पोटार्थी म्हणून न हिक्ता तो स्वतःन वृत्तीने राहून यथाशक्ती देशसेवाहि करील अशाच तऱ्हेचा शिक्षणक्रम विश्वविद्यालयाने आखला आहे. याशिवाय विश्वविद्यालयाचा विशेष हा की, विद्यार्थ्यांस राजकारणापासून शक्य तितक्या दूर राखण्याचा जो अन्यत्र प्रयत्न केला जातो तसा येथे केला जात नाही. अमहकारितेच्या काळात विद्यार्थ्यांनी शाळा-कॉलेजें सोडायची म्हणून पुढाऱ्यांचे प्रयत्न चालले असता या विश्वविद्यालयातील विद्यार्थ्यांहि बाहेर पडावे असे दुरून दुरून बरेच प्रयत्न करण्यात आले. ही गोष्ट पंडितजींस समजताच त्यांनी महात्मा गांधीस निमंत्रण करून आपल्या समक्ष काय सांगाय्याचे असेल ते विद्यार्थ्यांस सांगण्याविषयी त्यांस विनंती केली.

सन १९३० सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत विश्वविद्यालयातील बऱ्याच अध्यापकांनी व विद्यार्थ्यांनी चळवळीत आणि भाग घेतला तेव्हा सरकारने विश्वविद्यालयाची ग्रेड बंद केली. अशा अध्यापकांना व विद्यार्थ्यांना पुन विश्वविद्यालयात घेणार नसल्यास ग्रेड देण्याचा विचार करुं अशा अटी घालण्यात आल्या तेव्हा सर्व अध्यापकांनी अध्यापकांवर काम करण्याचे ठरविले, परंतु सरकारने घातलेल्या अपमानास्पर्ध अटी पाठण्याचे नाकारले. या एकाच गोष्टीवरून काय मोलाची मंडळी विश्वविद्यालयात आहेत याची कल्पना येईल. पं. मदनमोहन यास सुर्वेस अटक झाली अशी बाती एसरताच विश्वविद्यालयातून शंभर विद्यार्थ्यांचा एक जबा सुर्वेस कायदेभंगासाठी आला या गोष्टीवरून विद्यार्थ्यांना राजकारणापासून अलिप्त राखण्याचे धोरण या विश्वविद्यालयात नाही हे स्पष्ट दिसून येईल.

चलसंवर्धन.

‘शरीरमाद्यं सत्तु धर्मसाधनम्’ ही उक्ति सर्वमान्य असली तरी ती म्यपेक्षित मात्र अचित्तच आचरली जाते. विशेषतः शास्त्रामारण्या

ठिकाणी शारीरिक शिक्षण सक्तीचें केलें पाहिजे तें केलें नात नाहीं। या विश्वविद्यालयाचें विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षणाकडेहि पूर्ण लक्ष आहे. चारित्र्य संवर्धना-इतकीच बलसंवर्धनाची आवश्यकता आहे हें येथील चालमानां पुरापर जाणलें असून सर्व प्रकारचा व्यायाम, लष्करी शिक्षण याची व्यवस्था तेथें करण्यात आली आहे.

पं.मालवीय याचा शिक्षण प्रसाराविषयीचा इत्सास इतका दाढ्या आहे की त्यांना सर्व जनता साक्षर व्हावयास पाहिजे. यासाठी त्यांनी १९२९ साली पदवीदानप्रमंणी पदवीधराना केलेल्या भाषणात ते म्हणाले,

“हें सर्व विश्व एका चिर, सर्वव्यापी अशा शक्तीने चाललें आहे. त्या चित्ताक्षरेण प्राणी जगूच शकणार नाहीं, जें सर्व दृश्य व अदृश्य आहे त्याचा नियंता एक अमून त्याच्या इच्छामानेंच हें विश्व चाललें आहे असे उपनिषदे सांगतात. अशी जी शक्ति-तिला वद्व म्हणा, ईश्वर म्हणा, तो अनादि व अविनाशी आहे. यासंबंधानें तुमच्या मनांत आसंका उत्पन्न झाली तर वर आकाशाकडे पाहा. तें कमें अनंत तारका व नक्षत्रांनी भरून गेलें आहे। अत्यंत दूर अशा सूर्याचा प्रकाश या जगावर येऊन त्यांत जीवनकला घालतो. याचा विचार करा. तुम्ही आपल्या आश्चर्यकारक अशा शरीरयंत्राकडे पाहा. आपल्या समोबार आनंदानें, उत्साहानें वागडणाऱ्या पशुरस्याकडे दृष्टि टाका. त्या फलपुष्पांनी नटलेल्या वृक्षराजी पाहा. ज्याला आपण वद्व अगर् ईश्वर म्हणतो तो या सब ठिकाणी नादत आहे. आपल्या धर्मशिक्षणाचें सारसर्वस्व हें आहे.

स्मर्तदयः सततं धिष्णुर्विस्मर्तदयो न जातु चित् ।

सर्वे धिधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥

ईश्वर आहे व तो सर्व प्राणिमात्रांत वास करतो या दोन मूलभूत गोष्टी तुम्हांत पदल्या म्हणजे ईश्वर व अखिल प्राणी याच्याशी तुम्ही योग्याने वागाली

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्

आपणाशी दुसऱ्यांनी वागलेलें जसें आवडणार नाहीं तसें तुम्हां दुसऱ्याशी वागूं नका. व

यद्यदात्मानि चेच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत् ।

मनुष्याने वसे वागावें याचे आपल्या पूर्वजांनी घालन दिलेले हे दोन सर्वोत्कृष्ट निदम आहेत.

भूमीच्या मानरक्षणासाठी प्रमंग पटल्याड आत्मदान करणे हेंच नागरिकाचें खरें कर्तव्य आहे, परंतु गैरभावनेच्या मर्यात जीवाचा उगाच फुकट त्याग करूं नका, तो सरमार्गासाठी राखून ठेवा.”

विश्वविद्यालयाची योग्यता.

पंडितजींनीं केलेला हा अमूल्य उपदेश प्रत्येक मनुष्यानें अंतःकरणावर फारच ठेवण्यासारखा आहे. व यावरून काशी विश्वविद्यालयापुढें कोणत्या प्रकारचें ध्येय आहे याची योग्य कल्पना येईल.

मजीब, तेजस्वी, राष्ट्रकार्यदर्श, असे विद्यार्थी निर्माण करणे हा राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रधान हेतू तो या विश्वविद्यालयात किती उत्कृष्टपणे पाळला जातो हें बरील उदाहरणच घ्यानीं येईल. विद्यालयातून स्वाभिमानी विद्यार्थी निपजविणें हें चालकाचें मुख्य ध्येय आहे. हिंदु संस्कृतीचा जाग्वल अभिमान विद्यार्थ्यांत उत्पन्न व्हावा ही पंडितजांची कामना विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमावरून स्पष्ट नजरेस येईल, ही गोष्ट न सांगताहि समजण्यासारखी आहे. विश्वविद्यालयाची जी प्रचंड व भव्य मंदिरे उभारली आहेत ती पाहताच हिंदी संस्कृतीचें चित्र मूर्तिमंत चित्र डोळ्यापुढें उभें राहतें. त्या तीन तीन मजली सुविशाल इमारती, त्यावर सज्जकत असलेली तीं सुरर्णशिखरे, हॉच हीं सरस्वतीचीं उपास्य मंदिरे हें न सांगताहि कोणास सहज समजून येईल. विश्वविद्यालयात अंतर्भाव स्वाभिमान, तेज, ओज प्राप्त होते.

हिंदु विश्वविद्यालयाची स्थापना हें पंडित मदनमोहन मालवीयजी यांच्या अविश्रान्त परिश्रमाचें फल आहे हें तर खरेंच. पंडितजींनीं स्वहस्तानें निर्माण केलेलें व विरसरूपाचें असें हें स्मारक आहे हेहि खरें. परंतु हें विश्वविद्यालय स्थापन करून पंडितजींनीं अपूर्व अशी देशसेवा केली आहे, व त्याबद्दल असिल हिंदुमात्र त्यांचा सदैव कृणीच राहिल. हिंदु संस्कृतीच्या पुनरुदाराचें अगमामन्य काम या विश्वविद्यालयामार्फत होत आहे. हिंदू जातीचा गौरव विश्वविद्यालय वाढवीत आहे. येथानें संशोधनावद्दल जगातील मोठमोठे विद्वान माना डोलवात आहेत. अद्याप्रकारे त्रिसंशत हिंदु-जातीचा यशोगौरव दुमदुमविष्याचे काम विश्वविद्यालयानें अंगांकारलें आहे. ही हिंदुमाजाची केवढी अस्मृष्ट व भव्य सेवा पंडितजींनीं केली आहे ! पंडितजींच्या या पद्दान कृत्यामुळे त्यांचें नांव मदैव श्रद्धेन उद्वहण ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

हिंदु-संघटन.

का काळीं त्रिखण्डावर ज्या हिंदु संस्कृतीची छाप पडली होती, अखिल जगतातील मानव जात ज्या एक श्रेष्ठ संस्कृतीवर मोहून गेले होते ज्या संस्कृतीतील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानातील रहस्य समजावून घेण्यासाठी अखिल जगातून विद्यार्थ्यांच्या झुंडीच्या झुंडा या

भारतवर्षाकडे घाबा घेत, रामकृष्णादि महान्त्वीर ज्या भूमीत निर्माण झाले, महान् महान् तत्त्ववेत्त्यांनी ज्या भूमीची महत्तमता वाढविली, ज्या भूमीत जन्म घेण्याबद्दल देवादिकानाहि मोह उत्पन्न झाला त्या भूमीचे तें गतकालीन वैभव, ती महत्तमता, तें अलोट बुद्धिसामर्थ्य, ते तेजस्वी वीर पुरुष आज कोठे गेले ? एका काळीं जगावर प्रभुत्व गाजविणाऱ्या त्या तेजस्वी संस्कृतीला आज ओहोटी लागलेली पाहून कोणा स्वाभिमानी भारतवर्षाच्या अंतःकरणाला वेदना उत्पन्न होणार नाहीत ! हण, दशासारख्या परसंस्कृतीला आत्मसात् करून त्याची नावनिशीहि उरू न देणाऱ्या त्या तेजस्वी भारतीय संस्कृतीवर आज असे कोणतें दीर्घ पडल आलें कीं, जगावर असोच पण स्वस्थानों ती मोठ्या मुष्किलीनें काळ कंठीत आहे !

या गोष्टीचा विचार करूं लागल्यास कोणाच्याहि मनांत कालबाकालव उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाही. हिंदुस्थानच्या मानचिन्नाकडे नुसता दृष्टीक्षेप केला तरी किती विपरीत दिसावा दृष्टी पडतो ! अनादिकाळीं असो, परंतु इतिहासकाळीं सुमारे हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट, उत्तरेस हिंदुस्थानपर्यंत व दक्षिणेस जावा, सुमात्रापर्यंत सर्व भूप्रदेश हिंदु संस्कृतीखालीं नांदत होता. सें त्याचें स्थान आज हिराबलें गेलें व अन्य संस्कृतीला आत्मसात करण्याद्वारे जी प्रबल संस्कृति होती तीथें दुसऱ्याच एका प्रबल संस्कृतीचा वाढ व विस्तार होऊन ती हिंदु संस्कृतीला कोपर-खळ्या देऊ लागली अम दृश्य प्रत्यक्ष दिसू लागलें !

यावर उपाय काय ?

अर्थात् या गोष्टीवर वेळींच काही उपाय न केव्हाय आत्मघात होईल अशी भीति राष्ट्रहितचिन्कांस वाटूं लागल्यास आश्चर्य नाही यावर काही उपाययोजना

केल्याखेरीज गत्यंतर नाही असे वाटून उत्तर हिंदुस्थानात आर्यसमाजाने अनेक वर्षांपूर्वीपासून काम सुरू केले होते. परंतु अगदी अलीकडे असे प्रयत्न जास्त म्यावक प्रमाणात व सुसंघटितपणे केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीसं झाले विशेषत हिंदु मुसलमान यांचे देगे वाढू लागून प्रत्येक ठिकाणी हिंदुसमाज असंघटित असल्या-कारणाने त्यालाच मार खावा लागे. हिंदूंच्या लीया पळवून नेणे, अनाथ हिंदू दिसताच त्यास धर्मभ्रष्ट करणे इत्यादि प्रकार जास्त जास्त सुरू झाले, यावर उपाय हिंदुसंघटन हेच होते.

हिंदुस्थानात हिंदु-मुसलमान आज होकडों बों एकर नादत आहेत, परंतु अलीकडे १०१५ वर्षात या उभय जातींत वारंवार जो कलहामि पेटतो तो का ! होकडों बों गुण्यागोविंशने शेजारी शेजारी राहणारे अस्मात् एस्मेकाचा गळा चिर-प्यास प्रवृत्त का होतात ! याचे कारण काहीही असले तरी सुरुमपणे अग्लोकन करणाराच्या एक गोष्ट सहज लक्षात येईल ती अशी की, देशातील राजकारणात काही विशेष घडामोडी होण्याचा प्रसंग आला की नेमके त्याच वेळी हे देगे उद्वेगतात, मोंडफर्ड सुधारणा आल्या व त्याच्या भागमनावरोबर उत्तर हिंदुस्थानात हिंदु-मुसलमानाच्या दंग्यानी पेट घेतली व हांच स्थिति अधापपर्यंत कायम आहे. या दंग्याच्या युवर्षी फोडा व मोडा ही नीतीच आहे हे कोणास उमगन नाही असे नाही परंतु अशी कुटिल नीति न फैलावून देण्याचे जनतेच्या हाती नसल्याने त्यावर लोकांच्या हातीं भनलेला एकच प्रतिबंधक उपाय म्हणजे आपले बल संवर्धन व संघटन करणे हाच होय. अर्थात् या खाबलंकी मार्गाकडे राष्ट्रकर्तृणेंच्यु पुढाऱ्याचे सद्बच लक्ष गेलें, व या कामी पं. मदनमोहन याच्या बाबरीने कार्ये करणारे दुसरे भ्रष्टेय राष्ट्रपुत्र लाला मुन्शीलाल-स्वामी श्रद्धानंदजी-हे होत, स्वामी श्रद्धानंदजी यांनी यामंत्र्यात किती अमूक्य व अफष्ट कामगिरी केने ॥ सर्वश्रुत आहे व त्याची कामगिरी इतकी उत्कृष्ट झाली की, केवळ ज्ञातिविशिष्ट भावना देवणाऱ्या परमंश्रुतीच्या लोकास ती दुस्पद होऊन त्यातील एका आततायी अधमाने स्वामीजींचा वध केला हा गोष्ट सर्वश्रुत आहे उत्तर हिंदुस्थानात हिंदुसमाजात ज्या दोन विभूतींनी प्रबंड आत्माविश्वास उत्पन्न वरून त्यास संघटित केले, त्या दोन विभूति म्हणजे स्वामी श्रद्धानंदजी व चरित्रनायक पंडित मालवीयजी या होत.

युगात संघ, ऐक्य, हेंच बल आहे हाच शक्तीचा सारा झरा आहे म्हणून स्वराज्यप्राप्तिच्छु हिंदूंनी स्वतः करिता तर असोच पण इतराच्या कल्याणासाठीहि संघटन करावयास पाहिजे. अशा पवित्र व उदात्त ध्येयानें प्रेरित होऊन हिंदु संघटनेची चळवळ निघाली. परंतु अशा उदात्त हेतूनें ही चळवळ निघाली तरीहि बाह्य वावदुकानीं तिजविरुद्ध ओरडा करण्यास सुरवात केली. याना हिंदुस्थानावर हिंदूंचें राज्य पाहिजे म्हणून मुसलमान ओरडू लागले. व हिंदु-सभेसारखी ज्ञातिविक्षिप्त संस्था निघाल्यानें काँग्रेसवाले रागावून उठले, व हा गैरममज अध्यापिहि कमी झालेला नाही. पं. मालवीय यानीं हिंदु सभेच्या हेतूची फोड करून सांगताना अनेक वेळा या आक्षेपाचें निरसन केलें आहे. हिंदु सभेचे जे हेतू आहेत त्यातहि असें स्पष्ट म्हणलें आहे कीं.—

हिंदुसभेचे उद्देश

(१) हिंदुसमाजातील सर्वपंथीयाचें व वर्गायाचें परस्परप्रेम संवर्धित करून एकीकरणानें ह्या आपल्या महान् समाजाला सुसंघटित, प्रबल व उत्कर्षोन्मुख करून त्याची सर्वांगीण प्रगति करणें हा हिंदुसभेचा उद्देश आहे.

(२) संघटित हिंदु जाती व भारतातील इतर परधर्माय जाती यांचा परस्परात सद्भाव उत्पन्न करून तद्द्वारा या आपल्या भारतभूला स्वयंशासित स्वराज्ययुक्त एक महान् राष्ट्र बनविण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी त्यांच्याशी मित्रता बाटविणें.

(३) हिंदुजातीतील कनिष्ठ वर्गांसह सर्व वर्गांची उन्नति करून त्यांना उच्चावस्था प्राप्त करून देणें.

(४) हिंदूंच्या हितसंबंधाचें जेथें आवश्यकता पडेल तेथें रक्षण करणें.

(५) हिंदूंचें संख्याबल कायम ठेवणें व तें वाढविणें.

(६) हिंदू क्रियाची स्थिति सुधारणें.

(७) गोरक्षण व गोमयार्पण करणें.

(८) हिंदु जातीतील लोकांचा धर्म, सदाचार, शिक्षण आणि सामाजिक, राजकीय व आर्थिक उन्नति यासाठी प्रयत्न करणें

टीप—हिंदु सभा हिंदु जातीतील कोणत्याहि विशेष पंथाचा, राजनैतिक पक्षाचा, पक्षात वा विरोध करणार नाही, किंवा कोणत्याहि पंथाच्या मतांत टक्काढवळ करणार नाही.

अशी वस्तुस्थिति असता आपसात दगे तंटे असणें यापरती आश्चर्याची गोष्ट कोणती नाहीं. आमचें रक्षण विदेशी सैन्यानें करावें ही मोठी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. पाठशाळातून सैनिक शिक्षण दिले पाहिजे व गावोगाव आणि पेठापेठातून नगररक्षणाची सोय झाली पाहिजे.

बेळगाव येथें ता. २७।२८ डिसेंबर १९२४ रोजी पंडितजींच्या अध्यक्ष-तेखाली हिंदुमहासभेचें अधिवेशन झालें त्यावेळीं त्यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केळें.

संघटना कां पाहिजे ?

हिंदुमहासभा ही संस्था जरी अलीकडे निघालेली आहे तरी तिला महत्त्व अतिशय आहे. सर्व हिंदु एकत्र जमतील व आपल्या हिताहिताचा विचार करतील अशी ही एकच सत्ता आहे. काँग्रेस देखील आपल्या हिताहिताचा विचार करित नाहीं असें नाहीं, पण ती एकट्या हिंदूंची संस्था नाहीं, तिच्यात मुसल-मानाहि आहेत, परधर्मीयांचाहि तींत भाग आहे. हिंदूंची, केवळ हिंदूसाठीं अशी ती संस्था नाहीं, ही गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे. आज हिंदुस्थानात ज्यांना हिंदु म्हणतात अशा लोकांची संख्या तेवीस कोटी आहे, पण आज सर्वत्र त्यांच्यावरच अत्याचार होत आहेत ! हिंदूंची एवढी मोठी संख्या, मग ते इतके दुबळे का ? या प्रश्नाचा आपण विचार करा म्हणजे त्याचें उत्तर तुम्हाला सम-जेल. आपल्यात संघटन नाहीं व इतर धर्मांच्या अनुयायात तें आहे. आम्हां सुमलमान बिबा क्रिस्ती याचा द्वेष बिलकुल करित नाहीं. पण आम्ही स्वतःचें संरक्षण करित आहों. हिंदुस्थानला जर स्वराज्य पाहिजे असेल, तर मुस-लमान जसे सुसघटित व सामर्थ्यवान् झाले आहेत, तसेंच हिंदूंनीं ब्हावयास पाहिजे व ॥ सामर्थ्य संघटनेत आहे, एकेंत आहे. हिंदुसमाजातील सर्व जातींनीं एक झाले पाहिजे इतर धर्मांच्या लोकांना जसा आपला इतिहास, आपली संस्कृति, आपला धर्म सर्वांत प्रिय आहे, त्याचा जमा त्यांना अभिमान वाटतो, तसा अभिमान वाटायला इतक्या उच्च दर्जाचें आमचें बाबूमय आहे. आमची संस्कृति व धर्महि तसाच श्रेष्ठ आहे. याचा आम्हास अभिमान वाटतो व तसा प्रत्येक हिंदूस वाटला पाहिजे. आज हिंदु लोक बलवान् असूनहि वचहोन आहेत; धनवान् असूनहि निर्धन आहेत. याचें कारण ते धर्मनिष्ठ नाहोंत; धर्म आम्हाला समजत नाहीं, याकारिता गावोगाव, तालुक्याताळुक्यातून, जिल्ह्यानिहाय हिंदु-

सभा स्थापन झाल्या पाहिजेत व त्यांच्या वारंवार मभा भरविल्या पाहिजेत. लोकान सामर्थ्य उत्पन्न होण्यासाठी ग्रहचर्यप्रतिपालनाची आवश्यकता पार आहे. आजची आपली जी तरुण पिढी आहे व जी नवीन निर्माण होत आहे ती अत्यंत दुर्बल होत चालली आहे. याने कारण ग्रहचर्याचा अभाव, ग्रहचर्याने युक्त असलेले पुत्र व कन्या यांची संख्या घटत आहे, ती वाढविली पाहिजे, मुलींचे लग्न बारा वर्षांच्या आत व मुलांचे अठरा वर्षांच्या आत नाहीच करावयाचे असा सर्वांनी निश्चय केला पाहिजे.

दालितांचा उद्धार करा.

दालित जातीचा उद्धार करणे हे आपले सर्वांत मोठे काम आहे, सर्वांनी लक्ष केली तर ते मुक्कल होईल, त्यांना आपल्या विहिरीवर पाणी भरण्यास सोकळीक घा, त्यांच्यासाठी निदान दुसऱ्या विहिरी तरी तयार करा, पण त्याच्यात आपल्याविषयी आपलेपणा उत्पन्न करा, त्याच्यात हिंदुधर्माचा जिवंत अभिमान उत्पन्न करा, त्यांना देवळाचे मार्ग मोकळे करा, त्यांना देवदर्शन घेऊ घ्या, चतुर्भुज नारायणाची, विष्णूची, मूर्ति त्यांना अश्लील न व्हाय, त्यांना दालित आपल्या मुलासोबत असून शिकू घ्या, असे केल्याने त्यांना आपल्या विषयी प्रेम वाढेल, हिंदु धर्माविषयी थोडा दयावेल व धर्मस्वायं आणि देशस्वायं घडेल.

परधर्मातील जे लोक आपल्या धर्मात सुयोग्य येतील त्यांना आपल्या धर्मात घ्या, मलमलाना शत्रुताची हवीकन मर्मासिद्ध आहे, ते मूळचे हिंदु असून वाटवून मुगलमान केलेले, नव्हे हिंदुधर्मीयांनी त्यांना मुगलमान समजून दूर ठेवले. ते मुगलमान झाले हा अपराध त्यांचा नसून आपल्या समाजाचा आहे, त्यांना शुद्ध करून घेणे हे आपले कर्तव्य आहे, ज्या कोणताच शत्रुपणे हिंदुधर्मात वाढव्याचे झाले, त्यास हिंदु करून घेणे आपले काम आहे, यात भागण परधर्मीयांचा द्वेष करित नसून, आपल्या धर्माची महती गात आहो, आपला धर्म हजारो वर्षांचा जुना आहे, वेद, पुराणे, उपनिषदे, याचा आपण अभिमान वाटला पाहिजे तो वाटेल तर सर्वांचा एकजोव होई, मंथन होईल, सामर्थ्य वाढेल, धर्म समजेल, व आपल्याला अनुदय व निश्चय देणारा प्राप्त होतो.

वेदगात्र येथे भरलेल्या हिंदुमतेचे अधिवेशन आयोजित पंडितजी गरज जन भक्ता पुण्यास त्याचे हिंदुमतेमार्फत व्याख्यान झाले, त्यान ते म्हणाले:—

हिंदुधर्माची आजची स्थिति.

ज्या श्रीशिवाजीमहाराजांनी रामदासस्वामींच्या उपदेशानें हिंदुधर्माचें रक्षण केलें त्याच्या मूर्तीची येथें स्थापना झाली आहे हें पुणेकराचें महद्भाग्य होय पण शिवाजीनें रक्षण केलेल्या या हिंदुधर्माची आज स्थिति काय आहे ? तत्त्वज्ञान-दृष्ट्या आपला धर्म जगांतील सर्व धर्मांत अत्यंत श्रेष्ठ असा असून या तत्त्वज्ञानानें पाश्चात्य पंडितानाहि मोहित केलें आहे. अशा धर्माची मूलनस्वे काय आहेत एवढें देखील प्रत्येक हिंदुधर्मीयास अवगत असू नये ही स्थिति शोचनीय नव्हे काय ? मुसलमान व ख्रिस्ती लोक आपल्या धर्माचा प्रचार करण्याकरिता आटो-काट प्रयत्न करीत असता आम्हाला मात्र एकमेकांत झगडत आहों ! राष्ट्रपुरुषाचे अवयव एकमेकांत कलह करूं लागल्यास त्या राष्ट्रपुरुषाची अवस्था कशी होते हें निराळें सांगावयास नको हिंदु मुत्ताना आपल्या धर्माचीं मुख्य तत्वे देखील माहीत नाहींतशीं झालीं आहेत, मग आचार तर दुरुच राहिला प्रातः संध्या, सायं संध्या नित्य वेळेवर वरणारे किती इप्सु सापडतील याची शंकाच आहे प्रवचनार्थाचें महत्त्वहि आजच्या तरुण पिढीस समजून देण्यात न आल्यानें प्रव-चनार्थाचा न्हास होऊन जिवडे तिरडे दुबळे व निराशावादी तरुण दिसत आहेत.

ही दुरुवस्था नष्ट करण्याकरिता हिंदुधर्ममतेची शाखा प्रत्येक मोठमोठ्या गावां स्थापन झाली पाहिजे या समेकार्थीत नित्य तास अर्धातास सार्वजनिक भजन अगर पुराण व्हावें दरएजादशीस कीर्तन व्हावें व त्याकरिता एक तास इतर सर्व व्यवहार बंद ठेवून सर्व हिंदुमात्रांनी कीर्तनश्रवणास यावें दर पौर्णिमेस व अमावास्येस प्रत्येक गावां आळोआळोत हिंदुधर्मांतील अस्तुत्यामुद्धा सर्वांची एकत्र सभा होऊन सामाजिक गोष्टींची चर्चा व्हावी आणि या बैठकींतच पतितपरावर्तन, अनायमंरक्षण, अस्तुत्योद्धार इत्यादि प्रश्नांचा खल व्हावा, शारी-रिक बलाला प्रोत्साहन देण्याकरिता कुस्त्या, खेळाचे सामने वगैरे प्रकराहि याच वेळीं घडवून आणून यांसिं वाटण्यात यावी

संघटन कसें होईल ?

आपल्या येथें श्रीशिवाजीमहाराजांच्या समोर दररोज अर्धा तास भजन, प्रव-चन, कीर्तन वगैरे प्रकार चालू केल्यास आपली आत्मिक शक्ति रुद्धिग्न होऊन आपला हिंदुधर्माचा अभिमानहि वाढू लागेल, दररोज पाच मिनिटें कोणत्याहि

मार्च १९३१ मध्ये कानपुरास हिंदू-मुसलमानात मोठा दंगा झाला. त्यानंतर लागलीच म्हणजे ता. ११ एप्रिल १९३१ रोजी कानपुरात हिंदू-मुसलमानांची जंगी जाहीरसभा झाली. तीत मापण कराना पंडितजी म्हणाले,

“मी मनुष्यतेचा पूजक आहे, मनुष्यत्वापुढे मी जात पात मानित नाही. कानपुरात जो दंगा झाला त्याला हिंदू अगर मुसलमान यापैकी एकच जात जबाबदार नाही, जबाबदारी दोन्ही जातींवर सारखी आहे माझे आपणास आप्रहपूर्वक असे सांगणे आहे की, ज्या हिंदूंनी मुसलमानांना व मुसलमानांनी हिंदूंना ठार केले त्यांच्या पवित्र नावाला साक्षी ठेऊन अशी प्रतिज्ञा करा की यापुढे भावाभावाशी असे युद्ध करणार नाही. शूद्र, बाल, व क्रिया यावर हात टाकणार नाहीं मंदिरें व मशिदी भग्न केल्याने धर्माची श्रेयता वाढत नाही, अशा दुष्कर्मांनी परमेश्वर प्रसन्न होत नसतो. आज तुम्हां आपसात लڑून जे अत्याचार केले त्याचा जाब तुम्हास परमेश्वरापुढे द्यावा लागणार आहे, हे ध्यानीं ठेवा. हिंदू व मुसलमान या दोघात जोपर्यंत प्रेमभाव उत्पन्न होणार नाही, तोपर्यंत कोणाचेहि कल्याण होणार नाही. एकमेकांचे अपराध विसरा व एकमेकांना क्षमा करा परस्पराविषयी सद्भाव व विश्वास वाढवा. गोरगरिवांची सेवा करा, त्यांना प्रेमाने मित्र्या मारा व आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप करा.”

या प्रकारचा अनेक वेळा स्पष्ट खुलासा केला असला तरीहि मुसलमानांनी समाजाच्या हिंदुसभेवर रोप आहे तो कायमच. याचें कारण त्यांना यावी तशी राष्ट्रीय दृष्टि आली नाही हेंच होय हिंदुसभेवर जातिविशिष्ट संस्था म्हणून गहजब करणाराना उभय जातींची राष्ट्रीय भूमिका काय आहे ती प्रथम पाहिली, दिनां येथे डिसेंबर १९२८ मध्ये भरलेल्या मुसलमानांच्या संमेल त्यांनी अशा मागण्या केल्या —

मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय मागण्या.

(१) हिंदुस्थानमध्ये यापुढे राज्यघटना ही ‘ फेडरल ’ असावी, ‘ युनिटरी ’ असू नये म्हणजे सत्तेच्या दृष्टीने मध्यवर्ती हिंदुस्थानसरकार हें सर्वश्रेष्ठ असे मानलें न जाता, स्वयत्त अशा निरनिराळ्या प्रांतांच्या एका ‘ संघाच्या ’ हाती ही मुख्य सत्ता असावी.

(२) प्रत्येक प्रांत आपापल्या कारभाराच्या सर्वसत्ताधीन असावा.

पंडित मदनमोहन मालवीय.

(३) कोही विशिष्ट मोजक्या नेमन्या शब्दानों उल्लेखिलेखा अशा विषया-संबंधाची सत्ता मध्यवर्ती सरकारच्या हाती राहावी.

(४) अशा रीतीने वाटून दिल्यावर उरतील ते शेवाधिकार, म्हणजे जे अधिकारघटनेत अनुल्लेखित राहतील किंवा ज्याच्या वाटणीसंबंधाने संशय उत्पन्न होईल, असे अधिकार प्रांतिक सरकारचे हाती राहावेत.

(५) वरिष्ठ किंवा प्रांतिक कायदेमंडळात हिंदू व मुसलमान या दोनहि समाजाचा संबंध येईल तेथे, कोणत्याहि समाजाच्या प्रतिनिधींपैकी $\frac{2}{3}$ प्रतिनिधी हरकत घेतील तेथे त्या विषयाची चर्चा होऊ नये.

(६) जातवार वेगळे मुसलमान मतशरंभ आज इतकी बरे अमलात राहिल्याकारणाने, तो-या देशातील एक सुप्रतिष्ठित असा कायदाच बनून गेल आहे. याकरिता ती स्थिति बदलण्याचा कोणासहि अधिकार नसावा.

(७) निराशिराच्या कायदेमंडळातून किंवा प्रतिनिधिक संस्थातून मुसलमानांच्या प्रतिनिधींची संख्या म्हणजे हिस्सा आहे तसाच तो अबाधित राहावा. म्हणजे ज्या प्रांतात मुसलमान हे संख्येने अधिक असतील तेथे त्यांच्या प्रतिनिधींची संख्या इतर कोणतेहि तत्त्व लावले तरी, हुरीहून कमी होऊ नये. आणि ज्या प्रांतात मुसलमान हे संख्येने थोडे आहेत तेथेहि त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणाबाहेर अशी प्रतिनिधी-संख्या दिली आहे ती अर्धाच कायम राहिली पाहिजे.

(८) वरिष्ठ कायदेमंडळामध्ये मुसलमान प्रतिनिधींची संख्या कमीत कमी $\frac{1}{3}$ असली पाहिजे.

(९) सिंध प्रांताचा मुंबई इलाख्याशी वास्तविक काहीच संबंध नसल्या-कारणाने, सिंध हा एक स्वतंत्र प्रांत बनविण्यात यावा. मात्र तेथेहि हिंदू हे संख्येने थोडे म्हणून, इतर प्रांतात अल्पसंख्याक मुसलमानांना ज्या सवलती मिळतील त्या सिंध प्रांतात हिंदूंना देण्यात याव्या.

(१०) बलुचिस्थान, वायव्य सरहद्दीचा प्रांत हे कारमाराच्या दृष्टीने स्वतंत्र प्रांत बनविण्यात यावेत व तेथेहि हिंदू लोक संख्येने थोडे म्हणून त्यांना बरोलप्रमाणेच सवलती देण्यात याव्या.

(११) प्रत्येक प्रांतात सरकारी नोकरी वगैरे बाबतीत मुसलमानांना लोक-संख्येप्रमाणे योग्य हिस्सा असेल तो यावा.

(१२) अशा रीतीने स्वराज्याची घटना एकदां ठरल्यावर त्या घटनेत समा-
विष्ट असलेल्या सर्व घटकांची समाप्ति अमन्याशिवाय तिच्यात कोणतेही फेरफार
करण्यात येऊं नयेत.

(१३) मुसलमान ममाजानें ही मागणी निश्चित केलेली असल्यामुळे
दुसऱ्या कोणीहि कोणतीहि घटना किंवा योजना निराळी सुचविली व तींत
बरील तरव प्राथित केले गेले नाहीं, तर ती घटना किंवा योजना मुसलमान
समाजाला केव्हाहि मान्य होणार नाहीं.

बरील मागण्याची भाषा वाचपाराच्या लक्षात हें तेव्हाच येईल कीं मुसल-
मानांना खरा ' सक्ता सुभा ' म्हणून जो हिंदुस्थानात पाहिजे तो यात आहे.
पण यांत माहुनहि घोडा खोल अर्थ आहे.

प्रथम एक गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे ती ही कीं, हिंदुस्थानाबाहेर हिंदु
लोकांचा ऋणानुबंध कोणाशीहि नाहीं त्यांच्या आतीचे लोक किंवा धर्माचे
लोक बाहेर कोठेहि नाहींत यामुळे त्यांना बाहेरून कोठूनहि सहाय्यभूति, मदत
किंवा बळ केव्हाहि मिळणार नाहीं. यांच्या अगदीं उलट मुसलमानांची स्थिति
आहे, आणि ही गोष्ट डोळ्यापुढें ठेवून मुसलमानांनीं आपलें धोरण आखलें
आहे हिंदुस्थानात मुसलमान सत्तेनें घोडे, पण त्यांच्या भरतीला बाहेरचे
जमेस धरले म्हणजे हिंदूपक्षां मुसलमानांची लोकसंख्या एकदर अधिक आहे
जेंपर्यंत हिंदुस्थानात इमज्राचें राज्य आहे व तें सुरळीत चालू आहे तोंपर्यंत
गोष्ट वेगळी, पण उद्या बंड झालें, युद्ध उभें राहिले म्हणजे ' अंगोरापासून सहा-
रापर्यंत ' एकजिनसी मुसलमानांचा मुख होईल आणि एवज्या मोठ्या क्षेत्रा-
तील एकजिनसी धर्मवाल्यांचें बळ संघटित झालें अन्ना हिंदूसमाजावर तें एक
मोठें मकटच दोसळेला असो

याच्या उलट हिंदुसमनें आपली राष्ट्रीय भूमिका अनेक वेळा स्पष्ट केली
आहे वासवधानें हिंदुसमनें आपली भूमिका स्पष्ट शब्दांत पुढीलप्रमाणें
मांडली आहे

हिंदुमहासभेची राष्ट्रीय भूमिका.

जातिविषयक गोष्टींत आजपावेतों हिंदुमहासभेनें अन्याहतपणें राष्ट्रीय भू-
मीचा स्वािकारला आहे अखिल राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं प्रस्थापित होणाऱ्या

पंडित भदनमोहन मालवीय.

विधिमंडळातून जातवादींचे तत्त्व घुसटून जातिप्रधान मतदारसंघ स्थापने हे जबाबदारराज्यपद्धतीला अगदीच विसंगत आहे. जबाबदार राज्यघटना निर्माण करण्यासाठी सर्व जातींनी स्वार्थत्याग केला पाहिजे असे हिंदुमहासभेचे प्रथमपासून मत आहे व तेदनन्व तिनं आपलें प्रत्यक्ष आचरणहि ठेवतें आहे जाति-जातीमधील विश्वासाची आणि सहकार्याची उभारणी आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रभावस्वरूपाची पाहिजे. हिंदुमहासभेची राष्ट्रीय भूमिका खालील ठरावानें व्यक्त झाली आहे.

(१) एकाच राष्ट्राचे नागरिक व धटकावयव म्हणून सर्व जातींच्या मतदारांचा एक सामान्य मतदारसंघ असावा.

(२) जातिप्रधान व विभक्त असे मतदारसंघ स्थापण्यात येऊं नयेत.

(३) कोणत्याहि विधिमंडळात एकाद्या जातीसाठीं जागा राखून ठेवण्यात येऊं नयेत.

(४) कोणत्याहि जातीला संख्याप्राधान्य (वेटेज) देण्यात येऊं नये.

(५) प्रांतातील मतदानपद्धति सर्व जातींसाठीं एकसारखी (युनिफॉर्म) असावी.

(६) वरिष्ठ विधिमंडळासाठी किंवा संयुक्त राज्यपद्धतीसाठीं सर्व जाती-करिता एकमुर्ती मतदानपद्धति असावी

(७) राष्ट्रसंघानें ठरविल्याप्रमाणें भाषा, धर्म, आणि वर्णाचार एतत्संबंधी राज्यघटनेतच अल्पसंख्याकाना रक्षण देण्यात यावें.

(८) बहुसंख्याकाना कोणत्याहि सबबीवर (राखीव जागा वगैरेसंबंधी) संरक्षण देण्यात येऊं नये

(९) भाषा, राज्यघटना, आर्थिक प्रश्न वगैरे बाबींचा वारकार्दने विचार केल्याशिवाय सध्या असलेल्या प्रातर्मर्यादा बदलण्यात येऊं नयेत.

(१०) अवध्या हिंदुस्थानचे एकराष्ट्रीयत्व व हित साधण्यासाठी अवशिष्ट अधिकार (रेगुल्युअरी पॉवर) मध्यवर्ती विधिमंडळालाच देण्यात यावेत.

(११) सरकारी नोकऱ्या, मानगमान वगैरेगारखे सामाजिक व राजकीय हद्द उपभोगण्यास कोणत्याहि हिंदी नागरिकास प्रतिबंध करण्यात येऊं नये.

सबल व्हा.

हिंदुसभेन आपलो राष्ट्रीय भावना अशा स्पष्ट केली असतानाहि उभय जातींत ऐक्य का होत नाहीं ? या गोष्टीच्यामार्गे एखादें राजनैतिक कारस्थान नसेल असे नाहीं. असलहि ही गोष्ट लक्षात घेऊन मुद्दा ऐक्यसाधनासाठी हिंदूंनी आपले प्रयत्न सोडता कामा नयेत व त्यावर स्वावलंबनाचा उपाय म्हणजेच हिंदुसंघटन होय ! हें साध्य केव्हा होईल ? मुसलमानांच्या अत-
करणत हिंदूंनी प्रेमानें वागण्याची बुद्धि केव्हा होईल ? याचें उत्तर असे कीं मनुष्याचा आपल्या बरोबराच्याशीं नेहमीं झेद जडत असतो आज मुसलमान समाज संघटित आहे व हिंदुसमाज मोठा असून विस्काळित असल्यानें तो दुर्बल आहे व अशा दुर्बलाशीं मैत्री कोण करणार ! कमजोर व शिरजोर याच्यात सख्य कसें उत्पन्न होईल ! यासंबंधानें पंडितजी म्हणतात, आमच्या अप-
मानाचें कारण मुसलमान नाहींत आमची दुर्बलता कारण आहे ही दुर्बलता काढून टाका ज्या दिवशीं मुसलमानांना समजून येईल कीं मुसलमानांच्या एका प्रहारास हिंदूंचे दोन दोले बस-याखेराच राहणार नाहींत त्याचवेळीं खरो एकी होईल परंतु आपल्या बलसंवर्धनाचा उपयोग आपणांस राष्ट्रकार्यासाठीं करावयाचा आहे आम्हाला काणावर प्रभुत्व गाजवावयाचें नाहीं, परंतु आपला मान व धर्मरक्षण करण्यासाठीं प्राण देण्यास सज्ज असले पाहिजे आम्ही आपल्या कर्तव्यापासून च्युत झालो आहों, राष्ट्रीय धर्म डोळ्यासमोर ठेऊन जीं कामें हिंदू व मुसलमानांनीं एकत्र करता येण्यासारखी आहेत तीं एकजुटाचें करा नगररक्षण, नागरिकदलात, उभयजातींनीं एकोप्यानें काम केले पाहिजे बाटेल ते प्रयत्न करून मुसलमानांशीं मिळतें घेतलें तर नवीचेंच हितसाधन होणार आहे मुसल-
मानांनीं हिंदूवर अस्वाचार केले तर ज्या बेदना माझ्या अंत करणाला हातात त्यावर उपाय एकीखेरीज नाहीं या जवरावर संघटन हेंच एक औपध आहे "

परंतु शरीरात बल असेल तर या सर्व गोष्टी साध्य होणार ह् उघड आहे म्हणून पंडितजींचा प्रवचन्यावर अत्यंत मरवसा आहे तरुणांनीं प्रवचन्याचें यथोचित पालन करावें, शरीरसंपत्ति वाढवावी, वार हनुमताचें चरित्र डोळ्यापुढें ठेवावें भौष्मचरित्र हृदयस्थ करावें, अशा विद्यार्थ्यांना, तरुणांना त्यांचा नेहमीं उपदेश असतो गावोगाव मन्शाळा घाला, तरुण शक्तिवान् धामन्त होतील असें शिक्षण या ससा टाहो फोडून ते उपदेश करीत अमतात बडोदा येथें तरुणांना उपदेश करताना ते म्हणाले,

**सत्येन ब्रह्मचर्येण व्यायामेनाय विद्यया
देशभक्त्या त्यागेन मानवः सततं रह ॥**

सत्याला धरून चाला; ब्रह्मचर्य पाळा, २५ वर्षे मुलाकरिता आणि १६ वर्षे मुलीकरिता म्हणजे मरेपर्यंत प्रत्येकजण ब्रह्मचर्य पाळा, नित्य व्यायाम करा, की, व्यायामायोगाने सुद्धा कोणास हार जाणार नाही विद्या पण खूब मिळव, त्यामुळे शुभची उत्पत्ति होईल. देशभक्तीचे व्रीद राखा, आत्मत्याग करा. म्हणजे तन, मन, आणि धन देश आणि समाजाच्या हिताकरिता अर्पण करा हे सहा गुण धारण करून सर्वत्र सन्मान मिळवा. हाच तुम्हा विद्यार्थ्यांना माझा आशीर्वाद आणि हाच माझा उपदेश आहे.

अस्पृश्यता नष्ट करा.

हिंदू महासभेत ब्राह्मणापासून सर्व वर्णांचा समानतेने समावेश होतो. तेथे उच्चतांचा भाव नाही. फक्त तो हिंदू असला म्हणजे झाले. अस्पृश्य समजला जाणारा वर्ग हिंदुधर्माचा कष्ट अभिमानी आहे. इतर हिंदूंप्रमाणेच तोंडि शेंडी राखतो, रामनाम स्मरण करतो, मळजुद्धांचे काम झाल्यानंतर स्नान करून मोठ्या भक्तिभावाने एकादशीसारखे जेन पाळतो, सत्यनारायण/सारख्या कथाहि करतो, अज्ञाना हिंदू म्हणता पण त्यांना दुडू राखता हा त्याचा परमावधीचा अपमान आहे, असे पंडितजी म्हणतात. पंतु हे लोक अशा स्वच्छतेने वागत असताहि त्यांना जुमने देवदर्शन घेण्यास मनाई प्रतिबंध असणे हा त्याज्य अशुभ्य जुलूम आहे. सूर्याप्रमाणेच अस्पृश्यहि हिंदुधर्माचे अभिमानाई असता त्यांना मंदिर-प्रवेशाला प्रतिबंध, सार्वजनिक विहिरी, तळी यावर पाणी मरण्यास मज्जाव, या गोष्टींमुळे अस्पृश्य समाज दूरावू लागला, तेव्हा हिंदु-संघटनेचे कार्य करावयाचे म्हणजे प्रथम अस्पृश्यनानिवारणाचे काम येते. पवित्रतेच्या-शौच-उच्च सिद्धांतावर हिंदुसमाज व्यवस्थापकांनी आचार धर्माच्या मर्यादा घालून दिव्या(Cleanliness is Godliness) ॥ मिदांत ते मानीत होते. पुढे मुसलमानांच्या काळात आचारधर्माला सूर्यासूर्यातेचे स्वरूप आले. य तें इतके की, हिंदुधर्माचे तें एक अंगच मानण्यात येऊं लागलें. पुढे पुढे या सूर्यासूर्यातेचा इतका अतिरेक झाला कीं सुसत्या स्पर्शाने मनुष्य पतित, अष्ट होऊन समाजास वायमचा पारता झाला. व परधर्मीयाची भरती होऊं

लागली. सिस्ती पाश्चातीं विहिरींत पागाचा- मुकडा टाकला की गावचा गाव हिंदु धर्मांत पारसा होऊं लागला. व असल्या शुद्ध आणि रुद्र गोष्टीमुळे जे लोक धर्म व जातिवंचित झाले त्यांनीच हिंदु धर्मावर प्रहार करण्यास सुरवात केली. कालाचांद यांचे या बाबतीत उदाहरण ठळक आहे.

हिंदुस्थान स्वराज्यवंचित होण्याला जो अनेक कारणे झाली तीत अस्पृश्य-अस्पृश्यासारख्या अस्वाभाविक भेदासारखी बरीच कारणे आहेत, अशा रीतीने समाज फुटला, विस्कळीत झाला, व समाज एकदा विस्कळीत झाल्यावर मग तो तग धरणार कसा ? हिंदुसमाजाची अशीच स्थिति झाली. हिंदु समाजातील या स्थितीचा फायदा सिस्ती मिशनऱ्यांनी घेतला. व मुसलमानांनाहि कमी घेतला नाही. यासंबंधाने पंडितजींनी एका व्याख्यानात एक उदाहरण सांगितले. मीरत जिल्ह्यात एक जमीनदार होता त्याची कुळें अस्पृश्य होती. त्यांनी मिशनऱ्यांच्या फुसलावणीवरून सिस्ती धर्म स्वीकारला. ते अस्पृश्य सिस्ती होताच त्यांनी आम्ही सिस्ती झाल्यामुळे जमीनदार आम्हावर जुलूम करतो अशी मिशनऱ्याकडे तक्रार केली मिशनऱ्याने तेथील मॅजिस्ट्रेटला लिहिले, याचे पर्यवसान काय झाले असेल तें सांगण्याची आवश्यकता नाही. याच्या उलट दुमरा प्रकार पाहा, पानिपत येथे मुसलमानांनी तेथील अस्पृश्यांना चिघावून दिले. तेथील विहिरीवर अस्पृश्यांना पाणी भरूं देत नसत मुसलमानांनी त्यांना चिघावून, तुम्ही मुसलमान झाला तर याच विहिरीवर तुम्हाला पाणी भरता येईल, ही गोष्ट पटवून दिली. हा प्रकार तेथील जमीनदाराला समजताच त्याने अस्पृश्यांना सांगितले की तुम्ही या विहिरीवर खुशाल पाणी भरा, तुमची व माझी दोघांचीहि ही विहीर आहे अशा रीतीने त्याने मुसलमानाचा डाव हुकवून अस्पृश्यांना परधर्मप्रवेशापासून निवृत्त केले व तंट्या आपोआप मिटला, प्रभू अगदी घोडा आहे. पण जरा तो विचाराने सोडविला पाहिजे. पुढे मुसलमान असंतुष्ट होऊन त्यांनी जेव्हा हिंदु मंदिरावर हल्ला केला, तेव्हा हेच अस्पृश्य हातात काठ्या घेऊन मंदिराचे रक्षणासाठी घाबून गेले, व प्राण अर्पण करून त्यांनी मंदिराचे रक्षण केले. अशी स्थिति उघड असता अस्पृश्याविषयींचा अन्याय दूर होणे अत्यावश्यक आहे हें जाणून पं. मालवीयजी अस्पृश्यतानिवारणाचा सदैव सक्रिय पुरस्कार करीत असतात.

शास्त्री यांनी आपले मापण आता पुरे करावे असे लोकानीच त्यांना सांगितले. राजेश्वरशास्त्री यांच्या विरोधी विधानावर उत्तर देण्यास पं.मालवीयजी उभे राहतांच सगळीकडून प्रचंड जयजयकार झाला उत्तर देण्यापूर्वी पं०मालवीयजी यांनी, विरोधी शास्त्रीपंडिताना विवादाच्या निर्णयासाठी कोणते धर्मग्रंथ मान्य आहेत हे विचारून घेतले व त्यानंतर त्यांनी आपल्या सर-बत्तीस सुरवात केली शास्त्रीपंडितानी आपणास मान्य म्हणून ज्या धर्मग्रंथाची नावे सांगितली त्यातूनच मालवीयजी यांनी आपल्या बाजूला पोंपक असे एकामागून एक शेंकडों दाखले दिले व शास्त्री-पंडितानी उभारलेली इमारत पण्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोठच्या कोठे नाहीशी झाली.

पंडित मालवीयजी यांची विचारसरणी लोकास अतिशय पटली व त्यांनी प्रचंड जयजयकार करून पंडितजींचा गौरव केला. व दुपारी दोन वाजण्याच्या सुमारास विरोधी पक्ष अपयश येऊन मापारी परतला.

त्यानंतर पं मालवीय यांनी पुन स्नान केलें व सुमारे ३॥ वाजेपर्यंत दीक्षा-मंत्र देण्याचे कार्य चालू राहिले. दीक्षा घेण्यासाठी शेंकडों लोक जमले होते. परंतु वेळेच्या अभावामुळे फक्त ४०० लोकांना दीक्षा देण्यात आली व इतरास लवकरच दीक्षा देण्याचे आश्वासन देण्यात आले. हा सर्व समारंभ शामिया-न्यात झाला कारण एवढ्या वेळात सनातन्यानी पाडलेला शामियाना पुन; उभारण्यात आला होता.

हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष डॉ. मुंजे, श्रीमत्स्वामी सत्यानंदजी, श्री. पद्मराज जैन वगैरे प्रमुख गृहस्थ व इतर बरेच स्वयंसेवक पं.मालवीयावरोबर प्रातः कालपासून दुपारी दीक्षासमारंभ होईपर्यंत सारखे खडे होते. दीक्षामंडपात होमाग्नि प्रदीप्त झाला होता व पवित्र वस्त्रे परिधान करून वैदिक कालातील विष्टावत आचार्या. प्रमाणे अग्निसेवा करताना पंडितजी शोभत होते.

महामहोपाध्याय पं प्रमथनाथ तर्कभूषण-बंगाल हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष हेहि समारंभास उपस्थित होते.

दीक्षासमारंभात मुख्यतः पुढील गोष्टी करण्यात येतात. ज्यांना दीक्षा घ्यावयाची असेल त्यांनी स्नान करून श्चिर्भूत झाल्यावर त्यास पंचगव्य देऊन नंतर, 'ॐ नमः शिवाय' 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' किंवा 'ॐ नमो

पंडित मदनमोहन मालवीय

नारायणाय' या मंत्राची विधिपूर्वक दीक्षा देण्यांत येते. ही दीक्षा दिल्यावर वरील मंत्र ज्यावर छापले आहेत असें वस्त्र त्या मनुष्यास देण्यात येते. नंतर बत्तासे-फुटाणे त्याचा प्रसाद देऊन विधि समाप्त होतो.

यानंतर पुनः दीक्षासमारंभ साला रथाची हकीमत कलकत्ता येथील श्रीकृष्ण संदेश पत्रात प्रसिद्ध झाली ती वाचकासाठी त्याच्याच शब्दान देत आहे.

मालवीयजीकी मंत्रदीक्षा.

गत रविवार ता. ६ जनवरीको महामना पंडित मदन मोहन मालवीयजीने कलकत्ता लोहा घाटपर बहुतसे अछूतो तथा अन्य हिंदुओंको मंत्रदीक्षा भी प्रदान की। एक बडे शामियानके नीचे मालवीयजीका आसन लगा हुआ था और सहस्रोंकी गंठ्यामें हिंदु जनता शामियानके चारों तरफ बैठी और खड़ी थी। भीड़ अधिक हो जानेके कारण अनेक लोग घोंडागाड़ियोंको चारों तरफ रक्का कर उनकी छत्रोपर मंत्रप्रदानका समारोह देख रहे थे। यद्यपि दीक्षा कार्यका समय ८॥ बज रहा था, किन्तु उसके एक घण्टा पूर्व ही वहां जनसमूहकी भीड़ जमा हो गयी थी। इसके कुछ दिन पूर्व इसी स्थानपर और इसी मंत्र-दीक्षाप्रदानके समय महामना मालवीयजीपर कलकत्ताके कुछ सनातनधर्मी नामधारी लोगोंने कीचड़, मट्टी आदि फेंक कर अपने धर्मका पालन किया था। इसी कारण वहां इस बार पुलिसका भी विशेष प्रबंध था और मण्डपके चारों ओर हिन्दु मिशनके कार्यकर्ता, स्वयंसेवक तथा स्वामी विश्वानन्दजीकी देख-रेखमें महावीरदलके स्वयंसेवक गये थे। परन्तु यह सब होते हुये भी खबर है कि जिस समय मालवीयजी स्नान करनेके लिये नदीमें उतर रहे थे तो शिम्पा-सूत्रधारी कोई गुग्ग मालवीयजीर छुरेका वार करनेकी कोश करता हुआ पकड़ा गया। पकड़े जानेके बाद भी वह कुछ मालवीयजीके प्रति गालियां बकता रहा। ठीक ९ बजे मन्त्रकरण त्रिगुण लगाये हिन्दु-प्राण महामना मालवीयजी " सनातन धर्मकी जय " " हिन्दु-धर्मकी जय " " मालवीयजीकी जय " के घोषके साथ मंडपमें पधारे। उपाख्य जनोंमें महामहोपाध्याय श्रीप्रमयनाथ तर्कभूषण, बाबू मदन मोहन वर्मन, बाबू पद्मराज जैन, स्वामी विश्वानन्द, श्रीमोलानन्द गिरि, बाबू धिनायक लाल स्वन्ना आदि अनेक प्रतिष्ठित व्यक्ती थे। इस भंडेस मंत्र भी थाये थे। बहुत भक्ति हिन्दु भाई मालवीय-

जीसे मन्त्रदीक्षा ग्रहण करनेके लिये लालायित बैठे थे। दीक्षार्थियोंमें कुछ प्रेजुएट भी थे। जिनमें श्रीदेवेंद्र नारायण गुप्त एम् ए (काशी) का नाम विशेष उल्लेखनीय है। दीक्षा ग्रहण करनेके पूर्व प्रत्येक दीक्षार्थीको गंगाजल-पान कराया जाता था, मस्तकपर चन्दन लगाया जाता था, वह गलेमें रुद्राक्षकी माला तथा रामनामी धारण करता था। इसके पश्चात् महामना माल-घीयजी सबको मंत्रकी दीक्षा और उपदेश प्रदान करते थे और छपाहुआ रामनाम वस्त्र प्रत्येक दीक्षार्थीको वितरण किया जाता था। दीक्षाकार्य प्रातः ९ बजे प्रारम्भ हो दिनके १० बजे धूमधाम सहित निर्विघ्न समाप्त हुआ। सुना जाता है पञ्च अनन्त कृष्णदास्त्री, मालघीयजीसे शास्त्रार्थ करनेके लिये गये थे, किन्तु रुग्ण देखकर लौट आये।

शुद्धीची आवश्यकता.

हिंदुधर्मतालि सर्व घटकाचें सघटन केल्यानंतरचा मुख्य प्रश्न येतो शुद्धीचा. यासंबंधानें छत्र पंडितजी काय म्हणतात तेंच येथें सांगणें वरें पंडितजी म्हणतात —

‘या देशात आज सात कोटी मुसलमान दिसतात, त्यातून फारच थोडे परदेशातील आहेत अरबस्तान, अफगाणिस्तान या देशातून फार तर ५० लक्ष मुसलमान येथे आले असतील बाकाचे सर्व येथीलच मुसलमान बनविण्यात आलेले आहेत मुसलमान जिल्ह्यां झाला तर त्याने पुन कल्मा पडला की, त्यास पूर्वाप्रमाणें मुसलमान होता येत परंतु हिंदूंची स्थिति अशी नाही एकदा तो धर्मच्युत झाला की कायमचा धर्मास मुक्ता !

असा प्रकार होता होता आज आपल्या हिंदूपैकी २॥ कोटी हिंदू स्वधर्मास बाधित झाले, आपण त्यांना मुक्ती. हिंदूंना मुसलमान करून घेण्यासाठी नाना प्रकार करण्यात येतात मलकाना रजपूत, साष्टी, गोवं प्रांतातील हिंदू, अशाच शतीने आम्हां गमावून बसलों हिंदूधर्माची चौकट इतकी घट की एकदा मनुष्य बाहेर पडला का आत प्रवेश नाही. जरा परधर्मीयाचा संसर्ग घडला तर तो मनुष्य जाति-भ्रष्ट होतो त्याची समजातून हकारणी होते. मनुष्य पातित झाला की शुद्ध होतच नाही ! जे लोक जुलूमजरदस्तांमुळे परधर्मात गेले त्यांना स्वधर्मात पुन घेतलेंच पाहिजे यापैकी कित्येक जमाती असा आहेत की त्यांना हिंदूना त्यागले, त्यांना परधर्मास म्हणून गणू लागले तरी त्यांना आपले आचारविचार

पंडित मदनमोहन मालवीय.

हिंदूंचेच कायम राखले आहेत. अशा लोकाना स्वधर्मांत पुनः स्थापन करण्याला शास्त्रविरोध मुळीच नाही. त्यांना शुद्ध करून स्वधर्मांत घेतले पाहिजे. एका हिंदु बालकानें चुकानें एका मुसलमानाच्या डब्यातील विडा खाऊ. त्यानें मला ही सर्व हकीकत लिहिली व आपला भेट घेण्यास मला लाज वाटतें असेहि वळविलें. मी त्याला बोलावून घेतला. तो सनातन धर्माभिमाना व मोठा कुलीन मुलगा होता. मी त्यास सांगितलें, 'जातपात पूछे नाहि कोर्-हारि भजे सो हरि-का होई, परमेश्वराचें नामस्मरण कर, गंगाजल प्राशन कर, पाप नष्ट होईल, असें न करता तर तो आज मुसलमान झाला असता. एका बाजूला ख्रिस्ती व मुसलमान व दुसऱ्या बाजूला हिंदूकरणाला प्रतिबंधक अभेद्य भित्त. या प्रका-रामुळें लक्षावधी लोक परधर्मांत गेले, हिंदु समाजाला मळती लागली. व मळती कायम राहिली तर हिंदूंची नावनिशाणीहि राहणार नाही. प्राचीन काळां ऋषीमुनींनीं अनायांना आणि-असभ्यांना आर्य सम्य करून घेतले. त्याचप्रमाणें जे कुलमजशरदस्तांमुळ परधर्मांत गेले आहेत त्यांना परत स्वधर्मांत घेतले पाहिजे. ज्याला म्हणून हिंदू होण्याची इच्छा असेल त्याला हिंदू होता येत, अशा पर-मेश्वराचें नाव घेऊन घोषणा करा, असा स्थिती झाल्यास हिंदुसमाजावर जो पनदाट अंधार पडला आहे तो दूर होऊन धर्मसूर्याचा उदय होईल व हिंदु-समाज विशाल व बलवान् बनेल.

संघटन कां पाहिजे ?

हिंदुसंघटनेची मुख्यांगें संघटना, अस्पृश्यतानिवारण व शुद्धीकरण या संबंधानें पंडितजींच्या मते काय आहेत हें वर निवेदिलें. संघटन केल्यामुळें मुसल-मानावर आक्रमण होईल या अग्निपालाहि त्यांच्याच शब्दांत उत्तर दिलें. त्या-वरून हिंदुसंघटनारया चळवळीची व हिंदू संभेची राष्ट्रीय भूमिका कशी निरप-वाद आहे याची कल्पना येईल. संघटनेसंबंधी पंडितजींच्या उपदेशांचे सार थोडक्यांत सांगायलाचें म्हणजे खम.—

संघटन पुढील तीन कार्यांसाठीं अवश्य पाहिजे.

भारतवर्षाचा गौरव, त्याची संस्कृति, व रयाचें साहित्य यांचे रक्षण करणें हें अग्रेक हिंदूचें परम पावित्र कर्तव्य आहे.

भारतवर्ष स्वराज्योपभोगी शासनाखेरीज त्याची संस्कृति, साहित्य व गौरव

यांचे रक्षण होणे शक्य नाही म्हणून हिंदुस्थानाला स्वराज्य प्राप्त करून देण हा प्रत्येक हिंदूचा परमधर्म आहे.

परंतु ही 'स्वतंत्रता' संपादन करण्याचे प्रमुख साधन हिंदुसंघटन आहे. या कारणासाठी संघटनाची अत्यावश्यकता असल्याने संघटनकार्यास प्रतिकूल अस्थि-
णाच्या उच्चनीच भावाच्या कल्पना त्याने प्रथम सोडावयास पाहिजेत

हिंदुमुसलमानांच्या संबंधाने त्यानी १९३१ च्या एप्रिलमध्ये कराचीस भर-
लेल्या हिंदु संमेलनाने पुन असा स्पष्ट खुलासा केला की,

एक राष्ट्रीयत्व हें ध्येय.

आमची हिंदु सभा राष्ट्रीयत्वाच्या पायावर काम करीत आहे. हिंदु व मुसलमान दोघेहि एका मातेचीं लेकरें आहेत. दोघांनाहि या देशात नादावयाचें आहे तेव्हा परस्परांनीं गुण्यागोविंदानें व प्रेमानेंच येथें नादलें पाहिजे कोणी कोणावर जुलूम वरूं लागला तर कोणाचाच फायदा होणार नाही. सर्वांआर्धा ऐक्य पाहिजे. एसाचा दुसऱ्यावर विश्वास नसला तर स्वराज्य प्राप्त होणार नाही. परंतु हिंदु व मुसलमान हे दोघेहि एक झाले तर जगास अशी कोणती शक्ति नाही की, ती आमच्या स्वराज्यांत विभे आणू शकेल ! आपणा सर्वांसच स्वराज्य पाहिजे स्वराज्य नसल्याने प्रतिक्षण आपली अतिशय हानि होत आहे तेव्हा सर्वांनीं भिडून आपण स्वराज्य प्राप्त करून घेतलें पाहिजे मतभेद अमर्ताळ व तसे ते अमणारच, परंतु त्यामुळें जातीय शातता अंग अगर विवेकत्याग होता कामा नये. मतभेद असले म्हणजे एकमेकाचे शत्रू असलेच पाहिजे असें नाही. दोन्ही पक्ष असून समजूत काढता येईल हिंदु व मुसलमान यांनीं शाततेनें राहण्यातच सहाणण्या आहे 'आम्ही तयार आहोंत पण मुसलमान कोठें ऐंझतात' असें हिंदू म्हणतील पण त्यांना माझे असे सांगणें आहे की निराश होऊं नका यश मिळेलच हा देश हिंदू मुसलमान, व शीख या सर्वांचा आहे. हाताच्या पाच बोटाप्रमाणें आपली स्थिति आहे. एका गावात सर्वांना नादावयाचें तें परस्परांशीं कट्ट करून कसें नादता येईल आपल्या जीवितवित्ताला कसलीहि हानी पोहोंचणार नाही असा परस्परांत विश्वास उत्पन्न झाला पाहिजे, दंगा होईल एक दिवसाचा, पण नुकसान होईल जन्माचे. युरोपमध्ये कोणीहि छी

पंडित मदनमोहन मालवीय.

स्वतंत्रतापूर्वक फोढेंदि हिंहुं शक्ते तशी स्थिति या देशांत कां असूं नये ? तुम्हां निर्भय बना, भयाचा त्याग केल्याने प्रतिपर्षायांवर त्याचा प्रभाव पडतो. झगडा करणें सोपें आहे पण ऐक्य घडवून आणणें कठीण आहे, परस्परांवर प्रेम करा, विश्वास ठेवा, आपला आत्मा श्रमन करा, म्हणजे परमेश्वरादि तुम्हावर प्रसन्न होईल.

स्वराज्यार्थ प्रयत्न.

शात प्रमुख राजकीय संस्था दोन, एक राष्ट्रीय सभा व दुसरी कायदेमंडळ. आज देशात विशिष्ट प्रकारचे वातावरण निर्माण झाल्याकारणाने कायदेमंडळासंबंधाने लोकात औदासिन्य उत्पन्न झाले असले तरी एका काळा कायदेमंडळात लोकपक्षाच्या वतीने काम करणे ही गोष्ट मानाची व त्याचप्रमाणे लोकहिताची समजली जात असे आणि लोनामणी

कायदेमंडळात शिरून त्यावेळच्या परिस्थितीप्रमाणे लोकहिताची अनेक कामे करीत. या शिष्टसंप्रदायाप्रमाणे पंडितजी कायदेमंडळात शिरले तेथे त्यांना काय केले हे स्वतंत्रपणे पुढे दाखविण्यात येणार असल्याने त्यासंबंधाने येथे सुमता निर्देश करीत आहे.

परंतु कायदेमंडळापेक्षा जास्त महत्त्वाची कामगिरी व लोकसेवा पंडितजींनी केली असेल तर ती राष्ट्रीय सभेच्या द्वारे स. १८८५ साली काँग्रेसची प्राणप्रतिष्ठापना झाली व स. १८८६ सालापासून पंडितजींनी काँग्रेसमध्ये भाग घेण्यास सुरुवात केली तेव्हापासून आजतागायत ते काँग्रेसचे एकनिष्ठ व कडे पुरस्कर्ते आहेत. किंबहुना हिंदुस्थानातील विद्यमान राष्ट्रभक्तात पंडितजीइतका जुना व एकनिष्ठ काँग्रेसचा भक्त कोणीहि बाहो हे म्हणणे खत्रीने धाडसाचे होणार नाही. काँग्रेसच्या राजकारणात आजपर्यंत अनेक स्थित्यंतरे झाली खुद्द मालवीयजी यांचाहि काँग्रेसच्या काही कार्यक्रमाबाबता मतभेद होता परंतु त्यांनी काँग्रेस सोडली नाही.

सुरतेच्या वादळानंतर काँग्रेसमध्ये दुफळी झाली. दोन पक्ष झाले. स. १९१६ पर्यंत काँग्रेस मवाळपणाने आपल्या लहरीप्रमाणे चालविली. मवाळाच्या धोरणासंबंधाने पंडितजींचा मतभेद होता. परंतु क्रीडवर सही मरनाहि ते काँग्रेसमध्येच राहिले व पुढे लो. टिळकांनी काँग्रेस हस्तगत केली. तेव्हा मवाळांनी

पंडित मदनमोहन मालवीय.

आपली स्वतंत्र वन्देन्द्यान काढली सरीहि पंडितजी कॉंग्रेसमध्येच राहिले. कॉंग्रेसला त्यांनी सोडलें नाहीं. कॉंग्रेसची जोपासना करणारे ए. ओ. ह्युम, एं. अयोध्यानाथ, याच्या बरोबरीने पं० मालवीयजी यानेहि कॉंग्रेसला हातीं धरून वागविलें, तिला चालतीघोलती, कार्यक्षम केली. इतका कॉंग्रेस व पंडित मालवीयजी यांचा जिझाळ्याचा संबंध आहे. पंडितजींना त्यांच्या धोर व शात प्रकृतीमुळे कोणी मवाळ म्हणतात. म्हणोत बापडे. परंतु कॉंग्रेसचे प्रगतिपर राजकारण असजसे पुढें सरकूं लागलें, तसतसे पंडितजीहि कॉंग्रेसचा तोल संभाळून तिच्याबरोबर जात आले आहेत ही गोष्टहि तितकीचें सत्य आहे. व ही गोष्ट कॉंग्रेसने गेल्या वर्षी चढाईचा कार्यक्रम असलांत आणला त्यावेळी पंडितजींनी त्यात प्रत्यक्ष भाग घेऊन, सदां महिन्यांची कारागृहवासाची शिक्षा भोगून, सिद्ध केली आहे.

अखिल भारतवर्ष आज स्वराज्य-स्वातंत्र्य याच्या जयघोषानें निनादून जात असला, तरी तो स्वराज्याचा भेंद्र सर्वत्र रुढ करण्यासाठीं अनेक महा देश-भक्ताना हाडाची काडे करावी लागली आहेत व नानाप्रकारचे कष्ट सोसावे लागले आहेत. आज जो लोकांत जागृति दिसत आहे. ती काही दहा पांच वर्षांपाशीं चक्रवर्तीचे पळ नाहीं. अनेक तपे व राष्ट्रातील दोन पिढ्यांची तपशर्या खर्ची पडली आहे, तिचे हें स्वाभाविक पळ आहे.

स्वराज्याच्या चक्रवर्तीचा इतिहास म्हणजे राष्ट्रीय मनेचा इतिहास असेंच म्हणावें लागतें. राष्ट्रीय समेच्या राजकारणाची स्थित्यंतरे पाहिली, म्हणजे हिंदी राजकारणाला प्रस्तुतचे विकासित स्वप्न कसें आलें हें सहजच लक्षांत येतें. हिंदुत्वानांत रुढ असलेली राज्यपद्धति लोकमतानुवर्ती नाहीं, तींत लोकांना हा मिळाले पाहिजेत, ही गोष्ट आनून त्यासाठीं लोकमन जागृत व्प्न थोडे थोडे ह्म संगठन करण्यासाठीं राष्ट्रीय मनेचा जन्म झाला, परंतु राष्ट्रीय समा जमवण्याची वर्धमान होऊं लागली तसतशा तिच्या आकांक्षा सहजच वाडत गेल्या प्रथम अर्ज, विनंती, शिष्टमंडळे, निवेद्य, श्रम्यादि अवस्थागत राष्ट्रीय समा उत्क्रान्त होत होत बहिष्कार, सर्वनय कायदेभंग, करबंदी, अस्पृष्टार इत्यादि स्वावंगनाच्या मार्गांपर्यंत येऊन पोहोचली आहे व तिचे उद्दिष्ट तिला आतां स्पष्ट स्वप्नांत दिसें लागतें आहे.

पंडितजींचा काँग्रेसमध्ये प्रवेश.

परंतु राष्ट्रीय संमेलनाची ही अवस्थांतरं होत गेली त्याचें श्रेय ज्यांनीं राष्ट्रीय संमेलना इष्ट मार्गानुवर्तीं केली त्यांनाच याचें लायेल व अशा थोर पुरुषांपैकीं पंडित मालवीयजी हे एक होत. राष्ट्रीय संमेलनाच्या जन्मापासून आजतागायत, म्हणजे पंचेचाळीस वर्षांच्या काळांत राष्ट्रीय संमेलन जीं अनेक स्थित्यंतरें झालीं तिच्या प्रत्येक घडणावळींत पंडितजींचा घोडाफार हात आढेव्य आढे. सन १८८६ सालीं दादाभाई नवरोजी यांचे अध्यक्षतेखालीं फलकत्ता येथें राष्ट्रीय संमेलन दुसरें अधिवेशन झालें त्यावेळीं पंडितजीं काँग्रेसला प्रथम उपस्थित झाले व तेव्हापासून आजतागायत भरलेल्या प्रत्येक राष्ट्रीय संमेलनांत पंडितजीं उपस्थित राहतात. पहिलीं राष्ट्रीय संमेलनां बंगळूरस्थानास आजतागायत त्यांनीं एकहि काँग्रेस चुकविली नाहीं.

पंडितजीं काँग्रेसच्या राजकारणांत शिरले तेव्हां त्यांचें वय अवघें २५ वर्षांचें होतें व त्यावेळीं त्यांनीं काँग्रेसमध्ये जें भाषण केलें त्यामुळे मि. ह्यूम, पं. अयोध्यानाथ, राजा रामपालसिंग इत्यादि प्रसिद्ध कार्यकर्त्यांचीं मनं त्यांनीं आकर्षण करून घेतलीं तेव्हापासून पं. अयोध्यानाथ, ह्यूम यांच्या सहवासानें पंडितजीं काँग्रेसच्या कामांत विशेष लक्ष घालूं लागले ते आजतागायत काँग्रेसच्या बाबतींत अवलंब आहेत. पंडितजीं राष्ट्रीय संमेलनाच्या झाल्यादिवसापासून आजतागायत त्यांनीं एकहि काँग्रेस चुकविली नाहीं. प्रत्येक अधिवेशनांत ते उपस्थित होते व काँग्रेसच्या कामकाजांत मनःपूर्वक भागहि घेतात. त्यांचा सदाचार, भाषाप्रभुत्व, कार्यकनिष्ठा, हिंदुस्थानच्या हिताविषयी तळमळ व त्याचें अस्खलित वक्तृत्व यामुळे पंडितजीं काँग्रेसच्या म्हासंपीठावरून बोलूं लागले कीं समा चित्रासारखीं स्तब्ध होऊन त्यांच्या वाक्प्रवाहामध्यें सानंद डुल्लू लागते. विरोधी पक्षाहि त्यांच्या वाक्पटुत्वानें नामोहरम होत नाहीं असें वाचितच घडतें.

काँग्रेसचे कडे अनुयायी असूनहि पंडितजींनीं हिंदु संघटनाची चळवळ सुरू केली तेव्हा त्याजवर स्वकीयांनीं शांतिनिष्ठेचा आरोप करण्यास कमी केलें नाहीं. मग कद्या मुसलमानास ते दुष्मनाप्रमाणें भासूं लागले यांत नवल काय ? परंतु पंडितजीं आपल्या हास्यमुनेन, हिंदु-मुसलमानी ऐक्यासाठीं,

काँग्रेसमधील पहिले भाषण.

पं. मालवीय काँग्रेसमध्ये स १८८६ मध्ये म्हणजे दुसरी काँग्रेस कलकत्ता येथे श्री. दादाभाई नवरोजी याचे अध्यक्षतेखाली भरली तेव्हापासून समाविष्ट झाले. काँग्रेसचे कामकाज सुरू होतें, वक्त्याची भाषणे सुरू होतात. ती ऐकून आपणाहि भाषण करावें, अशी इच्छा पंडितजींच्या मनात उत्पन्न झाली. व ती त्यांना पं. आदित्यनारायण याजपाशी व्यक्त केली. त्यांनीहि प्रोत्साहन दिलें व त्यानंतर पं. मालवीय याचें भाषण झालें. तें भाषण 'कायदेमंडळाच्या सुधारणा' संबंधी होतें यासंबंधानें काँग्रेसच्या अह-
वालात मि. ह्यूम म्हणतात, 'पण सर्वात पं. मदनमोहन मालवीय यांनी केलेलें भाषण सर्वांस आवडलें मालवीय हे उत्तमकुलानें वाढण होत. त्याचा गौरवार्ण, प्रमाणबद्ध शरीर, सूक्ष्म बुद्धी, व त्याचा अस्त्रालित वाक्प्रवाह यामुळें त्यांनी श्रोत्यावर तेव्हाच छाप पाडली.' मुख्य ठराव पास झाला. त्यात प्रांतिक व बारिष्ठ कायदेमंडळांत हिंदी लोकानियुक्त प्रतिनिधींची संख्या निम्मी असावी, निम्मे सरकारी अधिकारी व निम्मे सरकारनियुक्त पण बिनसरकारी सभासद असावेत अशी मागणी केली होती. याखेरीज मतदानाचा हक्क कोणास असावा, हेंहि या ठरावात स्पष्ट वेंलें होतें. "मुंबई व बंगाल या प्रांतात शैक्षणिक व सांपत्तिक लायखी मतदारास प्राश्न धरून खास मतदारानां प्रतिनिधी निव-
डावे, इतर प्रांतांत म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्ड यांनी प्रतिनिधि निवडावे परंतु ही निवड अशा तऱ्हेनें व्हावी कीं, देशातील सर्व जातींचे प्रतिनिधि त्यात निवडून यावेत या कायदेमंडळापुढें अंदाजपत्रकें, नवे कायदे, कायद्यात दुर्दस्त्या करणें अमत्स्यास त्या सर्ष गोष्टी आल्या पाहिजेत" अशा प्रकारचा हा सात कलमी ठराव होता.

खराज्याचें मूलभूततत्त्व.

या ठरावावर भाषण करताना पंडितजी म्हणाले, "लोकसंमत शासनपद्धति संपादन करण्यासाठी इंग्लंडच्या लोकांनी काय प्रयास केले आहेत, या गोष्टी आपणास माहीत आहेत या तत्त्वाचा विकास व्हावा म्हणून याच इंग्लिश लोकांनी आपलें एक साडलें व प्राणीहि बेंचले आहेत. त्यांना आपण आम्हांस स्वयंशासित राज्यपद्धति या, अगें सांगण्याची आवश्यकता काय आहे ?

पंडित मदनमोहन मालवीय.

ती गोष्ट त्याच्या रोमरोमानून भिनली आहे. ' प्रतिनिधित्व नाही तर कर नाही ! (No taxation without representation) हें तर इंग्रजांच्या राजकीय धर्मग्रंथातील आज्ञा सूत्र आहे. अशी उघड स्थिति असता हे सामान्य हक्क आपणांस त्याच्या हातून कसे मिळणार नाहीत ! स्वतंत्र इंग्रजाला जे हक्क आहेत ते आम्हास पाहिजेत, ते आम्ही इंग्रजाजवळ मागत आहों. एकादा देश रानटी अवस्थेतून बाहेर पडला की, तत्क्षण लोकसंमत शासनपद्धतीचा उगम झालाच पाहिजे.

“ इंग्रजांपासून आमचें पुष्कळ हित झालें आहे ही गोष्ट मान्य आहे व त्याबद्दल आम्ही कृतज्ञहि नाही. परंतु हर्षाची राज्यपद्धति जुलमी आहे, लोकसंमतीचा तोंत अंधाहि नाही. या गोष्टी तर स्वयंशासित राज्यपद्धतीला अभ्यास्य असताना व हे हक्क आज हिंदी लोकांना नसल्याने ते जवळजवळ गुलाम झाले आहेत, ही गोष्टहि गरळ मनाच्या इंग्रजास पटण्यासारखी आहे. प्रत्येक ब्रिटिश माणसाला प्रतिनिधित्वाचा जन्मसिद्ध हक्क असतो. महाराणीचा जाहीरनामा काय सांगतो ? परंतु त्याच्याबिरुद्ध आज येथील कारभार चालला आहे, आम्ही प्रत्येक गोष्टीत इंग्रजांचा टक्कर देऊन तोंत यशस्वी होत असता आम्ही लायल नाही. या म्हणण्यातहि काहीच अर्थ नाही. ”

आस्ट्रेलिया व इतर सर्व सुसंस्कृत जगात एकमताने जी गोष्ट शासनसंस्थेला अत्यावश्यक म्हणून मानली जाते तीच आम्ही मागत आहोत. व ती लोक-हितासाठी बिलकुल विलंब न लावता सरकारने मान्य केली पाहिजे. स्वयंशासनाच्या हक्क सर्व वसाहतींना आहे. मग तो आम्हालाच का नसावा ? आस्ट्रेलियाने ब्रिटिश मालावर कर बसाविण्याचे ठरविले व इंग्लंडने त्या गोष्टीला हरकत घेतली तर आस्ट्रेलिया साम्राज्यातून फुटल्याशिवाय खास राहणार नाही. परंतु आमच्यावर वाटेल ते कर लादा, त्याचा खर्च आमच्या संमतीखेरीज करा, पण आम्हाला मान स्वयंशासनाचे हक्क नाहीत !

“एवढेच जर आम्हाला नियंत्रण घालण्याचा अधिकार असता तर त्याचा गैरवाजवीपणे आम्ही खर्च होऊ दिल्या नसता. पार्लमेंट हिंदी कारभाराकडे बेपर्वाईने पाहते मग आमचे काम आम्हाला करू द्या. इतकेच आमचे मागणे. इतकी सामान्य मागणीहि आम्हास न मिळाल्यास इंग्लंडच्या न्यायप्रियतेबद्दल पुनः गोष्टच बोलावयास नको हीच स्थिति इंग्लंडची असली तर इंग्लंडने ती पत्करली असती का ? पंचवीस कोटी लोकांच्या कल्याणाचा प्रश्न निघतो तेव्हा पार्लमेंटच्या ६।७ वीं सभासदपैकी २०।२५ सभासदहि हजार नमतात ही हिंदुत्वान-विषयीची त्याची कळकळ ! अशी स्थिति इंग्लिशानी एक दिवस तरी सोसली असती काय ? तर मग त्यांनी आमचा कारभार आमच्या स्वार्थाने करावा मग आम्ही त्याची गन पातकेंहि वितरू !”

कायदेमंडळांची सुधारणा.

यानंतर पार्लमेंटमध्ये चार्ल्स ब्रॉडला यांनी हिंदी कौन्सिल आवट दुरुस्तीचे बिल आणले त्याला पाठिंबा देणारा ठराव स १८९० च्या बलवत्ता येथील कॉम्रेसमध्ये आला, त्यावर आपण करतांना पंडितजी म्हणाले, “आमच्या चार प्रमुख मागण्या आहेत (१) कायदेमंडळांतील सभासदांची संख्या वाढवावी, (२) निम्मे सभासद लोकनियुक्त असावेत, (३) कायदेमंडळापुढे अंदाजपत्रक ठेवण्यात यावे, (४) व लोकाहिताच्या प्रधायकेंथो सरकारला जाब विचारण्याचा हक्क असावा. यापैकी आमच्या तीन मागण्या सरकारने मान्य केल्या आहेत. कायदेमंडळाची वाढ, अंदाजपत्रक कायदेमंडळाला सादर करणे, व एखादा जादा कर घडवावा की नाही याबत संमति घेणे व सरकारस वाटेल

पंडित मदनमोहन मालवीय.

त्या प्रभामंश्वरी प्रग्र विचारण्याचा हक्क; परंतु महत्त्वाचा प्रश्न कायदेमंडळातील सभासद नेमण्याबद्दलचा, सर्व सभामद आम्हांच नेमू. असे सरकार म्हणते. आम्ही म्हणतो निदान निम्मे तरी लोकनियुक्त असावेत, अशा स्थितीत कौन्सिलची वाढ केली तरी त्यात बदल काय होणार? शिवाय ग्हेटोचा अधिकार सरकारने आपल्या हातां ठेवला आहेच आमचे प्रतिनिधी सरकार आपण नेमणार हा त्यांच्या श्रुतेचा मोठाच पूर आहे! परंतु आमचे म्हणजे आम्हांला आमचे प्रतिनिधि निवडून या. आमचे हितानहित आम्हाला जास्त समजते.

लोकावर ज्ञानाप्रकारचे कर कसे लादण्यांत येतात हे आपणास माहीत आहेच. त्यासंबंधाने लोकसमिती घेण्याचीहि गरज सरकारला वाटत नाही! या नीतीने लोकांची किती दुःस्थिती साली आहे, अंगभर वन्न नाही पोटाभर भन्न नाही अशा स्थितीत त्याज्जवळ जे सापडेल ते कराच्या स्माने वसूल करण्याचा प्रयत्न सुरूच आहे. कायदेमंडळात जनतेचे खरे प्रतिनिधि असते तर या गोष्टी घालत्या असत्या काय? हा अन्दाज दूर झाला पाहिजे. यानंतर स. १८९२ साली इंडियन कौन्सिल भाषटपास झाला, तो सर्वस्वी लोकहितपातक असल्याने तो जास्त उदात्तपणाचा करावा असा विनंतस्त्रि ठरला म. १८९४ च्या मद्रास कॉमेसपुढे आला, त्यालाहि पळितजींनी यणसणीत भाषण करून दुजोरा दिला. त्यांत कौन्सिल ही लोकांच्या भाकांशी तुम करण्यास कशी अपुरी आहेत याचे उत्कृष्ट व भेदक वर्णन त्यांनी केले.

जैत. शंभरापेक्षा अधिक वर्षे राज्य करीत आहेत त्यांचे शिक्षणहि लोकांना मिळत आहे तरीहि अजून त्यांना विश्वासात घेऊन त्याजवर राज्यकारभार सोपविण्यास सरकारने तयार का असू नये ! ही अविश्वासी श्रुति सरकार टाकणार तरी केव्हा ? लोक कारभारास लायख आहेत ही गोष्ट अनेक रीतीने सिद्ध झाली आहे आम्हां मिटिश साम्राज्याचे खरे घटक जर आहोंत तर साम्राज्याप्रमाणे आम्हालाहि स्वयंशासनाचे हक्क पाहिजेत कीं नकोत ! इंग्लंडने यापेक्षा जास्त उदार दृष्टि ठेवून हिंदुस्थानाची वागले पाहिजे ”

अशा रीतीने काँग्रेसमध्ये पंडितजींचें असून नुसतें स्थिरच झालें नाहीं तर सर फेरोजशा मेधा, मि केन, डिग्बी इत्यादि पुढाऱ्याकडून त्यांना शाबासकी मिळाली, मद्रास काँग्रेसमध्ये बाबब्य प्रास्तांतून भरपूर प्रतिनिधि जावेत यासाठी पंडितजींना त्या प्रांतात दौरा काढून अनेक व्याख्याने दिली. व सुमारे १५ प्रतिनिधि मद्रास काँग्रेसला नेले त्यावेळच्या मानाने ही संख्या मोठी होती

बाबब्यप्रात अमोसिएशनचे व काँग्रेसच्या स्टॅंडिंग कमिटीचे मंत्रीहि ते अनेक वर्षे होते. मद्रासतूनच काँग्रेस प्रयाग येथेंच भरविण्यात आली व तिला मरा मिळाले त्याचे बहुतेक भेय पंडित मालर्घीय यांना आहे. पुढे १८९२ साली पुनः प्रयाग येथें राष्ट्रीय सभा बोलावण्यात आली. काँग्रेस थोडे दिवसांवर येऊन ठेपली अगता त्रिज्वर अकस्मात् एक संघट आले व तें म्हणजे पं. अयोध्यानाथ माध्या मृत्यूचें. सं. प्रांतात राजकीय चळवळींत प्रामुख्याने भाग घेणारे पं. अयोध्यानाथ हे अस्तमाने त्याच्या मृत्यूने सहजच मोठी आपत्ति उत्पन्न झाली व काँग्रेस तेथें भरविता येणें शक्य नाहीं असे काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांना दृष्ट्याचें असे म्हणणारा एक पक्षहि उत्पन्न झाला. परंतु पं. मदन मोहन मालर्घीय यांना ही गोष्ट दचली नाहीं, ते निरुत्साहित न होता पं. यिभ्यंमरनाथ यांच्या मदतीने त्यांना प्रयागचे काँग्रेस-अधिवेशन अत्यंत यशस्वी करून दारावेने पुढे स. १९०८ मध्ये सं. प्रांतिक परिषद त्यांचे अध्यक्षने-साली भरली.

राजकीय सुधारणासंबंधी काँग्रेसची सारसी मागणी सुरू होती. सरकाएहे सुधारणेचे हक्क व मुद्दे दाखून लोकमत जाग करण्याचा प्रयत्न करीत होते.

पंडित भदनमोहन मालवीय.

परंतु लोकशुधेला तें पुरेसें नव्हतें. लोकांच्या मागण्या वाढत होत्या. अशा स्थितीत स. १९०८ मोर्ले-मिटो सुधारणा जाहीर झाल्या. त्यासंबंधानें 'इंडियन रेकॉर्ड' मासिकात पंडितजी म्हणतात.

मोर्ले-मिटो सुधारणा.

“ सुधारणा जाहीर झाल्या ही गोष्ट ठांक झाली. त्या अंमलांत आल्या म्हणजे एका नव्या युगासच प्रारंभ झाला असें म्हणावे लागेल लॉर्ड मिटो व मोर्ले यांनी चांगला मुत्सद्दीपणा दाखविला याबद्दल त्यांचें आपण. श्रुतज्ञच असावयास पाहिजे. परंतु सुधारणात अद्यापहि बराच उदारपणा दाखविता येण्याजोगा आहे. प्रांतिक कायदेमंडळांत बिन-सरकारी समासदांचें मताधिक्य असावें ही गोष्ट खरोखर इष्ट अशीच झाली हीच योजना बरिष्ठ कायदेमंडळात अंमलात यावयास पाहिजे होती. स. १८९२ साली इंडियन कौन्सिल अँक्ट झाला हा कॉम्रेमचा पहिला विजय व या सुधारणा (मोर्ले-मिटो) म्हणजे कॉम्रेमचा दुसरा विजय आहे. ”

राष्ट्रीय सभेंत श्रान्ति.

महाळपक्षाच्या धोरणाचे समर्थनच केले, परंतु पंडितजींचे हे मत कायम माघ राहिले नाही. लाहोर काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून भाषण करताना काँग्रेसने त्या वेळेपर्यंत जे धोरण स्वीकारले तेच बरोबर असून त्याच धोरणानुसार चळवळ चालविली असता आपण आज ना उधा या पिढीत नाही तर पुढच्या पिढीत स्वाग्रीने ब्रिटिश साम्राज्यातर्गत स्वराज्य संपादन करू अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली होती. परंतु स. १९१६ साली लखनौ येथे राष्ट्रीय सभा भरली असता अध्यक्षचे आमारे मानताना त्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या ३० वर्षांच्या राजकारणाचे सिंहावलोकन केले. त्यात ते म्हणाले, “आम्ही १८८५ साली ही सभा स्थापन केली, त्यावेळी ज्याच्या हातांनी, हिंदुस्थानचे भवितव्य परमेश्वराने दिले आहे त्याच्यावर आम्ही पूर्ण विश्वास ठेवून कामास सुरवात केली. अर्ज, विनंत्या, याचना आतापर्यंत करीत आलो. गेली तीस वर्षे ठरावामार्फत ठराव करीत आलो, हे ठराव म्हणजे हिंदी लोकांच्या सहनशीलतेचे द्योतकच आहे. हद्द आपणास सर्व काही मिळेल अशी आशा होती व सतत तीस वर्षे हा प्रयोग केला. परंतु या तीस वर्षांनंतर असा अनुभव आला आहे की, परमेश्वराने ज्याच्या हातांनी हिंदुस्थानची सूत्रे दिली त्यांनी हिंदुस्थानासंबंधी आपले कर्तव्य मुळीच पाळले नाही, व यामुळे राज्यकारभारात आपल्या हातांनी खरीदारी सत्ता आल्याखेरीज देशाची काही प्रगति होणार नाही. आम्हाला न्याय द्या, अशाबद्दल याचना तरी करायची किती ! मनुष्याला आवश्यक असे शिक्षण सक्तीचे व मोफत करा अशाबद्दल किती ठराव करावयाचे ? कोन्सिलाची वाढ करा याबद्दल ओझ्यावारी ठराव झाले आहेत. अशी एक ना दोन किती उदाहरणे द्यावीत ! स्वराज्याशिवाय तरणोपाय नाही ही गोष्ट गेली तीस वर्षे स्वार्थ-त्यागपूर्वक काँग्रेसने जी चळवळ केली तीवरून स्पष्ट झाली आहे. स्वराज्य हा व्यक्तिमात्राचा हक्क आहे ही गोष्ट आता आमच्या अंतःकरणात बिंबली आहे.” अशारीतीने आपले ज्ञातले मतपरिवर्तन पंडितजींनी स्पष्ट मांडले हा त्यांच्यातील ठळक गुण होय !

लाहोर काँग्रेसचे अध्यक्ष.

असो, लाहोर काँग्रेसचे अध्यक्षपद त्याजकडे आले तेव्हा मोर्ले-मिट्रो सुधारणा नुक्त्याच प्रसिद्ध झाल्या होत्या तेव्हा त्याच्या भाषणात सुधारणातील

पंडित मदनमोहन मालवीय.

गुणावगुणाबद्दलच विशेष माग होता हे उघडच आहे. त्या सुधारणांत दोष कोणते आहेत, त्यात लोकमतानुवर्ती राज्यकारभारास वाव कसा नाही याचे त्यांनी स्पष्ट व मुद्देसुद्द विवेचन केले. या सुधारणांच्या वेळो नेकरशाहीने कुटोल-पणा करून हिंदी राजकारणात एक नवेच तत्त्व घुसडून दिले. व ते म्हणजे हिंदु व मुसलमान यांच्या सगळ्या मुम्याचे, इत्नी जो हिंदुमुसलमान या दोन समाजात राजकीय हक्कासंबंधाने मोठ्या प्रमाणावर वाद चाललेला दिसतो त्याचा उगम फार जुना आहे व त्यात मुसलमान वर्गाला नोकरशाहीचा एक प्रकारे पाठिंबा होता असे दिसून येईल. पंडितजींनी आपल्या अध्यक्षीय मापणांत या नांवाचा सरपस समाचार घेतला. नोकरशाहीच्या धोरणाम उद्देशून ते म्हणतात.

दुहीचे घातुक धोरण.

“ राजशासन संस्थेन प्रातिनिधिरवाला धर्म हा पामा असावा हे घातुक तत्त्व ब्रिटिश राजवटीत तरी या सुधारणांनी प्रथमच घुमडले व त्यामुळे मुसलमान आणि बिहारमुसलमान यामध्ये दुहीची एक नसनी भिन उभी करण्यात आली आहे. ती नष्ट होण्याला इत्नी काळ लागेल कोणी सांगायचे ! गेलें अर्धशतक देशांत एक-मुन्नी व सर्वसंमन अशी जी चळवळ चालली होती ती या प्रसाराने जवळजवळ निरुपयोगी झाली सुधारलेल्या कायदेमंडळात मुसलमान येऊ नये अशी बांधे. गयी कधीहि दृष्टा नव्हती व पुढेहि अगणार नाही. योग्य अमे मनदासपे झाले म्हणजे मुसलमानच काय पण सर्व जातींना त्यात सहज प्रवेश मिळेल. परंतु कौमियेचे म्हणजे इतके की, एखादा मनुष्य विवाहित जातात जन्माला आला म्हणून त्याला कायदेमंडळात त्यान भिडता कामा नये. त्याची शिक्षण-विषयक लायमी व लोकांनी त्याजवर विभाग देवण्याइतकी पात्रता त्याच्या अंगा अभावयात पाहिजे. ”

यानंतर मुसलमान वर्गाम उद्देशून ते म्हणाले,

सरा देशाभिमानां म्हणतां येईल. 'सर्वे च मुखिनः संतु' अशी देशमफाची वृत्ति पाहिजे. आमच्या मुसलमानबंधूंनी ऐन आणीबाणीच्या वेळीं अनिष्ट अशी ज्ञाति-विशिष्ट चळवळ चालविली आहे. त्यामुळे राष्ट्राची प्रगति खुंटेल. परंतु अजूनहि त्यांना आपली चूक सुधारतां येणें शक्य आहे. तात्पुरत्या कायद्यामाठा राष्ट्र-घात करणें बरें नव्हे. क्वचित् हिंदूंना अगर क्वचित् मुसलमानांना थोडाघटुत जास्त फायदा झाला तरी त्यांचे काय विशेष ? हिंदू, मुसलमान, पार्शी, ख्रिस्ती यांनी खांद्याला खांदा लावून एकजुटीने राष्ट्रकार्य करण्यांतच राष्ट्रकल्याण होणार आहे.

सरकारनें मुसलमानांना थोडी जास्त मेहेरबानी दाखविली असली तरी ती तात्पुरती आहे हें मात्र विमरता कामा नये. सरकारला मुसलमान विशेष प्रिय म्हणून त्याजवर ही कृपादृष्टि आहे असें नाहीं. केवळ हिंदूपासून वेगळे फोडण्यासाठीं हा कावा आहे. व सरकारचा हेतू साध्य झाला की, मुसलमानांचीहि तीव्र गत होणार आहे ही गोष्ट मुसलमान बांधवांनीं वेळींच ओळखली पाहिजे. अंगां गुण असला म्हणजे मग तो हिंदू मुसलमान वा पार्शी हा विचारच उद्भवत नाहीं. गुणाः पूजास्थानं नेहमींच मिळाले पाहिजे, परंतु गुणाच्या जागी "जात" म्हणून विप्रेक्ष ह्मण अंधकार देणें केव्हांहि त्याज्यच होय."

या भाषणात निदेश राजसत्तेसुळे लोकांत दारिद्र्य रसें वाढत चालले आहे, उद्योगधंद्याच्या अभिवृद्धीबद्दल राज्यकर्त्यांची अनास्था कशी आहे, लोकांना शासनसंस्थेत हात कसा शिरकू दिला जात नाहीं, फोडा व शोडा या नीतीचा अवलंब कसा केला जातो यांचे मार्मिक विवेचन केले आहे.

यानंतर स. १९१६ पर्यंत काँग्रेसच्या राजकारणांत विशेष घडामोडी झाल्या नाहींत, ठरीव कार्यक्रमांनं काँग्रेसची गाडी चालली होती. परंतु लो. टिळक वंदिवासातून मुक्त होताच काँग्रेसच्या राजकारणांत बदल होणार अशीं चिन्हें स्पष्ट दिसूं लागली व सन १९१६ मध्ये लखनौ काँग्रेसमध्ये त्यांनीं प्रवेश करून काँग्रेस हस्तगतच केली. व याच काँग्रेसमध्ये 'लखनौचा करार' नावानें प्रसिद्ध असलेला करार होऊन त्याद्वारे हिंदू-मुसलमानांत ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न झाला.

ऑगस्ट १० स. १९१७ रोजी लखनौ येथें जादा प्रां. परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांनाहि त्यांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें हिंदुस्थानातील राजकीय परिस्थितींत कसकशी स्थिरतरें होत गेली. काँग्रेसनें राजकीय हक्क संपादन करण्यासाठीं कसकशी चळवळ केली, मोर्ले-मिंटो सुधारणांत काय

पंडित मदनमोहन मालवीय.

मिळाले, लोकांच्या राजकीय आकांक्षा काय आहेत. त्या दृष्टीनूत दाकण्या-साठी सरकारने दडपशाही कशी केली इत्यादि गोष्टींचे त्यांना सुंदर साधारण विवेचन केले आहे.

असले स्वराज्य हवे.

स. १९१७ च्या कलकत्ता काँग्रेसमध्ये स्वराज्याच्या ठरावावर बोलताना त्यांनी आम्हास स्वराज्य पाहिजे म्हणजे काय याचे स्पष्टीकरण केले आहे. त्यात ते म्हणतात 'आम्ही जे स्वराज्य मागणों त्याचा अर्थ स्थाय्यत ब्रिटाइनच्या दर्जाचे स्वराज्य असा आहे यशाद्वनीमध्ये कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असते. तीच जबाबदारी आमच्या काँग्रेसला पाहिजे यापेक्षा कमी शक्तीचे स्वराज्य आम्ही मागतच नाही.' "

महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर हिंदुस्थानाने इंग्लंडला अकल्पनीय अशी मदत केली व आता हिंदुस्थानला स्वराज्य या अशावहल हिंदुस्थानात जोराने चळवळ सुरू झाली. लो. टिळकानो व डॉ. जे. बी. सावरकर यांनी स्वराज्यसंग वाटले. सर्व देशभर स्वराज्याची चळवळ सुरू झाली. तेव्हा सरकारने हिंदी लोकमन शांत करण्यासाठी म्हणून मॅन्टफर्ड सुधारणा प्रसिद्ध केल्या. त्यावर पंडितजींनी वितृत्त व मशीक सूचना केल्या. त्यातील तात्पर्य असे —

(१) बीस वर्षांच्या आत संपूर्ण जबाबदारीचे स्वराज्य हिंदुस्थानाला देऊ अशी खातरजमा दिली पाहिजे.

(२) हिंदी लोकांना मुलकी व लष्करी शिक्षण देण्यात येऊन त्यात ते पास झाल्यास त्यांना या दोन्ही शाखात निम्म्या जागा देण्यात आल्या पाहिजेत.

(३) हिंदुस्थानसरकारच्या कार्यकारी मंडळातील निम्मे सभासद हिंदी असले पाहिजेत.

(४) सूचित केल्याप्रमाणे काँग्रेस ऑफ स्टेट निर्माण केल्यास त्यातील निम्मे सभासद मनशरंफांनी निवडलेले असले पाहिजेत.

(५) अशावरप्रस्ताव. ले. अँग्लो-हिंदी मान्यता पाहिजे.

(६) साम्राज्यातील इतर स्वायत्त ब्रिटाइनोना जे आर्थिक आतंभ्य आहे ते हिंदुस्थानला मिळाले पाहिजे.

प्रांतिक.

(१) प्रांतिक कायदेमंडळें इतकीं विस्तृत अमावांत कीं विशिष्ट लोक-संख्या अमलेच्या तालुक्याचा प्रतिनिधि त्यात निरडून आला पाहिजे मनदार-संग व्यापक असून त्यात शेतकऱ्यांना मतदानाचा हक्क मिळाला पाहिजे

(२) नव्या कौन्सिलात जे दिवाण नेमावयाचे त्याजवर कायदेमंडळातील बहुसंख्य प्रतिनिधींचा विश्वास पाहिजे

(३) या दिवाणाकडे काहीं विशिष्ट खाती सोंपवून दिलीं असलीं तरी तेच त्या त्या प्रांताच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य असावेत

(४) राखीव खाती नमावांत

(५) ग्रँड कमिटीची सूचना गालब्यात यावी

(६) हिंदुस्थानातील प्रांताना ज्या सुधारणा लावण्यात येतील त्याच प्रश्न-देशालाहि लावण्यात याव्या

पंडितजींनीं सुचविलेल्या सुधारणा किती योग्य होत्या हें यावरून दिसून येईल व त्या सरकारनें मान्य केल्या असल्या तर त्यापासून लोकांचा व सरकारचाहि फायदा झाला असता परंतु दुर्दैवानें नोकरशाहीस तशी सुबुद्धि सुचली नाहीं हें तिचें दुर्भाग्य !

३३ व्या काँग्रेसचे अध्यक्ष.

यानंतर दिशीं येथें तेहेतिसावी राष्ट्रीय सभा १९२८ सालीं भरली. तिचें अध्यक्षस्थानहि पंडित मदनमोहन यासच देण्यात आलें त्या वेळीं महा-युद्ध संपलें होतें राजकीय सुधारणाकडे लोक आशातुर दृष्टीनें पाहत होते ही राष्ट्रीय सभा अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाची झाली अध्यक्ष प० मालवीय यांनीं सर्व पक्षांनीं राष्ट्रीय समेस अगत्य यावें अशी मुद्दाम विनंति केली होती. त्या विनंतीस अनुसरून ना शास्त्री प्रभृति प्रागतिक पक्षाचे अनेक प्रतिनिधी समेस उपास्थित होते व त्यांनीं चर्चेत भागहि घेतला. एकंदरीनें ही सभा चांगलीच यशस्वी झाली अध्यक्षपदावर त्याची निवड झाल्यावर भाषण करताना

महायुद्ध व हिंदुस्थान.

पंडितजींनीं प्रथम आपणास या घडामोडींच्या वेळीं दिशींसासऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या ठिकाणीं भरलेल्या राष्ट्रीय समेच्या अध्यक्षपणाचा मान दिल्याबद्दल आभार

पंडित मदनमोहन मालवीय.

मानले. नंतर दोस्त राष्ट्रांच्या विजयाबद्दल आनंद प्रदर्शन करून हिंदुस्थानातून या युद्धाप्रोत्थय संस्थानिक व प्रजापन यांनी कशी जिव्हाषा घेऊन गेलो, तुर्कस्थानचे राष्ट्र विरुद्ध बाजूने अवता येवलि मुसलमानांनी आपली राजनिष्ठा कशी अडळ राखिली, चार वर्षांत ११६१७७९ नवे मैत्रिक सैन्यात दाखल होऊन या देशातून १२१५३३८ सैनिक रणागणावर कसे गेले आणि त्यातले १०१४३९ इमम कसे सरकारकामास आले, लॉर्ड हार्डिज यांनी हिंदी लोकांवर विश्वास टाकून हिंदी सैन्य फ्रेंच रणागणावर रवाना केल्यामुळे किती उपयोग झाला या सर्व गोष्टींचा प्रश्नापर उद्देश केला. आणि सत्यश्राम विजय दिव्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले. त्याचप्रमाणे या युद्धात ग्रेट ब्रिटन, वसाहती, फ्रान्स आणि अखेरीस भुत्यल्लेकस्त्र अमेरिका यांनी जो कामगिरी बजाविली तिच्या त्यांनी आदरपूर्वक उल्लेख केला. तदनंतर या महायुद्धाने कोणते तत्त्व शिकाविले आणि कोणत्या राजनीतीचा पुरस्कार केला याविषयी विस्तृत विवेचन करून ते म्हणाले की, आजपर्यंत बहुतेक सर्व राष्ट्रांना बळी तो कान पिली हाच काय तो न्याय अवगत होता. आजपर्यंत स्पेन, आस्ट्रिया व फ्रान्स या राष्ट्रांनी केवळ मनगटाच्या जोरावर सर्व जगभर आपले साम्राज्य पसरण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांचा बेत फसला. इंग्लंडने पंधराव्या शतकापासून युरोप खंडात असला जुझम केला नाही, उत्तर जुहुमाने गाजलेल्या चिमुकल्या राष्ट्रात पराभवातून मुक्त होण्यास मदत केली आहे परंतु युरोप खंडाबाहेर इंग्लंडनेहि अना घुमावूळ घालण्यास कमी केले नाही. गेल्या पन्नास वर्षांचाच इतिहास पाहिला तरी इंग्लंडने इजिप्त, सुदान, दक्षिण आफ्रिका घसदेहा इतक्या देशावर स्वारी करून ते देश काबीज केले त्याचप्रमाणे मोरोक्को कित्या फ्रान्स, जर्मनी, बाल्कनस देवाकरिता आस्ट्रिया व रशिया. तुर्कस्थानच्या ताब्यातील प्रांताकरिता तुर्कस्थान व इतर राष्ट्रे यांचे झगडे-अगदी अलीकडच्या काळातच झालेले आहेत या सर्वांच्या बुडाशी ' ज्याच्या मनगटांत जोर त्याने वनावे शिरजोर, हाच प्रकार दिसून येतो. याच न्यायास अनुलक्षून अलीकडे जर्मनीनेहि आपल्या राष्ट्राची लष्करी तयारी केली आणि युरोपांतल्या सर्व राष्ट्रांमधील परस्परांच्या चुरासामुळे सैन्यमाराने पृथ्वी त्रस्त होऊन गेली. अशा परिस्थितीत युरोपिअन राष्ट्रांच्या दोळ्यात अंजन पडावयास पाहिजेच होते आणि या महायुद्धामुळे

तसें अंजन त्यास मिळालें हा ईश्वरी संवैतच मानला पाहिजे ' यळी तो कान पिळी ' हें तत्त्व झुगारून देऊन ' सत्यमेव जयते ' या तत्त्वाचा विजय व्हावा असा ईश्वरी संकल्प अमत्यानें सत्याचा खरा पुरस्कर्ता पुढें येईपर्यंत या युद्धाचा निकाल लागला नाही हें साहाजिकच आहे. पापी माणसास पश्चात्ताप झाल्या-वेरीज ज्याप्रमाणें त्याचे पापक्षालन होत नाही, त्याप्रमाणें युरोपियन राष्ट्रांना ' मनगटाच्या जोराच्या ' तत्त्वाचा बीट येऊन पश्चात्ताप होईपर्यंत हें युद्ध चाललें. पुढें सत्याचा पुरस्कर्ता प्रेसिडेंट वुड्रल्सन हा पुढें आला आणि त्यानें आपण कोणत्या तत्त्वासाठी या युद्धास सामील झालों तें जाहीर केले.

प्रेसिडेंट वुड्रल्सन यांचीं तत्त्वे.

प्रेसिडेंट वुड्रल्सन यांनी आपल्या अनेक ठिकाणच्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, ' सर्व देशांना, सर्व लोकांना (दोस्ताना व शत्रूनाहि) सारखे न्याय, समान हक्क आणि सारखाच सुरक्षितता प्राप्त व्हावी हेंच माझे मुख्य तत्त्व आहे. हें तत्त्व सर्वमान्य होऊन जगात प्रस्थापित झाल्याखेरीज राष्ट्रांमधील व्यवहाराची न्यायाच्या पायावर उभारणी होणार नाही. हें तत्त्व प्रस्थापित करण्याकरिता अमेरिकन लोक आपलें सर्वस्व व प्राण खर्चा घालण्यास तयार आहेत. दुसऱ्याच्या हक्काची पायमळी झाली म्हणून आम्हां युद्धात पडलों. राष्ट्राच्या हक्काची जर शाश्वती राहणार नाही तर हें जग मानवी प्राण्यांना नालायक होईल. यास्तव मानवी प्राण्यांना न्यायानें, स्वतंत्रतेनें व सुरक्षितपणें या जगात राहणें कसें शक्य होईल हा प्रश्न आम्हांस सोडवावयाची आहे. ' सारांश, सर्व जगात शांतता प्रस्थापित करणें हाच आमच्या युद्धाचा हेतु व हाच आमची तहाची कलमें होत ' अशा उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊन जेव्हा अमेरिकन राष्ट्र युद्धास पुढें सरसावलें आणि जेव्हा दोस्त राष्ट्रांनीहि प्रे. विल्सन यांचीं तत्त्वे मान्य केली त्या वेळीं त्याची दाख खरी, न्यायाची व सत्याची झाली आणि ' सत्यमेव जयते ' या न्यायानें त्यास जय प्राप्त झाला. आता तहाच्या अटींची वाटाघाट होऊन त्यात इ. अमूर्त तत्त्वे अमलात वशां आणावयाचीं याची चर्चा होणार आहे. या तहाच्या वाटा-घाटीत हिंदुस्थानचाहि संबंध स्वाभाविकपणेंच पोचतो, याकरिता त्या तहाच्या परिपदेंत आमचे प्रतिनिधि हजर असणें इष्ट आहे.

तहाची वाटाघाट व हिंदुस्थान.

तहाची वाटाघाट होईल त्या वेळी हिंदुस्थानच्या गरजा काय आहेत त्याकडे दुर्लक्ष केलें जाणार नाहीं, असेंभि लॉर्ड-जॉर्ज यांनीं वचन दिलें होतें. त्यास अनुसरून तहाच्या वाटाघाटाच्या वेळी हिंदुस्थानचे प्रातीनिधि बोलावण्यात आले याविषयी आम्ही मंत्रिमंडळाचे आभार मानतो. या तहपरिषदेकरिता हिंदुस्थानसरकारनें सर सत्यप्रसन्नसिंह याची नेमणूक केली आहे. यात गोम एवढीच आहे की, ही नेमणूक लोकमत न विचारता झालेली आहे. हिंदुस्थानसरकारनें त्यास ज्या काहीं सूचना दिव्या असतील त्यास अनुसरून ते तह-परिषदेत वागतील. या सूचना हिंदी लोकमतास जुळतील किंवा न जुळतील एवढीच माय ती शंका आहे. हिंदुस्थानसरकार अद्यापि हिंदी लोकाना जबाबदार नसल्यानें त्याचो मते लोकमताशी विरोधीहि असूं शकतील. यास्तव सरकारनें कॉंग्रेसला व मोस्लेमलीगला अथवा कायदेकौंसिलाना आपले प्रतिनिधि निवडून घ्या, असें सांगितलें असतें तर ते खरे लोकमतानिदर्शक प्रतिनिधि झाले असते कानडाच्या घटानें सदा प्रतिनिधि हजर रहाणार आहेत; तेव्हा हिंदुस्थानतर्फे आणखी प्रतिनिधि पाठविण्यास काय हरकत आहे? तहाच्या वाटाघाटांत हिंदुस्थानच्या राज्यभ्रमस्थेची चर्चा होईल अशा समजुतीनें नाहीं आम्ही ही मागणी करीत नाहीं. तथापि तेथें अशा काहीं तरवाचो चर्चा होईल की, त्याचा सामान्यतः किंवा प्रत्यक्षतः हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराशी संबंध येईलच, असा जर संबंध नसता तर प्रधानांनीं तरी 'हिंदुस्थानच्या गरजाकडे दुर्लक्ष होणार नाहीं' अमें आश्वासन देण्याचें प्रयोजन काय होतें? साराश, तहाच्या वाटाघाटांत हिंदुस्थानचें हित ज्यावर अवलंबून आहे, असें प्रश्न निघणार आणि त्या वेळीं आपण निवडलेला प्रतिनिधि तेथें हजर असला पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

जन्मसिद्ध हक्क व न्याय.

हिंदुस्थानात जेव्हा प्रथमच इंग्लिशांचा अम्मल स्थापित झाला, त्या वेळी हिंदी लोकाना स्वराज्याचें शिक्षण देण्यापुरतेंच आम्ही येथें राहणार आणि हिंदी लोकांच्या इच्छेस अनुसरूनच राज्यकारभार चालविणार, अमें मिट्टिदा

मुसद्दी सागन असत पण कालांतरानें तो विचार लोपत चालला, हा गोष्ट परकी लोकांच्याहि लक्षात येत चालला आहे पण चॅली नामक मॅजिस्ट्रेटने काहीं वर्षांपूर्वी एका प्रस्ताव लिहिलें आहे की, “ हिंदुस्थान हें हिंदी लोका-करिताच आहे, आणि आपण येथें कायमचे रहाणारे नाही, ही जी एलिफन्स्टन व मनरो यांची भावना होती तीच आजवर कायम राहली असती, तर हिंदी लोकाना फ्रमश स्वराज्याधिकार मिळत जाऊन आजमितीला त्यास पूर्ण स्वराज्य प्राप्त झालें असतें परंतु अलीकडे ब्रिटिश मुत्सद्यांचें धोरण काहीं वेगळेंच दिसतें हिंदुस्थानचा कारभार हिंदी लोकांच्या हिताकडे दृष्टि देऊन चालवा आणि हिंदी लोकाना अधिकाधिक अधिकार द्या, अशी मागणी गेल्या ५० वर्षांपासून चालू आहे महायुद्धापूर्वी तीस वर्षे कॉंग्रेसची स्थापना झालेली आहे आणि १८८६ पासून आम्ही स्वराज्याची मागणा करीत आहों महायुद्धाची संधि साधून आम्ही हा प्रश्न उपस्थित केला असं नाही हें युद्ध उद्भवलें नसतें तरी आमची मागणी कायम होती व ती परिपूर्ण व्हावयास पाहिजे होती या युद्धामुळें ब्रिटिशांच्या दृष्टिकोन बदलला एवढेंच काय तें विशेष झालें अशा परि-स्थितीत १९१६ सालच्या लखनौच्या बैठकींत आम्ही स्वराज्याच्या काहीं हक्कांची मागणी केली तिला हिंदुस्थानसरकारने जें उत्तर देण्याचें योजिलें होतें तें इतकें अपुरें होतें कीं, भारतमनी मि चॅबर्लेन याचें देखीकें त्या योगानें समाधान झालें नाहीं, आणि त्यांनीं फिरून दुसरा योजना करून पाठवा असें हिंदुस्थानसरकारास कळविलें हिंदुस्थानातील युरोपिनी तर त्याला विरुद्ध होती कित्येक प्रांतिक सरकारांनीं ‘ डिफेन्स ऑफ इंडिया ऑप्शनाचा ’ उपयोग करून चळवळीया लोकांस अटकवदी किंवा मुस्कटदाबीहि केली इकडे हिंदी लोकांची स्वराज्याची चळवळ जोरात चालली आणि तिला इंग्लंडमधील व हिंदुस्थानातीलहि काहीं उदार इज्जाचें पाठबळ मिळालें युरोपिअनाताहि कलकत्त्याच्या लॉर्ड बिशपसारखे जे काहीं उदारात्म्ये आहेत त्यांनीं आमच्या मागणीची न्यायता उघडपणें मान्य केली आणि ते म्हणाले कीं, हिंदी लोकाना जर आम्ही आमचें स्वसमतीचें व स्वातंत्र्याचें तत्त्व लावू इच्छिणार नाही, तर आमचा पक्ष न्यायाचा व स्वातंत्र्याचा आहे असें ईश्वरापुढें म्हणणें हें निवळ ढोंग होय ’

निर्जीव व निःसत्त्व आश्वासन.

हिंदुस्थानालाग्या चळवळीची जेव्हा अगदी कमाल झाली, तेव्हा काही तरी जाहीर आश्वासन देणे जरूरीचें झालें, आणि ता २० आगस्टचें निर्जीव व निःसत्त्व आश्वासन जाहीर झालें. हें आश्वासन महत्त्वाचें आहे खरें, पण तें निष्कारण निर्जीव व निःसत्त्व करून टाकलेलें आहे. या आश्वासनावरून आम्ही आभारी आहों, पण र्हात ज्या अटी व मर्यादा घालून ठेविल्या आहेत त्या आम्हास मान्य नाहींत. मि. मॉटेग्यु व लॉर्ड चेल्मसफोर्ड यांना आपली जी योजना केली ती त्या अर्जाना व मर्यादाना घेऊन अमल्याने त्याची योजनाहि अनुमाधानकारक झाली आहे या योजनेवर गेल्या पाच महिन्यांत व्यक्तिः शिः टीका झालीच आणि मुंबईच्या जादा कॉंग्रेसने व दुसऱ्या पक्षाच्या कॉन्ग्रस-नेहि त्या योजनेत काही अतिशय महत्त्वाचे फेरफार करणे अत्यंत जरूर आहे असें नमूद दिलें. कॉंग्रेसच्या व कॉन्ग्रसच्या मनात इतर बाबतीत कितीहि मतभेद असला तरी उभयताना सुचविलेल्या फेरफारात बहुतेक सुधारणा एकमत आहे. आता त्या योजनेवर आपण कोणतें मत प्रदर्शित कराल त्याचें मी अगो-दरच भविष्य वर्तवून ठेवात नाही, परंतु आपण एक गोष्ट लक्षात बाळगावी ती ही की, जादा कॉंग्रेसच्या वेळीं महापुढ चालू असल्याने आमचे हात एक-प्रकारें बांधले गेले होते. आता युद्धसमाप्ति झाल्याने आपल्या मागण्यात कोणता फेरफार करावा याचा आपण विचार करा. जादा कॉंग्रेसनें संपूर्ण प्रांतिक स्वराज्यास आमची सायकी असली तरी पूर्ण न्याय पोलीस व कायदा एवढी खाती सहा बंधनार्थ आम्ही आमच्याकडे मागत नाही असे म्हटले होते. परंतु त्यानंतर मुंबईच्या नामदाराना व संपुष्टप्राताच्या प्रा. कां. कमिटीनें संपूर्ण प्रांतिक स्वराज्य प्रारंभापासूनच आमच्या हवाला करावें, अशी मागणी केली आहे. आणि प्रॅचाइज कमिटीकडे बंगाल, मद्रास वगैरे प्रांतांतूनहि अशीच मागणी केली जाईल, या दृष्टीनें जादा कॉंग्रेसच्या ठरावाने पुरक करावा लागेल. या योजनेच्या शेवटी योजनाकारांनी असा शेरा मारला होता की, या सुधारणेची भावभगत काय आहे तिच्या निर्णय दिशेस दिवा लंडनास बहावपाचा नमुन घालून त्या रणभूमीवर हा निकाल लागणार आहे.

हिंदुस्थानाविषयी कृतज्ञतेचे उद्गार.

सुदैवाने आता महायुद्ध समाप्त होऊन दोस्त राष्ट्रे विजयी झाली आहेत. महायुद्ध चाळू असता बडे ब्रिटिश मुत्सद्दी हिंदुस्थानाविषयी काय उद्गार काढीत होते व कोणती अभिवचने देत होते त्याची स्मृति जागृत करणे जरूर आहे. ता. ९ सप्टेंबर रोजी लॉर्ड हार्डिंग म्हणाले की, 'मानवी जातीच्या स्वातंत्र्या-करिता हिंदी वीर आपले रक्त ओततात आहेत. अर्थातच युद्धानंतर त्याची स्थिति हद्दीसारखीच ठेवता येणे शक्य नाही. ' १९१७ च्या फेब्रुवारीत प्रधान मि. लॉर्ड जार्ज म्हणाले, 'बसाहती व हिंदुस्थान यांच्याकडून झालेली मदत अप्रतिम आहे. या युद्धात अखंड आणीबाणीच्या वेळी त्यांनी बजाविलेल्या कामगिरीचे मोल करताच येणार नाही. ' कर्नल मेरीवेदरच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लॉर्ड कर्झन लिहितात—' हिंदी पलटणी अगदी ऐन प्रसंगी येऊन ठेपल्या आणि त्यांनी दोस्त राष्ट्रांची आणि मानवी सुधारणेची बाजू साभाळली. ही गोष्ट बादशहापासून तो तहत खालच्या अधिकाऱ्यापर्यंत सर्वोत्तम विदित आहे. हिंदुस्थानाने ही जी कामगिरी केली तिची आम्हास कधीच विस्मृति पडणार नाही. ' दुसऱ्या एम प्रसंगां लॉर्ड जार्ज म्हणाले ' हिंदुस्थानाने किती राजनिष्ठेने व किती शौर्याने ब्रिटिश सैन्यास बुमक केली त्याची आठवण युजने शक्य नाही. रणयज्ञाच्या अवशृत स्नानाच्या वेळी हिंदु-स्थानास त्याचा पुण्याश्च मिळेलच ' पुन एकदा ता ८ नवंबर रोजी भाषण करिताना तेच प्रधानमंत्री बोलले की, 'बसाहती व हिंदुस्थान यांनी मर्द-पणाने लढून जम निळविण्याचा मार्ग खुला करून दिला आणि आमच्या सश-गारमंडळात छुर्बा पडणावली हिंदी सैन्याने (पॅलेस्टाइनमध्ये) जे मोठे विजय संपादन केले त्या योगानेच प्रथम आमच्या शत्रूचे पाय लपटू लागले, आता तहाच्या परिपदेच्या वेळी हिंदुस्थानच्या गरजांची आठवण ठेविली पाहिजे. '

स्वसंमतीचे तत्त्व हिंदुस्थानालाहि लावा.

ही सर्व तारीफ आणि ही अभिवचने झाली खरी; पण त्याच्यापासून हिंदु-स्थानचे कल्याण वसे सावावयाचे! ' स्वराज्य हा प्रत्येक राष्ट्राचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. ' या तत्त्वासाठीच हा झगडा झाला आणि हे तत्त्व प्रे. वुल्फसन

याच्या सूत्रात १४ अटींत गोविलेलें आहे. आपला स्वार्थ बाजूम साहज देखील इंग्लंड व फ्रान्स यांनी त्या अटींना आपली संमति दिली आहे. हें तत्त्व आस्ट्रिया-हंगेरीला लागू आहे, बाल्कन प्रदेश, पोलंड, तुर्कस्थानातील विविध प्रांत यांनाहि तेंच तत्त्व लावण्यात येणार आहे, परंतु हिंदुस्थानला तें कसे लागू करणार ? हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे असे म्हणताच हिंदी लोकांच्या अपात्रतेचा मुद्दा पुढें येतो. ज्याच्या संस्कृतीची मजल पांच हजार वर्षांपलीकडे जाते अशा हिंदूंना व मुसलमानांना ५८ वर्षे हिंदुस्थानावर राज्य केलेल्या मुसलमानांना आपल्या लायकीचा पुरावा देण्याची पाळी यावी हें दुर्भाग्य होय, परंतु काहीं लोक असेच आग्रह असल्याने त्याची यात्रा करणें जरूर आहे. विदिशाचें येथें आगमन होण्यापूर्वी आम्हां राजसूत्रें चालविली हो गोष्ट सोडून दिली तरी आजमितीला देखील ज्या देशात सर जगदीशचंद्रासारखे शास्त्रज्ञ, सर टी. माधवराव, सर सालरजंग यासारखे राज्यसुंरधर मंत्री, दादाभाई नौरोजी, सर फरोजशहा, न्या. रानडे, न्या. तेलंग, ना. गोखले यासारखे पुढारी होऊन गेले, आणि ज्या देशातील बारांनी या युद्धात प्रिंसीपल कार्ति संपादन केली तो देश स्वराज्याला अपात्र ठरेल काय ?

स्वसंमतीचें तत्त्व लावावयाचें कसें ?

हिंदुस्थानाला स्वसंमतीचें तत्त्व लावा असें आपण जें म्हणतो त्याचा अर्थ काय, याचा थोडासा छलासा केला पाहिजे. स्वसंमति दोन प्रकारची असते. एकाद्या देशाला विना प्राताला 'तूं कोणाच्या अमलाम्बालीं रहाणार, फ्रान्सच्या का जर्मनीच्या, आस्ट्रियाच्या का इटालीच्या, रशियाच्या का जर्मनीच्या, असा प्रश्न विचारून त्याच्या इच्छेरूप जें उत्तर येईल त्याप्रमाणें त्याची विस्हेवाट लावणें हा पहिला प्रकार होय. वॅलेस्टाईन, सारिया, जर्मन वमाहती, टायरोल, ट्रांस्ट्र, गॅलिसिया वगैरे प्रांतांची स्वसंमति या तत्त्वास अनुमहून विचारण्यांत येईल. स्वसंमतीच्या दुसऱ्या प्रकारात दोन देशांपैकी कोणाचा अंमल मान्य करावयाचा असा प्रश्न नसून राज्यसारभाराच्या विविध पद्धतींपैकी आज तुम्हाला कोणती पद्धति जावडते व कोणती लागू करावी हाच मुख्य विचारचा प्रश्न असतो हिंदुस्थानाला पहिला प्रकार लागू नसून स्वसंमतीचा दुसरा

प्रकारच लागू आहे कारण आम्हास ब्रिटिश साम्राज्यातून फुटून जावयाचें नसून त्या साम्राज्यातच चाटू राज्यपद्धतीने परक करून घ्यावयाचा आहे, या दृष्टीने आम्हांम आत्मसमर्थाचें तत्त्व लागू करा असे आम्ही जेव्हा जेव्हा मागणें करितों त्या त्या वेळां ह्यांच्या व्युरोक्तिक राज्यपद्धतीच्या जागां आम्हास मानवेल आणि आमचें कल्याण साधेल अशी राज्यपद्धति सुरू करा हाच आमचा आप्रह असतो बरें आता स्वसंमतीच्या सत्त्वाच्या दृष्टीने पाहिलें तरी मॉन्टेग्युसाहेबांची योजना अगदींच पेंतून या आणि बेयळ आम्ही तयार केलेली दुमरी योजना आमलाप्र सुरू करा असाहि आमचा हट्ट नाही मॉन्टेग्युंच्या योजनांतच आम्ही सुचविलेले फेरफार करा म्हणजे आजच्या राज्यपद्धतीपुरती आमची स्वसंमति झाली आणि त्यानंतर पुढले हसे कसे घावयाचे तें ध्युरा-कमीने न ठरविता आमचें आम्ही ठरविण्याची आम्हास मुभा मिळाली म्हणजे झालें स्वसंमतीचें तत्त्व आम्हास लागू करा अशी जी मागणी करितों तिचा सरळ अर्थ एवढाच आहे एवढी ही मागणी पूर्ण केल्यास हिंदुस्थानातील अमंतीप दूर होऊन कृत्रुतेचा लाट उसळेल आणि ब्रिटिश साम्राज्याला अधिक घळकटी येईल

रौलेट-कमिटी व सिडनहॅमकंपू.

या स्वराज्याच्या प्रश्नाच्या वेळांच रौलेट-कमिटीचा रिपोर्ट पुढें आला आहे आणि सिडनहॅमकंपूकडून त्याचा भरताच दुरुपयोग करण्यात येत असल्याने त्याचा निषेध करणें जरूर आहे आपल्या रिपोर्टांत ही कमिटीच असे लिहिते की राजनिष्ठ हिंदी प्रजेच्या साहाय्यानेच बराजकाच्या सर्व कारवाईचा मोड करण्यात आला, यावरून मूठभर अराजकान्या अत्याचारावरून ३१ फोटी लोकावर दोषारोप करणें किती अशुभ आहे तें वकून येईल. हिंदी लोकाना सैन्यातील कमिशन देण्यात येत नाहीं हा अन्याय दूर व्हावा अशी शिफारस लॉर्ड हार्डिज यांनी १९११ सालीच केली होती, तरी पण अद्यापवेतो दहाच कमिशन देण्याचें ठरलें असून त्यातलीं देखील पाच अद्यापि हिंदी लोकाना मिळावयाची राहिलीच आहेत। मॉन्टेग्यू-चेल्मसफर्ड सुधारणेच्या योजनेला येथील सिव्हिल सर्व्हंटानां विरोध चालविला असल्याचें मिळिल सर्व्हिस असोसिएशनच्या सेक्रेटरीच्या पत्रावरून उघडकीस आलें आहे. चॅर्चिस

रॉय व स्ट्रेसकेटरी यांच्या योजनेला त्याच्या हाताखालच्या या सिव्हिल सर्व्हे-
टानी अडथळा चालविला आहे हे ऐकून आमच्या मनास धक्का बसून आहे
लॉर्ड हार्डिज यांनी या सिव्हिल सर्व्हेटाना मिमल्यास एके प्रसंगी उपदेश
केला होता, पण त्याचा काही परिणाम झालेला दिसत नाही. त्यांच्या या
कृतीचा हिंदी लोकांवर परिणाम काय होईल याचा तरी त्यांनी विचार करावा.
१८९७ पासून १९१५ पर्यंतच्या इतिहासाचे त्यांनी पर्यालोचन करावे, या
त्यांच्या विरोधाने तहणाचे सल्लसळणारे रक्त अत्याचारास वसे प्रवृत्त होईल
याचाहि त्यांनी घातपूर्ण विचार पहावा. रौलेट-कमिटीने ज्या अत्याचाराची
मीमांसा केली तसले अत्याचार दहपन्नाहिन नष्ट होत नमून उदारपणाच्या
राज्यधोरणानेच त्याचा बीमोड होत अमती

डेप्युटेशन व चळवळ.

आतापर्यंतच्या माझ्या विवेचनावरून आपला पक्ष सत्याचा आहे आणि
हर्जाचा काळ आपणास अनुकूल आहे हे आपल्या लक्षात आलेच असेल, तथापि
आमचे शत्रु विलासित आपल्या विरुद्ध चळवळ करीत आहेत, याकरिता आपण
विलासितन एक बजनदार डेप्युटेशन लवकरच पाठविजे पाहिजे, हे डेप्युटेशन
आपण निवडावयाचे असून येथे स्वसंमतीच्या तत्वाचा उपयोग करा. अतः पर
साम्राज्यांत आमचा दर्जा कोणापेक्षाहि कमी प्रतीचा न राहता सर्वांच्या बरो-
बरीने राहील आणि इंग्लिश लोकाना इंग्लंडमध्ये ज्याप्रमाणे आपल्या बुद्धीच्या
जोरावर वाटेल त्या उच्च पदावर बघण्याला मुभा अमते तशी संधि येथेहि आपण
घेऊ, अशा निर्याती तुम्ही स्वसंमतीने निश्चय करा. हे तरव देशभर पसरण्या-
करिता प्रत्येक तालुक्यात व प्रत्येक खेज्यात कॉमिसेकमिटीच्या शाखा स्थापून
चळवळ करा आणि हे तरव सर्वांस समजून या, आणि अशा रीतीने आपण हट
निश्चयाने व दोर्धोयोगाने चळवळ कराल तर आपल्या कल्पनेपेक्षाहि लवकर
आपणास ईश्वरी कृते स्वराज्य मिळेल." या आशयाचे मापण केले या समेत
स्वराज्याचा ठावाहि भंगूर झाला.

मॉन्ट-फर्ड सुधारणा.

द्विती-अधिवेशनानंतर अगस्त येथे कॉंग्रेसचे ३४ वे अधिवेशन झाले हे
अधिवेशन सुरु होण्यापूर्वी चोडेच दिवस मॉंटफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्या

होत्या. त्यापूर्वीच्या मोर्ले-मिटो सुधारणांच्या मानाने पाहता माँटफर्ड सुधारणा पुष्कळच प्रगतिपर होत्या यात शंका नाही. तथापि महायुद्धात हिंदुस्थानाने स्वार्थन्यागपूर्वक घेतलेला भाग, युद्धात इलन्डला मिळालेले यश, ग्रे. विल्सन यांनी स्वयंनिर्णयाबद्दल काढलेले उद्गार व हिंदुस्थानात झालेली राजकीय जाणूति या मानाने सदर सुधारणा अपुऱ्या, निराशाजनक व अममाधानकारक होत्या व तसेच राष्ट्रीय सभेने जाहीर केले. लो० टिळकांनी प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्त्वाची जाहीर घोषणा याच राष्ट्रीय सभेत केली व मिळेल ते पदरात पाटून घेऊन जास्तीसाठी चळवळ करण्याचा आपला हेतू जाहीर केला. पं. मालवीय हेहि सुधारणा राबवाव्या अशाच मनाचे होते. अशा रातीने या राष्ट्रीय सभेने प्रतियोगी सहकारितेचे तत्त्व मान्य होऊन सुधारणा राबविण्याचा ठराव झाला. या सभेतहि प्रागतिक पक्ष हजर होता

परंतु यानंतर नोकरशाहीच्या हातून जां अनेक घोर कुरबे झाली तींमुळे नोकरशाहीवर आपण निष्कारण विश्वास टाकला असा अनुभव लोकांस आला. डायर-ओडबायर यांनी पंजाब प्रांतांत जो कहर केला त्यामुळे अत्यंत राजनिष्ठ अशा लोकांचाहि विश्वास नोकरशाहीवरून उडाला. व त्याचें पर्यवसान कलकत्ता येथे भरलेल्या आदा वॉरेसच्या अधिवेशनास दृष्टीस पडलें तेंच राष्ट्रीय सभेने सुधारणावर पूर्ण बहिष्कार घालण्याचा ठराव पास केला नंतर नागपूर येथे राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन भरलें अस्ता तेथेहि कॉलेज, कॉन्ग्रेस, कोर्टे, यावर बहिष्कार घालण्याचा ठराव पास करण्यात आला. पंजाबमधील नोकरशाहीची दुष्टतुल्य डोळ्यासमोर खेळत होती, लोक संतापाने जळत होते, अशी स्थिति होती तरी सुद्धा कॉन्ग्रेसलावर बहिष्कार घालून नोकरशाहीस मोक्कें रान सोडूं नका असे पंडितजींनी नागपूरच्या वि. नियामक मंडळात आपद्दाने सांगितलें कॉलेज व कोर्टे यांजवरहि बहिष्कार घालणे इष्ट होणार नाही, असेहि त्याचें मत होते व तें त्यांनीं उघडपणें मांडण्याम कमी केलें नाही परंतु पंडितजींचा हा पोकळ उपदेश ऐकण्याच्या मन स्थितीत राष्ट्रीय सभा त्यावेळीं नव्हती व बहिष्कारत्रयीचा ठराव तेंच पास झालाहि

सुधारणांवर बहिष्कार.

परंतु तत्त्वतः पंडितजींनीं या ठरावास विरोध केला अमला तरी तो

ठराव उद्घन करून ते मॉन्टफर्ड मुखारोनें देण्यात आलेल्या नव्या कौन्सिलान्त शिरले नाहीत यावरून त्याची कॉमिसनिष्ठा दिसून येते. शाळावरील बाहिष्काराबाबतहि असेच. याचा तत्त्वतः या बाहिष्काराला विरोध होता. तथापि हिंदु युनिव्हर्सिटीतील विद्यार्थ्यांस शाळा सोडण्याचा उपदेश करण्याची महात्माजींनीं इच्छा व्यक्त केल्याबरोबर त्यांनीं महात्माजींस सत्काराने विश्वाविद्यालयात नेले. तेथे महात्माजींनीं अभ्यास सोडून राष्ट्रीय झगड्यांत सामील होण्याबद्दल विद्यार्थ्यांस उपदेश केला परंतु त्याच्या अवैज्ञेयप्रमाणें ११२ विद्यार्थ्यांचे कायते शाळा सोडण्यास तयार असल्याचे त्यांना आटळले.

स्वावलंबनाचा मार्ग.

नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेपासून राष्ट्रीय सभेच्या राजकारणास वेगळेंच वळण मिळाले. यापुढे अर्ज-विनत्या याचा काळ संपून स्वावलंबनाचा राजमार्ग आक्रमण्यास सुरवात झाली. राष्ट्रीय सभेच्या निर्णयाप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकानां कौन्सिलावर बाहिष्कार घातला, हजारों विद्यार्थ्यांनीं शाळा-कॉलेजेस सोडली. दंडाडों वकिलांनीं कोर्टावर बाहिष्कार घातला. तरी पण राष्ट्रीय पक्षाचें या गोष्टांमुळे क्षमाधान झाले नाही. हजारों तरुणांनीं राष्ट्राच्या आशेनुसार तुल्यवाम पंक्तरला, बारहोली येथे कायदेभगाची चळवळ होणार म्हणून गाजली ताहि आकस्मिकपणें गांधीजींनीं थांबविची. अशा अनेक कारणांमुळे राष्ट्रीय मन्त्रिदाल्यातच एकप्रकारची स्थिती उत्पन्न झाली. इकडे सरकारची दडपदाहीहि जोरास सुरू झाली तेव्हा निला तोंड देण्यामागें व राष्ट्रात सर्व पक्षात पुन ऐक्य मागवें या सदिच्छेनें पंडितजींनीं प्रयत्न करण्याचें ठरविलें. नागपूर कॉन्ग्रेशननें आपले ध्येय व कार्यमाग सर्वच बदलत्याकारणानें प्रागतिक पक्ष त्यांतून बाहेर पडला होता. तेव्हां तो व देशातील पक्षोपपक्ष याच्यांत ऐक्य घडवून आणून सर्वांनीं एकजुटीनें सरकारास तोंड द्यावें या इच्छेनें पंडितजींनीं सर्वपक्षीय परिषद भरविण्याचें योजून त्याप्रमाणें मुंबईस त्यांनीं परिषद बोलावली.

सर विभ्वेश्वर अग्या असे दोन अध्यक्ष होते. या सभेत दोन दिवस बरीच भवति न भवति होऊन पुढील आशयाचा ठराव मंजूर झाला.

ऐक्यार्थ प्रयत्न.

१. गेल्या काही आठवड्यापासून हिंदूम्यानातील कित्येक प्रांतांतून, सनि-
त्याच्या व समाबंधीच्या कायद्यांचे क्षेत्र विस्तृत करून, ते कायदे लागू केले
जात आहेत व राजकीय गुन्द्यांच्या बाबतीत सामान्य कायद्याचाहि दुसऱ्या
केला जात आहे. या यौगाने सरमंड धरपड सुरू झाली असून
तिच्या तडाफ्यात कित्येक प्रमुख पुढारी व नागरिक हेहि सापडले आहेत.
सरकारचे हें धोरण लेखनस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, संस्थापनस्वातंत्र्य वगैरे
नागरिकांच्या अगदी मूलभूत हक्कावर निष्कारण ह्ज करणारे आहे असे या
सभेत वाटत आहे शिवाय तिला असेहि वाटते की, या धोरणाचा
सद्देश तर निष्कळ झालाच आहे पण वरती जनतेची सहानुभूति नष्ट होऊन
लोकांच्या क्षोभात भरच पडली आहे यास्तव सरकारने हें धोरण ताबडतोब
बदलले पाहिजे असे या सभेचे स्पष्ट मत आहे.

२. या परिपदेचे असेहि मत आहे की, देशाच्या सत्कारी दूर होऊन पूर्ण
अबाधदारीच्या राज्यपद्धतीचा दर्जा प्राप्त करून घेण्यास दुसरा कोणताहि उपाय
उरला नाही असे निःसंशय ठरेपर्यंत अहमदाबादच्या राष्ट्रीय महासभेने ठरवि-
लेल्या कायदेमंडळाच्या चळवळीचा उपक्रम करूं नये.

३. ता. २१ डिसेंबर १९२१ रोजी कलकत्ता येथे व्हाईसरॉयाना आपल्या
भाषणात जे विचार प्रदर्शित केले, त्यांना मान देण्याच्या हेतूने, व पंजाब आणि
खिलाफत यांच्या संबंधाची गान्धाणी दूर करणे आणि वसाहतीच्या धर्माचे
संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त करून घेणे याच्यासारखे जे महत्त्वाचे प्रश्न आज राष्ट्रपुढे
आहेत त्याचा उभय पक्षाना अपमानकारक न वाटणारा व सलोख्याच
असा निर्णय लावण्याचे शक्य तितके मार्ग शोधून काढण्याच्या इराद्याने, सर-
कार आणि लोकांचे प्रतिनिधि यांची एक परिषद भरविण्यात
यावी, या सूचनेला ही परिषद दुजोरा देत आहे. शिवाय या परिपदेचे असे
मत आहे की, वादग्रस्त मद्याचा निर्विकार मनाने विचार करता येण्याला अनु-

पंडित मदनमोहन मालवीय.

कूल वातावरण उत्पन्न होण्यासाठी ममिताचा कायदा व सभासदांचा कायदा लागू करण्यासंबंधाचे जाहीरनामे, व त्या कायद्याखाली निघालेले हुकूम, सरकारने परत ध्यावे आणि त्या कायद्यान्वये शिक्षा झालेले, पकडण्यात आलेले, खटला चालू असलेले सर्व लोक सोडून द्यावे. तसेच, ज्याअर्थी सामान्य कायद्याच्या नावाखालीहि कित्येक लोकाना, ते शाततेच्या प्रतापासून बिलकूल वळले नसताना, शिक्षा झालेल्या आहेत, त्याअर्थी सरकारने मुचविलेला एक व या परिपदेच्या ५ व्या ठरावात निर्दिष्ट केलेल्या कमिटीने निवडलेला एक अशा दोन इसमांची कमिटी, मतभेदाच्या निर्णयार्थ त्यांना सरपंच नेमण्याचा अधिकार देऊन, सरकारने नेमावी; व तिने अगर सरपंचाने शिफारस केलेले सर्व कैदीहि सोडण्यात यावे, व तडजोडीच्या परिपदेचा निरास होईपर्यंत हरताळ, पिकेटिंग व कायदेभंग थांबविण्यात यावे असेहि या परिपदेचे मत आहे.

चर्तुल परिपदेची मागणी.

४ देशातील भाजची आणिबाणीची स्थिति व सबर तडजोड घडवून आणण्याची आवश्यकता याकडे लक्ष देता, या परिपदेचे मत असे आहे की, शक्य तितक्या लवकर गोलमेज परिषद (Round Table Conferencs) बोलाविण्यात यावी व ब्रिटिश प्रधानमंत्र्याने सदर परिषदेत तडजोड घडवून आणण्याकरिता जरूर तो अधिकार व्हाइसरॉयलादेवाना देऊन ठेवावा.

५. पंजाब, गिलाफत व स्वराज्य या प्रभांच्या बाबतीत राष्ट्राच्या मागण्या काय आहेत, याच्या तपाशीलात आज न शिरता ही परिषद पुढील एवढ्याची एक कमिटी नेमात असून, एका बाजूला सरकार व दुसऱ्या बाजूला देशातील महत्त्वाच्या राजकीय मंस्था यांच्यांची पत्रव्यवहार करून तडजोडीच्या परिपदेचे सभासद व व परिपदेची तारीख बगैरे तपाशिलाच्या गोष्टी ठरविणे, जरूर तर पुनः मध्यस्थ परिषद बोलावणे, व आजचे ठराव अमलात आणण्याकरिता कराव्या लागणाऱ्या दुसऱ्या आनुपंगिक गोष्टी करणे या संबंधाचे सर्व अधिकार तिला देत आहे.

वाडिया, ८ वें. वॅण्टिस्टा, ९ श्री. रायजादा भगताराम, १० डॉ. गौर, ११ पं. हृदयनाथ कुंझरू, १२ श्री. नटराजन्, १३ श्री. सी. आर. रेड्डी, १४ श्री सत्यमूर्ती, १५ पं गोकर्णनाथ मिश्र, १६ प्रो. एस्. सी. मुकर्जी, १७ वें. जिना, १८ श्री. जी. एम्. भुर्गी, १९ वें. बी. चन्तवर्ती, वें. हसन इमाम.

या परिप्रेक्षा विशेष उपयोग झाला नाही सरकारने आपल्या दक्षशाहीच्या घोरणात मुळावें फरक केला नाही, इतकेंच नव्हे तर लवकरच म. गांधींस अटक करून लोकमनास किती मान आहे हें दाखवून दिलें.

स्वराज्य पक्षाची स्थापना.

हा वेळपर्यंत काँग्रेसमध्यें राजकारण व काँग्रेसिलचें राजकारण ही दोन्ही अगदी स्वतंत्र होती परंतु काँग्रेसिलवरील बाहिष्कार काँग्रेसमध्यें पुकारल्यापासून राष्ट्रीय पक्षापुरतें तरी दोन्ही भिन्न संस्थाचें राजकारण एकच चिबहुना अभिन्न झाले. या काँग्रेसिलवादाला गया काँग्रेसच्या वेळी पुनः तोंड फुटलें. व काँग्रेसने काँग्रेसिलात शिरावे असे म्हणणारा एक प्रबल पक्ष तेथें निर्माण झाला. पं मालवीय पूर्वीपासूनच काँग्रेसिलप्रवेशाचें समर्थन करणारे होते. त्यानीं या वादात काँग्रेसिलप्रवेशाचें समर्थनच केलें. व गया येथें देशबंधु दास याचे अध्यक्षतेखाली 'स्वराज्यपक्ष' नावाचा काँग्रेसिल प्रवेशानुकूल असा एक पक्ष निर्माण झाला, त्यामुळे खुद्द काँग्रेसमध्येंच काँग्रेसिलप्रवेशवादी व काँग्रेसिल-बाहिष्कारवादी असे दोन पक्ष उत्पन्न झाले. व पुढे स. १९२३ सालीं दिव्शी येथील जादा काँग्रेसने काँग्रेसिलप्रवेशाला संमति दिली तरीहि हे मतभेद दूर झाले नाहीत !

३. अखेरीस स्वराज्यपक्षानें आपल्या संघटित बळावर नोकरशाहीला अगदीं पुरेपुरतें वरून सोडलें. नोकरशाहीचे पराजयावर पराजय झाले. स. १९२४मध्ये व स. १९२५मध्ये राष्ट्रीय पक्षातर्फे स्वराज्याच्या मागणांबद्दल दोनदा ठराव मांडण्यात आले. या दोन्हीवेळा पं. मालवीयजीनीं आपल्या वक्तृत्वपूर्ण भाषणानें त्या मागणीस पाठिंबा दिला. परंतु राष्ट्रीय पक्षाच्या मागणी-बद्दल सरकारने दुकूनहि पाहिलें नाही.

लोकपक्षाचें काँग्रेसिलात असे मांडण 'सुर' होतें, परंतु काँग्रेसमध्ये देशांतील

पंडित मदनमोहन मालवीय.

सर्व पक्ष सामील झाले नव्हते. त्या सर्वांचा कॉंग्रेसमध्ये समावेश व्हावा या हेतूने दिनां येथे ता. २३-१-३५ रोजी म. गांधींच्या अध्यक्षतेखाली एक सर्वपक्षीय परिषद बोलावण्यात आली. या सभेपुढे पुढील कामे होती.

पुनः ऐक्यासाठी.

१ सर्व पक्षामध्ये ऐक्य उत्पन्न होऊन कॉंग्रेसमध्ये सर्व पक्षांना सामील करून घेईल तें ठरावीक

२ हिंदू व मुसलमान यांचे दरम्यान सलोखा उत्पन्न व्हावा या हेतूने याचा विचार करणे

३ सर्व पक्षांना समत होईल अशी स्वराज्याची योजना तयार करणे.

या सभेत भाषण करताना पंडितजी म्हणाले 'निरनिराळ्या जातींमधील संस्थांचा निकाल अगोदर करण्यापेक्षा देशातील सर्व राजकीय पक्षांची एकी होणे स्वराज्याच्या दृष्टीने अधिक जरूर. म्हणून राजकीय मतभेद अगतांल ते कमी करण्याचा प्रयत्न करून सर्व राजकीय पक्षांचे ऐक्य प्रथम करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सरकार ह्या आपल्या फुटीचा फायदा घेत आहे आणि बेमुर्त-नोर व एक प्रकारे निर्लज्ज बनवें आहे. कायदेशीर शिक्षण पास झालेल्या ठरा-वाना सरकार काही किंमत देत नाही. ली कमिशनच्या शिफारशी अंतर्गत बहुमताने वेढाळल्या गेल्या असल्या तरी सरकार लोकपक्षाचा उपमर्द करून घेईल तोरवाने त्या अमलात आगू शकते. सरकाराने लोकमताची पर्वा वाटे-नाही झाली आहे. अशा स्थितीत अमेरिकीमधील माता वेड वाया जातो असे वाटते. ही स्थिति सुधारण्याकरिता सर्व पक्षांची (राजकीय) एकी होऊन कॉंग्रेसमधील कामकाज अधिक जोमदार झाले पाहिजे. हिंदू-मुसलमानांचे ऐक्याबरोबर पंडितजी म्हणाले, या प्रश्नाचे दोन भाग आहेत. हिंदूंना अगोदर सरकार प्रतिनिधित्वाचे मागणे विस्तृत पक्ष नाही. लग्नो येथे वरार शास्त्रानुसार पुढे ज्या काही गोष्टी घडून आल्या त्यामुळे जागवार प्रति-निधित्व माग्य केव्हाही जातिजातीत एकी वाढवण्याची वेळीचे अंश मात्र जल्ल उत्पन्न होऊं लागले वरदा पुढीचे परिणाम आपली जिजी होतील ते सांगता येत नाही. तथापि तो वरार जेवढे धरून वरदाचे अनुसंधाने हिंदू-मुसलमानांमधील मीटवावी, मात्र तो वरार मुसलमानांमधील वरदा

नसून नवीन सुधारणांत त्यांना आणखी जातवार जास्त हक्क' हिंदूंच्या संमतानें मिळविण्याची इच्छा असेल तर ते कार्य दुर्घट आहे व मग. हिंदु सुसज्जमानांचा नवीन करार होऊन त्याचे जोरावर सुधारणा मिळविण्यास कालावधि लागेल. हिंदु-महासभेचें मत म्हणून मला जरी काही अधिकारपूर्वक सांगतां झाले नाहीत तरी हिंदूंचे सर्वसाधारण मत म्हणून मी असें सांगू शकेन कीं, 'जातवार प्रतिनिधित्व हिंदूंना मुळांच मान्य नाही. त्याचे योगानें फार वाईट परिणाम झाले आहेत. जातवार प्रतिनिधित्व व राष्ट्रीय भावना यांची सांगड असणें शक्य नाही. तथापि लखनौच्या कराराच्या मार्गे जाण्याची हिंदूंची इच्छा नाही. अनुभवानें ती चुकांची दिवत अपली तरी जोंपर्यंत सुसलमान वंदू त्याप्रमाणें वागण्यास कपूल आहेत तोंपर्यंत हिंदूंनाहि तो कबूल करणें व त्यास मान देणें भाग आहे व त्याप्रमाणें हिंदू वागण्यास तयार आहेत.'"

या सभेंत पंडितजीशिराय अनेक गृहस्थांची भाषणें होऊन पुढील चार प्रभांचा विचार करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यात आली.

१ संपुष्क वॉमेन कशी करती येईल ?

२ जातिप्रतिनिधित्वाबद्दल विचार.

३ सरकारी नोकऱ्यांमध्ये निरनिराळ्या जातींना अवसर मिळण्याची व्यवस्था.

४ स्वराज्याची योजना.

ही कमिटी सर्वपक्षीय मतांच्या सभासदांची असून रयांत पं. मालवीय हेहि एक होते.

या कमिटीपासून ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न व्हावा तसा झाला नाही. परंतु पुढे कॉम्रेसमध्येच स्वराज्यपक्ष व प्रतिसहकारपक्ष असे दोन पक्ष निर्माण झाले.

स्वराज्यपक्षांत फूट

याच सुमारास काँग्रेसलमधील स्वराज्य पक्षात फुटामुद झाली. काँग्रेसलांत गेल्यानंतर अधिकाराच्या जागा परराज्या वीं नाही याबद्दल त्या पक्षांत वाद उत्पन्न झाला. व तो पुढे बराच विचोपाळा जाऊन दोन पक्ष उघड झाले. मार्च १९२९ मध्ये नेहरूप्रभृति स्वराज्यपक्षीय गमासद असेल्लों सरकार आपला मतास बाडीचोहि छिमत देत नाही, असे पाहून समाजद सोडून बाहेर पडले. पुढे नेहरूप्रभृति स्वराज्यपक्षीयांनी काँग्रेसलांत आपापल्या जागांने रात्रीनमेहि दिले. य.पूवी म्हणजे कानपुरास सरोजिनोबाई नायडू यांचे अध्यक्षतेलासी राष्ट्रीय सभा भरली असता काँग्रेसला प्रवेशपाद पुन्हा

पंडित मदनमोहन मालवीय.

उपटला. त्यावेळीं प्रतियोगी सहकारितेच्या तत्वाप्रमाणें कौंसिलप्रवेश इष्ट कसा आहे याचें समर्थन करताना पं. मालवीय म्हणाले,

अमृतसरच्या कॉंग्रेसमध्ये लो. टिळक, म. गांधी व दे. वं. दास या तिघांचें एकरमत होऊन प्रतियोगी सहकारितेचें धोरण मंजूर झालें. पण नेहरूंच्या ठरावात घड हें ना तें एकहि धोरण नाहीं, म्हणून असका ठराव करून कॉंग्रेसनें आपलें हंस कच्चा घेऊं नये असाहकारिता बुडाली म्हणून स्वराजिस्ट कॉन्ग्रेशन शिरले तेथें एकजात विरोध करण्याचा त्यांचा डाव साधला नाहीं हें पंडित नेहरूंनीं स्कीन-कमिटीची व पटेल यांनीं अक्ष-क्षाची जागा स्वीकारली यावरूनच सिद्ध होत आहे. स्कीन-कमिटीची नेहरूंना मोठी आशा वाटते, पण त्याचा हा भ्रम लवकरच दूर होईल

कार्यकारी मंडळाच्या व दिवाणमिडीच्या जागावर जर आपण खंबीर देशभक्त पाठवूं शकूं तर देशहिताची प्रगति खात्रीनें होईल पक्षास वर्षांच्या माझ्या अनुभवात लो. टिळकासारखा चाणाक्ष, दूरदर्शी मुत्सरी मला आढळलाच नाहीं. महारामाजी अनेकदा फसले. परंतु लोकमान्य टिळक केव्हाहि फसले नाहींत. अशा लोकमान्यांनीं प्रतियोगी सहकारितेचें धोरण घालून दिलेलें आहे. अधिकाराच्या जितक्या जागा वचनात घेतां येतील तितक्याच्या आणि त्यांतून जितके देशकल्याण साधण्यासारखें अगेल तितकें साधून घ्या अशी त्यांची शिक्षण आहे. त्या शिखरास अनुसरून स्वराजिस्ट सरकारच्या छावणीत घुसले. पण तेथल्या मान्याच्या जागा हस्तगत करण्याचें ते नाकारीत आहिले !

सर्व पक्षांची जूट करा

“गांधीजींना देखाील कायदेशेभंग आज अशक्य वाटत आहे. मग या ठरावांत हें कायदेशेभंगाचें मुजगावणें कशास पाहिजे ? सरकारला बटणीवर आणावयाचें असल्यास सर्व पक्षांची कॉंग्रेसच्या निशाणाखालीं एकजूट करा. १९१९ वर्षी कॉंग्रेसचे दरवाजे सर्वांना खुले होते. आतां कॉंग्रेससंस्था मूळभर स्वराजिस्टांच्या स्वाधीन वेलां जात आहे. आजच्या कॉंग्रेसमध्ये मुख्यमानहि नाहीं व जर्मनी-द्वाराहि दिस्त नाहीं ! खादीच्या पोषाखाचो अट घालून कॉंग्रेसचे दरवाजे जास्तच बंद करण्यांत आले आहेत !- असल्या धोरणानें देशा निवडुद्योत कॉंग्रेसच्या उमेदवारांची पर्जती होईल. या दुराग्रहानें कॉंग्रेस राष्ट्रहिताचा त्यात करीत आहे चार वर्षांपूर्वीं मज्जे हें विचार पटणारे निवडे प्रतिनिधी

होते त्याहुन आज बरेच अधिक आहेत आणि यापुढे आमचेंच धोरण यशस्वी होण्याची चिन्हे दिसत आहेत."

अशा रीतीने काँग्रेसमधील दोन पक्षातच वाद उत्पन्न झाला व तो विट-विण्याविषयी अनेकां म्हणून अनेक प्रकारचे प्रयत्न सुरू झाले. व त्याप्रमाणे मार्च १९२६ मध्ये साबरमतीस एक सभा भरविण्यात आली या सभेला पं. भाल-घीयजींना हजर राहता आले नाही तरी त्यांनी उभय पक्षात तडजोड कशी करावी यासंबंधाने पुढीलप्रमाणे पत्र पाठविले होते

ऐक्य कसे साधावे

" दिवसानुदिवस माझी अशी दृढ खात्री होत चालली आहे की, हिंदु-स्थानात स्वराज्याची स्थापना त्वरित व्हावी अशी ज्यांची अंतःकरणपूर्वक मनीषा आहे त्या सर्वांनी एकजूट करून आपला एक संयुक्त काँग्रेस पक्ष बनवावा आणि बरिष्ठ व प्राक्तिक कौन्सिलात त्या संयुक्त काँग्रेसपक्षाचे बहुमत स्थापित करावे. ही गोष्ट साध्य होण्याला प्रत्येक पक्षाने आपले धोरण सुधारवे आणि प्रतिपक्षाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनहि थोडामा बद्दलावा गेल्या महिन्यात मुर-ईस जी नॅशनलिस्ट पक्षाची परिषद झाली तिने काँग्रेसच्या बाहेरच्या सर्व पक्षाना पूर्वापेक्षा काँग्रेसच्या अगदी जवळ आणले आहे. आता ज्यांच्या हाती काँग्रेसची सूत्रे आहेत त्यांनीहि आपले धोरण आणि आपले नियम थोडेसे बदलून काँग्रेसमध्ये येण्याचा मार्ग मोबळा करून द्यावा अशाविषयी त्यांचे मन बळविण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे

माझ्या समजुतीने पुढील धोरणावर सर्व पक्षांची एकजूट होऊ शकेल, ते धोरण असे—

१ प्रत्येक राजकारणी व्यक्तीने राष्ट्रीय सभेचे क्रीड हेंच आपले राष्ट्रीय ध्येय होय अशी स्पष्ट समति द्यावी.

२ राष्ट्राच्या मागणीची परिणामकारक कृपावणी करण्यास सार्वत्रिक सार्वजनिक कामदेभंग हेंच असेल ते सज्ज आहे, पण आज राष्ट्राची तशी तयारी नाही या मित्रांताला समति द्यावी.

३ परदेशी कापडाचा मर्गबंद त्यान करून स्वदेशी कापड वापरावे, त्यानन्वा त्यांनी राष्ट्रीय वापस्यास उत्तम

४ ज्या राजकीय संस्था काँग्रेसचे क्रीड मान्य करतील त्या संस्थाना राष्ट्रीय

पंडित मदनमोहन मालवीय.

सभेला प्रतिनिधी पाठविता येतात अशा पद्धतीने निवडणुकीच्या नियमांत दुरुस्ती करावी.

५. कायदेमंडळातल्या काँग्रेसच्या प्रतिनिधींनी प्रतियोगी सहकारिता हे घोरण स्वीकारून मुख्यतः पुढील गोष्टी साधण्याची खटपट करावी—

कायदेमंडळांत करावयाचीं कामें

(अ) ब्रिटिश साम्राज्यातील स्वायत्त वसाहतींतल्या प्रमाणे जबाबदार राज्य-पद्धति कर्तून स्वराज्यसंपादन करणे

(आ) राज्यकारभाराचा खर्च व विशेषतः सध्करी खर्च कमी करणे.

(इ) कराचा बोजा कमी करणे.

(ई) शहरातून व खेड्यागाड्यातून आरोग्यरक्षणाची समाधानकारक तज्ज्ञ बीज करणे.

(उ) मुलांना व मुलींना सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण देण्याची तरतूद करणे.

(ऊ) संरक्षक जकातपद्धतीचे शासनाच्याने अवलंबून करून व पेन्श्या स्थापन करून व भाडविल पुरतून देशी उद्योगधंद्यास उत्तेजन देणे.

(क) दारू गाळणे व विकणे याचा शस्त्र तितक्या लवकर बंदी करणे.

(क) अस्तित्त्व वर्गाना सर्व सार्वजनिक जागी मुक्तशर ठेवून व अन्य रीती-नेही धस्तुदतानिवारण करणे.

(ल) राजकीय शिक्षणात देशाभिमान, परधर्ममहिष्णुता आणि नागरिक-त्वाची कर्तव्ये यांचे प्रत्यक्ष शिक्षण देणे.

(ए) घरगुती उद्योगधंदे म्हणून हातरहाट व हातमाग चालविण्याला उत्तेजन देणे.

(ए) शाळा, विद्यापीठे, आणि कॅलेजे यातून सध्करी शिक्षण मिळविण्याची तरतूद करणे.

(ओ) सरकारी खात्यातून शस्त्र तितकी जबर हिंदी कामगाराची भरती करणे.

६ ज्या वेळां कोणत्याही एकाच प्रांतिक कायदेमंडळातील काँग्रेसच्या लोकनिवृत्त समासदाना बहुमताने असे वाटेत की, दिवाणाची किंवा दुसरी कोणतीही सनेची, जबाबदारीची व सूत्रधारित्वाची जागा परकरल्याने आपल्या पक्षाचे कल्याण अधिक साधेल त्या वेळां ती जागा स्वीकारण्याला हरकत धरूं नये. मात्र त्या कामाच्या घोरणावर लोकप्रशाची नजर राहावी.

७ जातीजातींत तेंटे उद्भवल्यास ते मिटाविण्याकडे प्रत्येक सभासदाचें लक्ष असावें.

८. कायदेमंडळाच्या बाहेरहि कॉंग्रेस पक्षानें जनतेची राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, आर्थिक, व व्यवहारविषयक उपाति साधण्याचा प्रयत्न करावा.

९. वरील सूचना मंजूर करण्याकरितां प्रथम भो. ई. कॉ. कमिटीची सभा भरवावी आणि नंतर कॉंग्रेसची जादा बैठक बोलावून तींत या कार्यक्रमाचा विचार करून तो मंजूर करावा.

१०. तोंड्यांत तूर्त कायदेमंडळाच्या निवडणुकीकरिता उमेदवार ठरविण्याचें काम खास कमिटीकडे सोंपवावें आणि त्या कमिटीतून कॉंग्रेसला येऊन मिळणाऱ्या सर्व पक्षांचें यथाप्रमाण सभासद घेतले जावेत.

हाच स्वरा लोकपक्ष

हा वर सुचविलेला कार्यक्रम कॉंग्रेसनें स्वीकारला तर देशात कॉंग्रेसचा संयुक्त पक्ष प्रस्थापित होईल, त्यास अखिल भारतवर्षाच्या वनीनें बोलण्याचा स्वरा अधिकार येईल आणि त्यानें हातीं घेतलेल्या कार्यांत त्यास हल्लींच्या कोणत्याहि एका पक्षापेक्षा अधिक यश सात्रांनें मिळेल. १८८९, १९०५ आणि १९१९ या सालीं कॉंग्रेसचा बैठकी सर्व पक्षांच्या एकविचारानें भरल्यानें १८९२, १९०५ व १९१९ या सालच्या सुधारणा आपणांस प्राप्त झाल्या. १८८५ सालीं कॉंग्रेसची स्थापना झाल्यावेळेप सुत मो कॉंग्रेसचा समामद अगल्यानें यापुढें जी मोठी सुधारणा होणार आहे तिचेहि श्रेष्ठ कॉंग्रेसलाच मिठावें अशी माझी वचवला इच्छा आहे. मो कॉंग्रेसला विशेष करतीं अग्रे लुगनें मनात आणजे ही देशील मोठी बूक आहे. मात्र हल्लींच्या कॉंग्रेसचे जे धोरण आहे त्याच्याविषय माझी चळवळ आहे. कारण अनेक विचारवंत समामदाना कॉंग्रेसचे आजचे धोरण बदललें प डिजे अमेच वाटत आहे. कॉंग्रेसचे धोरण निमित्त, सुमंगल व समजसंगताचे होऊन कॉंग्रेसच्या अंगां पूर्वींचें सामर्थ्य यावें आणि पूर्वासारखीच ही संस्था सर्वां मुनेल्लित जनतेच्या मताचें प्रतिबिंब दर्शविणारी ध्यावी अग्राच माझा मनोदय आहे. राश्ट्राच्या कल्याणासाठीं झटणारे जे माझे सहकारी आहेत ते माझ्या या सूचनांचा गंभीरनें मोलवर विचार करतील अशा मला भरवणा वाटतो."

पंडित मदनमोहन मालवीय.

यानंतर साबरमतीस कांही अटीवर तडजोड झाली. परंतु ती टिकली नाही. पुढे पं. मालवीय, लाला लजपतराय प्रभृतींनी सप्टेंबर १९२६मध्ये पुनः एक प्रयत्न केला पण तोहि साधला नाही. अशा रीतीने देशातील सर्व पक्षानिदान काँग्रेसमध्ये तशी सर्वत्राची जट असावी असावद्दल पं. मालवीय यांनी मंगीरय प्रयत्न केले, परंतु अने प्रयत्न करीत असताना त्यांनी आपल्या तत्वाला सोडलें नाहीं. ते स्वतः प्रतिसहकार पक्षाचे समासद नव्हते तरी त्या पक्षाचीं सर्व तत्वे त्यांना पुरापुर मान्य अमन व संधी सापडताच ठामपणें माटण्यासहि ते चुकत नसत.

प्रतिसहकार पक्षात पंडितजी प्रत्यक्ष समाविष्ट न झाले तरी त्यांना त्या पक्षाचा सर्व कार्यक्रम मान्य होता ही गोष्ट मात्र खरी. जुलै स. १९२६ मध्ये कलकत्ता येथें युनिव्हर्सिटी इंस्टिट्यूटमध्ये त्यांचें 'प्रतियोगी सहकारिता' या विषयावर पुढील आशयाचें भाषण झालें.

प्रतियोगी सहकारितेचा पुरस्कार

" १८८५ साली काँग्रेस स्थापन झाली तेव्हापासून तिने ' जगज्जदार राज्य-पद्धति ' हें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून तत्प्रीत्यर्थ अग्राहत प्रयत्न केले आहेत. १८९२ साली प्रातिनिधिक पद्धतीचा पहिला उपक्रम करण्यात आला व त्यानंतर मुधारणांचे दोन हप्ते मिळाले, ही काँग्रेसच्या चळवळीचीच फळें होत. मात्र प्रत्येक वेळी दिलेल्या मुधारणा त्या त्या वेळच्या लोकांच्या आज्ञांच्या मानानें अपुऱ्या, अपमानकारक व निराशाजनक अशाच ठरल्या. आजहि स्थिति अशी आहे की, मॅटफर्ड सुधारणा असमाधानकारक म्हणून सर्वानां एकजण दि कारल्या तरी त्याचा अंमल चालू आहे. दुमरी गोष्ट अशी की, हा सुधारणा-कायदा दुष्ट होऊन पुढचा हत्ता मिळवयाचा म्हणजे पार्लमेंटानेंच पुनः कायदा केला पाहिजे, हिंदी लोकांची स्वराज्याची लायकी ठरविण्याचें काम मुधारणा कायद्याने पार्लमेंटाकडे दिलें ही चूक आहे. हजारों वर्षे ज्या हिंदूंनी उत्तम तऱ्हेने राज्य चालविलें आणि आशियातच नव्हे तर युरोप खंडानहि ज्या सुगलमानांचें एक-वेळ राज्य पसरलें होतें, त्या हिंदू-सुगलमानांना ही गोष्ट अपमानास्पद आहे. अजूनपर काँग्रेसने मुधारणा राबवून घेण्याचें ठरविलें तरी या कलमावद्दल निषेधच न्यक्त केला आहे. सुधारणांचा आज सदां वर्षे आपण अनुभव घेत आहून त्या नीट चालू शकत नहोंत हेंहि दिवून आलेचें आहे.

फरीदपुरचा हवाला

सद्य स्थितीचा विचार करताना आपली एक मोठ लक्षात घेतली पाहिजे. ती ही की, आमच्यात एकी नाही पूर्ण जबाबदारीचे स्वराज्य लवकर मिळविण्यास सुधारणांचा शक्य तितका उपयोग करून घ्यावा असे एक पक्ष म्हणतो, तर सतत विरोधच करून सरकारला स्वराज्य देण्यास भाग पाडावे असे दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे आहे. द्विदलराज्यसद्धति नेस्तनाबूद केलेली पाहण्यास दासबाबू ह्यात होते, पण तेवज्याने सरकारचे राज्य काही बदल पडले नाही. सरकाराशी सतत विरोध करणे अशक्य असून देशा तरी तडजोडीवर आले पाहिजे हे दासबाबू जाणून होते. फरीदपूरच्या भाषणात या तडजोडीचा पूर्वपक्ष म्हणून त्यांनी आपल्या काही अटीहि मांडल्या होत्या व सरकारच्या वृत्तीत लवकरच बदल घडून येईल अशी त्यांची अपेक्षा होती. दुर्दैवाने काळाने त्यांना अचानक ओढून नेले व आपण अशा बिकट स्थितीत येऊन पडलो आपसातील दुष्टमुळे येत्या निवडणुकीत स्वराज्य पक्षाचे बल कमी होईल. एक मोठे त्याला विशेष जाचक होणार आहे ती अशी की, सतत विरोधाचे धोरण मुख्यांतीलाच त्याने सोडले असले तरी दासबाबूंच्या निघनावासून जनतेला नापसंद अशा तऱ्हेचे वर्तन त्याचे हातून वेळोवेळी झालेले आहे.

स्वराज्यपक्षाने कौन्सिलमनून उठून येण्याचा जो प्रयोग केला तो याचचे एक उदाहरण होय. पानपूरच्या ठरावाची बजावणी करण्याच्या भरीस पडून स्क्रीन कमिटीमधील जागा पै० मोतीलाल नेहरू यांनी सोडली. दासबिक त्या कमिटीचे कार्य देशाला दिवावहच होईल असेच त्याचे व्यक्तिगत मत होते. काही झाले तरी कौन्सिलचे असेम्ब्ली वाटूच राहणार आपण बाहेर पडल्याने ती बंद पडतील व सरकारला पुढच्या सुधारणांचा हत्ता देणे भागच पडेल अशी मोठे अमनी तर या उठून येण्यात काही तरी अर्थ होता, पण सरकारला याची पर्वा काय आहे? लोकमताला सरकार निती विचारते हे सर्वाना माहीत आहे आणि म्हणून स्वराज्यपक्षाची ही वृत्ति लोकाना पसंद पडणे नाही.

मानवर बंगाल पक्षचा उभेच करून त्या मध्याने चाललेला बाद स्वराज्यपक्षाची (विशेषतः बंगालमधील) लोकप्रियता कमी करण्यासच कसा कारणीभूत होत आहे हे त्यांनी लक्षात घेतले व पुढे म्हणाले, 'स्वराज्यपक्षाने दुपट्टी

पंडित मदनमोहन मालवीय.

माजलेली, मुसलमानांचा वेगळा पक्ष होऊं घातलेला आणि प्रतिसहकारवादी, स्वतंत्र व राष्ट्रीय हे आपापले गट बनविण्याच्या तयारीस लागलेले, अशी स्थिति असताना राजकीय प्रमत्तोचो आशा बाळगणे व्यर्थ आहे. ही स्थिति अशीच राहिल तर देशानें फार नुकसान करील. कायदेमंडळांत लोकपक्षाच्या चर्चेनें सारखा झगडेल असा एक सुमघटित पक्ष आज पाहिजे आहे. कौन्सिलांत उभाना जावयाचें आहे त्यांनीं आपला कार्यक्रम मतदाराना समजेल अशा तऱ्हेनें त्याच्यापुढें मादला पाहिजे. सर्व पक्षांना एकत्र आणूंकल असें सामान्य धोरण पाहूं गेल्यास कौन्सिलें व असेंचलो याचा पूर्ण फायदा घेण्याचें धोरण स्वीकारणें हाच एक मार्ग दिशतो.

स्वराज्यप्राप्तीचा अन्य मार्ग

स्वराज्यप्राप्तीचा दुसरा एक उपाय म्हणजे शक्य असल्यास लघु युद्ध पुकारणें हा होय पण तसें करण्याची आज आपली स्थिति नाही, या बाबतींत आपण वसे दुर्बल व नादान झालों आहों हें सांगताना माझ्या मनाला अत्यंत वेदना होतात, आपण आज सशस्त्र असवयाला पाहिजे होतों, आणि मग लोकमताला बेगुमानपणें पुडकावण्याची सरकारची खात्रीनें प्राज्ञा झाली नसती, पण या सर्व गोष्टींच्या अमावीं मी वर सांगितलेल्या उपाया-शिवाय दुसरा उपाय नाही हेंच मला पुनः सांगवयाचें आहे. लोकमताची संघटना, जोपासना व बलवृद्धि करण्यास कौन्सिलातील कार्य हें एक उत्तम साधन आहे. फरीदपूरच्या भाषणात सरकारची तडजोडीची वाटाघाट करण्यास आपली तयारी असल्याचें दाखवावूंनीं बोलून दाखविलें होतें. त्यांनीं स्वतः प्रधानकी स्वीकारली नसती तथापि काहीं अटीवर धी. नकरतीं याना पाठिवा घेण्याचें त्यांनीं आश्वासन दिलेलें होतें.

सामान्य अटीवर तडजोड होत असल्यास दिवंगमिन्या स्वीकारण्यास दाखवावूंची हरकत नव्हती एवढी गोष्ट लघु आहे. या अटी कोणत्या त्या वाटाघाट करून ठरवितां येतील. तेव्हां सुधारणासंबंधानें आपलें मत होतें तें कायम ठेवून त्या पूर्णपणें राबवून स्वराज्यसंसाधनाच्या कामीं लावण्याच्या दृष्टीनें तडजोड करण्याला वाहोच हरकत नाही. पण आज आपलें धोरण अगदी स्पष्ट आंखलेलें पाहिजे आणि योग्यरिवाजा साहाय्य, वेळाराना काम आणि नवीन उपयोगधर्षणा मदत त्यानें मिळवून देता आली पाहिजे.

या कारणास्तव कौन्सिलांत असे लोक जावयास पाहिजेत कीं, जे देशाच्या हिताची अनेक कामें तेथें आप्रधानें करून घेतील. ' रिसॉन्सिबल कोऑपरेशन ' ज्याला म्हणतात तें यापेक्षा वेगळें काहीएक नाही. किंवा दासबाबूंन्याच शब्दात सांगायचें तर देशाच्या हिताकरिता जरूर तेथें सहकार्य आणि देशाच्या हिताकरिताच जरूर तेथें विरोध हा त्याचा अर्थ आहे. देशाचा आजची परिस्थिति लक्षात घेऊन स्वराजिस्त, राष्ट्रीय, प्रतिसहकारवादी व स्वतंत्र या सर्वांचा मिळून एक संपटित लोकपक्ष उभा करण्याची योजना करावी अशी माझी सर्वांना विनंति आहे. मी पुनः एकदा बजावून सांगतो कीं, कौन्सिलें हीं राष्ट्रप्याकरिता आली आहेत. तेन्हां तेथील कामावर बारीक नजर ठेवून आपल्या प्रतिनिधींना स्वराज्यप्राप्तीला पोषक असें एव घोरण पाळान्यास लावणें हें आपलें काम आहे. "

सायमन कमिशन व नेहरू रिपोर्ट

यानंतर स. १९२७ मध्ये नवें सुधारणा कमिशन (सायमन कमिशन) नेमण्यात येणार असल्याचें ना व्हाईसरॉय यांनी जाहीर केलें. देशातील बहुतेक सर्व पक्षांनी कमिशनवर बहिष्कार घातला. परंतु कमिशनला उत्तर म्हणून हिंदुस्थानला राज्यघटना तरी कसली पाहिजे हें स्पष्ट करण्यासाठी ता. १९ मे १९२८ रोजी एक सर्वपक्षीय परिपद भरविण्यात आली. व तोंत पं. मोतीलाल नेहरू यांचें अध्यक्षतेखाली घटना तयार करण्यासाठी एक कमिटी नेमण्यांत आली. या परिपदेंत पं. मालवीयजी यांनी पुढील ठराव मांडला. " ज्या राजकीय पक्षाचें घेय पूर्ण स्वातंत्र्य हें आहे त्यांना आपलें कार्य चालविण्यास पूर्ण मुभा देऊनहि ही परिपद असे जाहीर करित आहे; कीं, यापुढें हिंदुस्थानांत हळू होणारी राज्यघटने सर्वां लोकमताला उबाबदार असावी. व ही राज्यघटनेत स्वतंत्र वसाहतीच्या दर्जापेक्षा कमी नसावी ।

या ठरावाला एव विरोध झाला तरीहि पण अखेरचे ठराव पास झाला. या कमिटीने सर्वमान्य अशी घटनाहि तयार केली. पुढें कलहता कॉम्रेषन या घटनेस मान्यताहि दिली.

कलकत्ता येथेंच कॉम्रेषनच्या बैठकी पुनः सर्वपक्षीय परिपद भरविण्यांत आली. तीतहि नेहरू रिपोर्टासच पाटीला देण्यांत आला. परंतु तेथें झालेल्या वादविवादांत नेहरू रिपोर्टाच्या प्रश्नकांवर से जमिनदारांचे व भांडवलवाद्यांचे

पांडित मदनमोहन मालवीय.

पाठांराखे आदित इत्यादि प्रकारचे आरोप, करणांत आले. या सर्व आक्षेपाम उत्तर देण्याचें काम पं. मदन मोहन मालवीय याजवर सोंपविण्यांत आलें, कारण वरील ह्मणवंधाचें कळम पं मालवीय याच्या शिक्षारसंविद्ध नेहरू योजनेंत समाविष्ट झाले होते पं मालवीय म्हणाले 'जननेच्या सेवेत आमच्या काळ्या केसाचे पाटरे झाले हें तुम्हां प्रत्यक्ष पद्मान अपना, आम्ही जमीनदारांस सामील होऊन तुमच्या विश्वासघात केला अंतें संभवतें तरी कसे ? नेहरू योजनेंतलें कलमाचा अर्थ तुम्ही करता तसा नाही. राष्ट्रहिताकरितां जमीनदारांचें ह्मणून घेण्याची जरूरी स्वराज्याच्या काळी राष्ट्रात्म भावली तर त्यास हें ह्मणून घेतां येताल. परंतु इतकाच कां ते ह्मण बुडवितां येणार नाहीत. ह्मणून घ्यावयाचे साक्षात्स मुक्तानमस्पाई म्हणून देण्याची जबाबदारी स्वराज्य सरकारवर राहिल. जमीनदार हे हिंदुस्थानचे रहिवासी आहेत, जसा तुम्हाला तसा त्यांनाहि न्याय व सद्मानुभूति मिळणें जरूर आहे ! पं. मालवीय यांच्या सुलाशानें परिपदेचा रंग ताबटनोब पालटून सर्व उपसूचना नापास झाल्या व त्याचा टराच कायम राहिला.

लाहोर येथें कॉमेयनं नेहरू रिपोर्टांस मूळमाती दिली. तेम्हां सर ए. पी. पेन्रो यांनीं मुंबई येथें पुन सर्वपक्षांय परिपद बोलाविली. परंतु राष्ट्रीय पक्षानें त्यांत भाग घेतला नाही पं मालवीय यांनीं अनेक कळविणें कीं, जातीय व राजकीय बाद् मिटविण्याला संप्याधी येऊ आणि परिस्थिति अयोग्य व प्रतिकूल अवस्थानें आपण त्यांत भाग घेऊं शकत नाही.

चळवळ सुरू केली त्या वेळी आपणाम इतकें यश मिळेल अशी त्यानाहि कल्पना नव्हती परंतु या स्वातंत्र्ययुद्धान देशातील सर्व पुरुष, स्त्री व लहान मुलेंहि समाविष्ट झालीं आहेत

जातिभेद नष्ट झाले

महात्मार्जींनी चळवळ सुरू केली तेव्हा बाह्यत कळह व जातिभेद याचा बुभुक्षार होता. व हिंशी हितविरोधी लोकांनी, हिंदु-मुसलमानी विरोधाचें मोठें युजगावणें उभें करून ती हिंदुस्थानाच्या प्रगतीला अत्यंत अनिष्ट गोष्ट असल्याचा कांगावा सुरू केला होता. परंतु गेल्या पांच महिन्यांत ही सर्व स्थिति पालटली आहे. सर्व जातिभेद नष्ट झाले असून राष्ट्रीयत्वाची एकच लाट सर्व देशभर पसरली आहे. सराजिनीदेयी, आवास तय्यबजी असे भिन्न जातीचे पुढारी एकाच भावनेनें तुरुपात गेले आहेत राष्ट्रसेवा करण्याचा प्रथम मान आपणास मिळावा यासाठी हिंदू, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती, शीख यांमध्ये जणु स्पर्धाच उत्पन्न झाली आहे.

अशी वस्तुस्थिति अमताहि जातिभेदाचें तुणतुणें काही स्वार्थी लोक गातच आहेत, ही मान आश्चर्याची गोष्ट आहे मुसलमानांनी या सज्जात किती भाग घेतला ही गोष्ट स्पष्ट दिसत अमत्यानें बरील लोकांच्या बडबडण्याकडे लक्ष देण्याचेहि कारण नाही पेशावरमध्ये पूर्ण अनन्याचारी अवे १२९ मुसलमान गोळी घालून ठार करण्यात आले, व त्या प्रांतांत मुसलमान बहुमंख्य असून त्यांनी कॉम्रेषचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी हिंदूंच्या बरोबरीनें भाग घेतला आहे

भातांतर्गत जनता पूर्ण अनन्याचारी राहिली हा या युद्धांतोक्त विशेष आहे. मिशनला नमविण्याला अनन्याचारासारखें दुसरें शस्त्र नाही. अन्याचाराचे परिणाम काय होतात याची त्यांना पूर्ण कल्पना आहे जे लोक अन्याचारचा अवलंब करताले ते कॉम्रेषने नव्हत. त्यांचा कॉम्रेषा कांही सरपडि नाही,

कायदेश्र कां करावयाचा

एखादा कायदा अन्यायी आहे अशी आपणो सांगी पडली व तो मोडण्याचे परिणाम आंगण्याची मिशन असली म्हणजे तो मोडणें बेझयश नाही. इतकेंच नाही तर जें सरकार आगावर जुलूम करतें त्याला मुच्छ लेमणें, न जुमानणें हेहि पूर्ण कायदेश्रि आहे. सदाप्रज्ञांना पडून सरकारनें त्यांना

पंडित मदनमोहन मालवीय.

तुम्हांत घातले तर त्याबद्दल आमची तक्रार नाही परंतु कायद्याची ही मर्यादा उभं घून जेव्हां ते अनन्याचारी सत्याग्रहावर लाग्या चालवितात तेव्हां त्या अन्यायाविरोद्ध ओरड करावी लागते.

ज्या राज्यपद्धतीसाठी आज आपणास राहावे लागत आहे ती पद्धति शक्य नितकथा सरकार नष्ट झाली पाहिजे असे म्हणण्यास मला मुळांच हरकत वाटत नाही, या राज्यपद्धतीमुळेच देशातील पुराच्यांचा एक होत आहे. लोकमान्यासारख्या बंधू विभूनीला तसा बंधू कायगृह्यास याच पद्धतीमुळे भोगावा लागला. त्यांचा व लाला लजपतराय, देशबंधु दास, पं. मोतीलाल व जवाहरलाल नेहरू यांचा एक झाला याचे कारण त्यांची देशप्रेमा,

महात्माजी देवाने सांगून आहून त्यांची योजना व धोरणहि पूर्ण अर्थार्थ व गुणन आहे. जर तुम्हां सर्वांनी कर देण्याचे नाकारले व या पातळ राज्यपद्धतीला मदत देण्याचे नाकारले तर अन्यायधर्तित हें राज्यबंधू बंधू पद्धतीचे रीच राहणार नाही सरकारने चिंता सोळांच्या एक केला हा प्रश्न गौण आहे. देशावरना काही लोड टार केले व सोलापुरा काही लोड टार मारले तरी ते गागरातील बिरुप्रमाणे होत प्रत्येकाने आपले दायिर्गर्भ्य वणाला लाहून सरकारला महाभय देण्याचे नाकारले तर अन्यायाचाराचे कार्य अर्थार्थ केवढा ठरावीने येईल.

आहे काय ! का तुम्हाला आपल्या देशाचे धनी म्हणून नांदावयाचे आहे ! धनी म्हणून येथे राहावयाचे असेल तर मग हजो जी अनत्याचाराची चळवळ सुरू आहे तीत तुम्ही उत्साहाने भाग घ्या. आज जशी शक्ती राष्ट्रत उत्पन्न झाली आहे, ती अशीच राहिल्याम स्वराज्य लवकरच प्राप्त झाल्याखेरीज राहाणार नाही, हा झगडा यश मिळेपर्यंत निकाराने चालविण्याचा तुमचा संकल्प आहे, तहाची वाटाघाट सुरू आहे म्हणून त्यात मंदाई आणू नका. तुमचे हिताहित **सहात्माजी** पाहण्यास समर्थ आहेत. राष्ट्राच्या वतीने बोलण्याचा त्यांनाच हक्क आहे, व त्या वाटाघाटात आपले पुढारी काहीहि ठरवोत, जे ठरेल ते आपल्या कल्याणाचेच ठरेल अशी खात्री वाळगा. "

सविनय कायदेभंगाची चळवळ देशात सुरू असताना प्रथम जयकर-संग्रह यांनी **म. गांधी** प्रभृतीबरोबर समेदाचे बोलणे सुरू केले. या समेदाच्या प्रकरणात **पंडितजी**चे प्रामुख्याने नाव नसले तरी समेदाची वाटाघाट त्याच्या संमतीने चालली होती. हा पहिला समेद फिसकटला. विलायतेत वर्तुल परिपदेचे प्रयमाधिवेशन झाले. तोंपर्यंत देशात चळवळ खूपच रंगात आली होती, व **पंडितजी** प्रभृति पुढारी कारागृहवासात खिचपत पडले होते. ते कारागृहांत असतानाच पुन समेदाची वाटाघाट सुरू झाली व नंतर '**गांधी—आर्बिन करार**' झाला. त्या करारान्वये पं मालवीयजी यांचीहि मुदका झाली.

समेदानंतर

यानंतर कराराने मार्च १९३१ मध्ये राष्ट्रीय समेचे अधिवेशन झाले. प्रतिवर्षाप्रमाणे **पंडितजी**हि या अधिवेशनास उपास्थि होत. या काँग्रेसनेहि समेदास मान्यता दिली. पुढे काँग्रेस वॉरिंग कमिटीच्या अनेक बैठका झाल्या, त्यात अनेक महत्त्वाचे ठराव पास झाले. पं. मालवीय वॉरिंग कमिटीचे सभासद नव्हते तरी त्याचा सदा प्रत्येक बैठकीच्या वेळी घेण्यासाठी त्याम अगरत्याने निमंत्रण असे. व त्याप्रमाणे ते प्रत्येक समेस हजर राहून योग्य तो सदा देतहि असत. काँ. वॉरिंग कमिटीपुढे जे अनेक वादप्रस्त प्रश्न होते त्यात जातगारीचा प्रश्न मोठा विकट होऊन बसला होता. **पंडित मालवीय** हे हिंदुमतेचे प्रमुख पुरोहित असल्याने त्यांजवळहि शांतिनिष्ठेचा काही कमी आरोप ठोक करीत नाही. परंतु शांतिनिष्ठेपेक्षाहि त्याची देश-

भक्ति अधिक प्रश्नर अपल्याची खात्री म. गांधींना पटली असल्याने त्यांना पं. मालवीय याच्याकडेच हा प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी टाकली. त्याच्या जोडीला सरदार शार्दूलसिंग, डॉ. अन्सारी व मौ. अबुल कलाम अझाद यांना दिले होते व या कमिटीने आपली म्हणून एक योजना वरिष्ठ कमिटीला सादर केली व वरिष्ठ कमिटीनेही ती मान्य केली. या योजनेसंबंधाने पंडित मालवीय म्हणतात.

जानवारीचा प्रश्न सोडविला

‘मी कदा राष्ट्रीय वृत्तीचा असून नवीन पद्धतीत जातिविषयक स्वतंत्र मतदार-संघाच्या अंतर्गते ठेवण्यास माझा विरोध आहे. पण सध्या स्वतंत्र संघामुळे उद्भवलेल्या विकट परिस्थितीत केवळ राष्ट्रीय हिताने मतदारसंघ ठेवणे अशक्य आहे. तरी पण वरिष्ठ कमिटीने जो योजना तयार केली आहे ती सर्वोत्तम असून बहिरंगावर जरी जातिविषयक छत्रा दिसली तरी अंतर्गतात ती राष्ट्रीय वृत्तीची असल्याने भाटकून येईल. हिंदुस्थानात स्वराज्य सरकार स्थापन झाले अशी ज्यांची आकांक्षा असेल त्या सर्वांना सध्या स्थितीत हीच योजना मान्य होईल अशी मला खात्री आहे. अंतिम अधिकाराचा (रेसिड्युअरी पॉवर) प्रश्न मात्र जातिविषयक नसून तो राजनैतिक शास्त्रातील एक अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रश्न फेर विचारकरता तुला असल्याचे धोरण वरिष्ठ कमिटीने स्वीकारले असल्यामुळे हा प्रश्नाचा समेटाच्या योजनेशी मतभेद होणाऱ्यांना समाधान होईल अंत संडा नाही. ’

अद्या रीतीने पंडितजींच्या मदतीने कॉंग्रेसचा हा प्रश्न हातावेगळा करण्याप्रमाणे केला व पुढील परिपक्व आता कॉंग्रेसचे मत ठामपणे मांडण्यास प्रसन्नच नाही अशी खात्री पटली तेव्हा म. गांधींच्या समवेत म्हणून विलायनेस जाण्यास ते तयार झाले. पं. मालवीय यांचीहि गोलमेस परिषदेवर प्रतिनिधी म्हणून नेमणूक झाली. तेहि म. गांधींच्या समवेत विलायनेस खाना होणार असे जाहीर झाले. परंतु अकस्मात होणार म्हणून ठरलेली गोष्ट झाली नाही. गांधी व आर्येन यामध्ये जो ठराव झाला होता त्याचा भंग सरकारकडून झाला असे की, वरिष्ठ कमिटीच्या नजरेस आल्यावरून या प्रश्नाची चौकशी करण्यासाठी सरकारने नि पत्रावार्ता पंच नेमावेत अशी मागणी केली. तो सरकारने नाकारल्याने म. गांधी, व

मालवीय प्रभुतीना गोल्मेज परिषदेस जाण्याचें रहित केलें. यासंबंधानें यानां पं. मालवीय एक पत्रक प्रसिद्ध केलें त्यात ते म्हणतात

सरकारचा समेटभंग

मला अजून आशा वाटतों कीं, सरकार गांधींची मागणी मान्य करील आणि उमय पझाला विश्वासाई वाटणाऱ्या, वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून निःपक्ष व खुला चौकशी करील. कराराचें १६ वें कलमच असें आहे कीं, सारा-वसुलीच्या प्रकरणात जप्त झालेली जंगम मिळकत परत देण्यात येईल, जर कोणी केवळ हेकेंखोरपगानें सारा देत नाहीं अशी साधार खानी माली, तर त्याला योग्य ती मुदत देण्यात येईल आणि शेतसाऱ्याच्या नियमानुसार जरूर तर तहकुडी देण्यात येईल. यावरून हें उघड होतें कीं, बाडोलीतील शेतकऱ्यांनीं २० लाखापैकीं ११ लाखावर म्हणजे जवळ जवळ सर्व सारा भरला असून उरलेला साराहि भरण्याला ते मुदत मागत अस्ताना त्यावर जुद्धमजबूर-दस्ती होता कामा नये, त्यांना मुदत दिली पाहिजे. १९२८-२९ सालीं वडका पडल्यामुळें व गुरस्ता बाडोलीचे शेनकरी घरेदार सोडून गेले असता त्यांच्या विकाची नासाडी झाल्यामुळें त्यांनीं यदाचा सारा भरल्यावर गेल्या तान वर्षांची बाकी चुकनी उरण्याचें श्राण त्याच्यात राहिलें नाहीं हें सरळच आहे.

अशी स्थिति असणांना यंदाचा शेनसारा अगर मागेल बाकी यापैकीं थोडीशी रकम वसूल करण्यासाठीं देखील अधिकाऱ्यांनीं धाकदडपशा दाखविला हें दिशे कराराच्या १६ व्या कलमाला विघातक आहे. २१ गावातील खातेदाराच्या घराभोवतीं व घरामध्यें पोलीस ठेवण्यांत आले होते, हें नाका-रण्यात आलेलें नाहीं. ही कृति पूर्ण बेझयदेशीर आहे पोलिसांनीं गावाना गराडा घातला. व गांवकऱ्यांना बाहेर जाण्याला मज्जाव करण्यासाठीं दाममार्ग अनुसरला. पेरणीच्या वेळीं गुरे बाहेर नेण्यालाहि प्रतिबंध करण्यात आला. म्हणून कॉम्रेसेचें म्हणणें असें आहे कीं अशा जुलुमांमुळें कर्जवाम करून किंवा तशाच त्रासदायक उपायांनीं शेतकऱ्यांना जो सारा भरवा लागला, तो परत करण्यांत यावा. उलट पक्षी, सरकारचें म्हणणें असें कीं, शेतकऱ्यांनीं सारा तत्काळ भरला व फारच थोड्या ठिकाणीं जदया न्याय्या लागल्या, यावरून शेनकरी सारा भरण्याला समर्थ होते. असें असूनहि ज्याअर्थी त्यांनीं सारा

भरला नव्हता, त्याअर्थी त्यांनीच करार मोडला आणि म्हणून सरकारला तसे घर्टन कराव लागे.

चौकशी झाली पाहिजे.

अशा परिस्थितीत या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा निकाल निर्विवादपणे लावण्यास लोकांनी सरकारला भाग पाडले पाहिजे कारण या प्रश्नावर त्यांचे सौख्य व सन्मान अवलंबून आहे. रयत व सरकार या उभयतांवा विश्वास घेतले अशा उच्च दर्जाच्या अधिकाऱ्यांकडून चौकशी होणे अगम्याचें आहे, केवळ पुढील ज्ञानेशरीपर्यंत जुलूम होणार नाही अशा मुबई सरकारच्या आश्वासनांने काम भागणार नाही वास्तविक गांधीजी गोल्मेज परियदेला जाबोत वा न जाबोत, त्यांच्यावर काही अवलंबून न ठेवता सरकारने अशी चौकशी आरंभ करावयास हवी होती.

गांधीजींची मागणी सरकारने मान्य करण्याला आणखी एक बलवत्तर कारण होणे ते म्हणजे मागणी अनान्य केव्याने गांधी व इतर राष्ट्रसमानाले माना साहजिबच असो वाद लागवें की, आपल्या देशातील सरकारी अधिकारी दोल-क्यांचे रक्षण करण्याची इतकी विचारपूर्ण मागणीहि लापाधीत आहेत तर विनासलेला जाऊन तेथील ब्रिटिश मुसलमानांचे मन बळकून त्यांच्या हातांतील मल हिंदी लोकांच्या हाती अगम्याचा प्रचलन करण्याची वेळ असून आलेली नाही, गोल्मेज परियदेला हजर न राहणाऱ्या इंडियन चॅम्बर ऑफ कॉमर्स व राष्ट्रीय मुसलमानांचा पक्ष यांच्यांत राष्ट्रीय समेचीहि भर पडल्याने त्या परि-पदेकून हिंदी लोकमनाला समज होण्यासारखी घटना निर्माण होईत अशी अशा अंगां वरलेली नाही हे निराळे गांवावयाग नकोय.

परिस्थितीत लंडनला जाण्याचा वेत मी सोडून दिलेला असला तरी गांधीजी व मी योग्य वेळीं लंडनला जाऊन परिषदेच्या आणि तिच्या मंडळाच्या काम-काजात भाग घेऊं अशा तऱ्हेचा निर्णय सरकार अजून देईल अशी मला आशा वाटत आहे. ”

गोलमेज परिषदेत काय होणार हें आजचं सांगता येण्यासारखें नसलें तरी परिषदेपुढील कार्यासंबंधानें व यक्षासंबंधानें पुण्यास ता. २७ जून १९३१ रोजी केलेल्या भाषणान त्यानीं पुढील उद्गार काढले आहेत.

हें आमचें स्वराज्य

भारतवर्ष स्वतंत्र होऊन तो स्वराज्याचा आस्वाद घेण्यास फिरून समर्थ व्हावा अशी भूतकालीन लोकाप्रमाणें आजहि आपली इच्छा आहे. याच ध्येयासाठीं कॉंग्रेस गेली ४५ वर्षे सतत प्रयत्न करीत आहे. स्वराज्य मिळविण्यासाठीं पर-राज्यांशी हें भाडण आहे. स्वराज्य व परराज्य दोनहि एकाच वेळीं एके स्वर्गी नादूं शकत नाहींत. म्हणून स्वराज्य म्हणजे संपूर्ण सोळा आणि स्वराज्यच होय हीच आपली भावना असली पाहिजे. स्वराज्याची कल्पनाच हवी असेल तर अनें म्हणता येईल की, इंग्लंड, फ्रेंच, जर्मन, जपानी व अमेरिकन लोक जे अधिकार आपल्या देशात भोगतात तेच आपल्यास पाहिजेत. यालाच स्वराज्य असें म्हणता येईल. उच अशा जागी चढण्यास पायऱ्याचा आश्रय लागतो त्याप्रमाणें हें राजकीय ध्येय गाठण्यासाठीं राष्ट्रीय समेनें पायऱ्या-पायऱ्यानीं प्रयत्न केला. शेवटच्या पायरीवर चढलेला मनुष्य इच्छित स्वर्गी जाण्यास जसा उत्सुक असतो त्याप्रमाणें आमची आज स्थिति झाली आहे. विलंब लागून मार्गात बिन्न आलें तर जसा त्या वर चढणाऱ्या मनुष्यास राग येतो तद्वतच आपल्यास आज तो येणें साहजिक आहे. पण आपण जरा धीर धरून वागलें पाहिजे. गोलमेज परिषदेत आपल्या भवितव्यतेचा विचार व्हावयाचा आहे. परिषदेस विलंब लागेल त्या मानानें प्रत्येक देशभक्ताचें अंतःकरण विदर्शन व क्षुब्ध होत आहे पण काही रोग समयमाध्य असतात हे वैद्य व डॉक्टर जाणतात. अशा वेळीं गडबड केली तर आरुति ओढवते. तशीच स्थिति आज आपली आहे. नम्रपुत्राचें अंतःकरण तळमळत आहे. पण ज्या मोठी आपल्या हातच्या नाहींत त्याबद्दल तळमळ करून काय उपयोग ? म्हणून थोडे दिवस धीर धरा. गोलमेज परिषदेचा निर्णय आपल्याप्रमाणें स्वीकारा आपल्यास समाधान

वाटेल. उलट झाला तर मग पुढे काय होईल हे एक परमेश्वरासच ठाऊक ! परराज्याचा विषमज्वर जाण्यासाठी गेल्या चळवळीत आबालपुत्र छत्री-गुरुपानां भाग घेतला व पुन ते पुढे घेतोयलच यात शंका नाही कारण स्वातंत्र्य कोणास नको आहे ?

संकटांतूनच यश मिळणार

पुढील क्षणव्याप्त बहिष्काराचच शत्रू हातीं येऊन आपण चळवळ चालविली तर तिचा खानीने इंग्रजवर परिणाम होईल बाकी कोणतेही उपाय अमलात आणले तरी त्याची इंग्रजांना पर्वा वाटत नाही हिंदुस्थानाची मागणी न्याय्य व धर्म्य आहे म्हणूनच ती इंग्रज मान्य करतील असे नाही, त्यांच्या लोशास चंग लागेल तरच ते काही विचार करण्यास तयार होतील, याच स्वार्थाकरिता ते हिंदुस्थानवासिनांची मने आरुधाला अनुकूल कशी होतील याचा विचार करतील. महात्मा गांधीसारख्या नव्या कविराने निःशस्त्रप्रतिनाराचा जो पंथ सुरू केला आहे तोच शेवटी प्रभावशाली ठरेल हे निश्चित समजा.

स्वराज्याच्या मार्गात बरेच मोठे पत्तर आडवे पडले आहेत, हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न, हिंदू राजेरजवाड्यांचा प्रश्न व सेरगार्हिस या नांवाच्या लोकांमध्ये उभा असलेला सुधारणाविरोधी पक्ष असे हे मोठे पत्तर आपल्या मार्गात आहेत ही गोष्ट खरी आहे पण राजांचा कालेकहन व परमेश्वरी घटनेने निराश होऊन स्वराज्याची सिद्धि स्विकारव होईल, मी पूर्ण विश्वासाची आहे व परमेश्वरावर माझा पूर्ण विश्वास आहे

अगें द्योग म्हणतो ? नेहरू रिपोर्टाची नाटणी केली तेव्हा हेंच आमचें मत हातें. वाटस्याम राखानिनांनीं याचें अगर न याचें, तयारि संस्थानी प्रजेचा प्रश्न वगा सोडवावा हें तिडकच रहातें पण तोहि घालातरानें गुटेल.

चष्टिपकाराच दुधारी अन्न

स्वराज्य मिळालें तर विदेशी माल आपण घ्यावा काय असा एक प्रश्न उपस्थित होण्याचा समज आहे. स्वराज्य प्राप्त झालें तरी आपण केव्हाहि विदेशी माल घेऊं नना त्या योगानें आपली नुकसानी होईल हें सागण्यास नकोच. गेल्या षट्षट्कांत आपण विदेशी मालावर व दारूवर निरोधन केलें त्याचा सुपरिणामच झाला. दारूच्या निरोधनामुळें सरकारचे सैन्य फोटी पंचवीस लाखा रुपये नुकसान झालें, पण तितके पैसे गरिबांचे वाचलेच कीं नाहीं ? हीच गोष्ट विदेशी कापडाची. जर पुन लज्जास सुररात घाली तर याच दुधारी झालाचा आपल्यास अवलंब करावा लागेल हें विसरू नका. सरकार याचा उलट प्रतिकार करण्याचा विचार करील, ' इथलेस रिग्रेशन ' वरून हें आंदोलन झालाचें जागीं थड करू अशी मिटिश नोकरशाहीची पध्दत असेल, तर तीहि गेल्या युद्धात फोल ठरली. महात्मा गांधीसारखा श्रान्तिसागर व सत्याग्रही भूमंडळावर असल्यावर अमले किनीहि हिरण्यकदयपु आले तरी हरकत नाहीं मात्र प्रलहाद अमेल तरच नारासिंहाचें दर्शन होईल, एखादी नाहीं. स्वराज्याचें श्रेष्ठ गाठण्यासाठीं अश्रम्य असा उत्साह घरण्यास व आपल्या श्रेष्ठप्राप्तीसाठीं कर्मयोग्याप्रमाणें स्थितप्रज्ञ राहून अखंड खटपट करण्यास तसेंच पराधीनतेचें शस्त्र काढून टाकण्यास परमेश्वर तुमच्या हृदयात प्रेरणा करी. एवढेंच मी इच्छितों "

यानंतर म गांधी व हिंदुस्थानसरकार यामध्यें घाटाघाट होऊन सरकारनें महात्माजींच्या म्हणण्याप्रमाणें काहीं तक्रारींची चौकशी करण्याचें महात्माजींस आवाहन दिले. व त्यानंतर पं. मालवीयजीसिंह तेविला यत्नेस गेले व पं. मालवीयजी यांनीं तेथें फेडरलस्ट्रक्चर कमिटींत जें मापन केलें तें त्यांनीं आपल्या कोटिकमास अनुसरून अगदिग्ध अतें केलें व हिंदी लोक-वशाची बाजू ॥ गांधींनीं मांडली तिला पूर्णपणें पाठिंबा दिला ईशकृपेनें पंडित-जींना त्यांच्या अगिष्ठ कार्यांत यश याचें अशीच कोणाचाहि अपेक्षा असणार.

कायदेमंडळांतील लोकसेवा.

स्थानिक स्वराज्यांतील कामगिरी.

श्रींय सभच्या खालोखाल राजकीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाच्या क्षेत्रात पंडितजींनी केलेले काम म्हणजे कायदेमंडळातील होय परंतु कायदेमंडळात शिरण्यापूर्वीहि पंडितजी अगोदर बित्तिके वष प्रयाग म्यु मध्ये लोकनियुक्त सभासद होते. व तेथे त्यांनी केलेली लोकसेवा चिरस्मरणीय झालेली आहे. ते प्रयाग म्यु.त शिरल्यानंतर त्यांनी प्रयागमंडळाच्या कल्याणाकडे अत्यंत धाडजी-पूर्वक लक्ष दिले. शहरातील घाण नाहीशी करून शहर स्वच्छ राखण्याबद्दल ते पारदक्ष असत. शहरातील घाबरी बत्ती पाहून त्यांनी नव्या पेठा बसविल्या. “लूकरगंज मोहोह्ला” हा पंडितजींच्या प्रयत्नांचेच फळ आहे. धीमेत, गरीब अमा भेद न राखता ते सर्वोनाथ सारखी मदत करीत.

पंडितजी म्यु. कॉन्सिलर असताना ग्रेगचे आगमन झाले. ग्रेगचा आर्यन बहर उहाला. कोणी कोणास पुढेनाशी स्थिति निर्माण झाली. सर्व शहराला अवयव प्राप्त झाली. अशा विद्वत् स्थितेन आराम करित स्वस्थ न बसता पंडितजी पेग्रीवेटी हिंडून, आजारी माणसांचा वत्ता काढात, त्यांच्या औषध-पाण्याची उपस्था करीत, त्यांना धीर देत, परे स्वच्छ करीत व घरराह्याची समजूत पाहून त्यांना शहर सोडवयास लावीत. लोराचा सरसावर विधान मरुता, मोडाना आपल्या विद्यावाचा कोणी गहाप्यद पाहिजे होता व ती

कायदेमंडळांत प्रवेश

पंडितजींच्या या लोकसेवेचा प्रभाव सरकारवर पडल्याखेरीज राहिला नाही. सं. प्रांतीय कायदेमंडळांतील सदस्य पंडित विश्वभरनाथ यांनी कायदेमंडळ सोडले त्यानंतर त्याच्या जागी सरकारने पंडित मालवीयजी यांची नेमणूक केली. ही गोष्ट स. १९०२ साली झाली. पंडितजी प्रांतिक कायदेमंडळात स. १९०८ पर्यंत सभासद होते पुढे स. १९०९ पासून ते वरिष्ठ कायदेमंडळात शिरले व तेथे ते स. १९३० पर्यंत सतत सभासद होते. म्हणजे काँग्रेसच्या खालोखाल त्यांनी कायदेमंडळातून देशसेवा केली आहे असे दिसून येईल, परंतु सरकारशी इतका दीर्घकालीन संबंध होता तरी अखेर सरकारच्या मनोदृतीत काहीचाहि फरक पडणे शक्य नाही अशी खात्री वाढल्याने त्यांनी वरिष्ठ कायदेमंडळाचा राजीनामा दिला व त्यांनी काँग्रेसच्या कामात आपणास सर्वस्वी वाहून घेतले.

पंडितजी प्रांतिक कायदेमंडळात गेले त्यावेळी कौन्सिल सभासदास सन्मान-रापेशा जास्त महत्त्व नव्हते सभासदांनी बहुमत केले तरी त्याचा सत्ता मान-लाच पाहिजे असे सरकारवर बंधनहि नव्हते कौन्सिलात फक्त बारा सभासद असत व तेहि सर्व सरकारनिर्मुक्त त्यांना सरकारवर टीका करता येत नसे अगर कसलेहि प्रश्न विचारता येत नमत त्यांनी सरकारला सत्ता द्यावा तो मानणें अगर न मानणें ही सरकारची मर्जी. वस्तुस्थितिच अशी होती की, कायदेमंडळात जाऊन काही लोकसेवा करावी या विचारापेक्षा ती एक मानाची जागा आहे म्हणूनच तीत शिरण्याचा लोक प्रयत्न करीत

खरा लोकप्रतिनिधी

अशी सर्वतोपरी विरुद्ध परिस्थिति असताहि लोकप्रशासक काम निर्मांडणें करणारे एकटे पंडित मालवीयजींच होते. स. १९०३ मध्ये सरकारने बुंदेल-खण्ड जमिनी वाकत कायदा कौन्सिलपुढे मांडला या कायद्यामुळे रयतेची फारच हानी होणार होती पंडित मालवीयजी यांनी या टाकाला कसून विरोध केला बुंदेली प्रजा दिवसानुश्विस दारिद्र्यग्रस्त होत चालली आहे. कर्जाच्या भाराखाली वाकून गेली आहे या कायद्याने जमीनदार व रयत दोघांचेहि मत्त्वाी नुकसान होणार आहे. जमिनीची किंमत उतरेल व

पंडित मदनमोहन मालवीय.

जमिनीवर तर जमिनदाराला कर्ज मिळते परंतु १९०३ यापुढे जमिनी विक-
ण्याचा हक्क नष्ट झाला तर त्याला कर्ज तर कसे मिळणार? अशा प्रकारची
विचारसरणी पंडितजींनी मांडली परंतु कौन्सिले कशाप्रकारची असत हे वर
सांगितलेच आहे त्यामुळे पंडितजींच्या कोटिक्रमाचा काहीच उपयोग झाला
नाही व कायदा लोकांवर लादला गेलाच त्याचा परिणामही पंडितजींनी
घाणेल्याप्रमाणेच झाला. लहान लहान जमानदाराना कोणी कर्ज देईना वर
कोणी कर्ज दिलेच तर कर्जवसूलीचा पार तगादा होई व ते भागविण्यासाठी
गाय, म्हैस इत्यादि विव्ण कर्ज भागवार्डे लागे कर्ज काढल्याखेरीज शेतकऱ्याचे
भागतत्त्व नसे त्यामुळे शेतकऱ्याची स्थिती अत्यंत शोचनीय झाली

कायदेमंडळात येणाऱ्या विलावर पंडितजींची जी भाषणे होत ती
सर्वच प्रभावशाली असत परंतु त्यातहि अदाजपत्रकावरील भाषणे त्यांची
जास्त प्रेरक विचार होत त्या सर्वांत शिक्षण प्रचारावर त्याचा विशेष जोर
असे उच्च नोकऱ्या हिंदी लोकांना द्याव्या लोकांना स्वास्थ लाभेल अशा
सुधारणा कराव्या, व स्वातंत्र्य स्वराज्यसंस्थांना सरकारने अधिकाधिक मदत
करावी, या गोष्टीवर पंडितजींच्या ओर असे सर्वच गोष्टी सरकार मानीत
नसले तरी पंडितजींच्या भ्रमाचा उपयोग हास्यापेराजिहि राहत नसे

स १९०४ च्या बजेटावरील भाषणात ते म्हणाले,

शिक्षणाची उपासमार कां ?

“ हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतात शिक्षणा प्रचाराचा प्रयत्न सुरू आहे परंतु
स प्रात मात्र मार्गे आहे सुनई व बंगाल प्रांतात झालेत जगप्यास योग्य अशा
१०० मुलांतील २२ मुले झालेत जातात पण या प्रांतात फक्त १० च जातात
हिंदु व मुसलमानांच्या राजवटीत स प्रांत म्हणजे शिक्षणाचे केंद्र समजले जाई.
आता त्याची स्थिति लाजनास्पद झाली आहे ”

या १९०५ च्या बजेट भाषणातहि शिक्षणावर जादा खर्च करण्याबद्दल अनु-
रोध केला त्यावेळी ते म्हणाले,

“ सुनई प्रांतात प्रतिवर्षी दहा हजार माणसामार्गे २४५ रु खर्च करितात.
पण स प्रांतात मात्र फक्त ८० रु खर्चे खर्च होतात.” याच चिप्यावर बोलताना
स. १९०७ साली कायदेमंडळाने ते म्हणाले, “ या बाबतीत जवानने गेल्या

तीस वर्षांत जी उन्नति केली आहे तिपडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. तीस वर्षा-पूर्वी सं. प्रातापेशादि जगनमध्य शिक्षणप्रकार कमी होता. परंतु स. १९०२ मध्ये जगनमध्ये २७ हजार प्राथमिक शाळा निघाल्या, व त्यात ५० लक्षापेशादि जास्त विद्यार्थी विज्ञानपादन करीत. परंतु सं. प्रातात स. १९०९ फक्त १७९९ प्राथमिक शाळा होत्या व त्यात ४ लक्ष ११ हजार विद्यार्थी विज्ञानपादन करीत होते. जगानने १९०० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणावर पाच कोटी रुपये प्रतिवर्षी खर्च केले. पण या प्रातात फक्त १४ ५० रुपये खर्चले जातात.

स. १९०८ मध्ये सं. प्रात सरकारने पोलीसचा खर्च वाढविला. सर्व देश शिक्षणाच्या बाबीबद्दल प्रयत्न करीत असता सरकारने शिक्षणाला उपाशी ठेवून पोलीसावर खर्च वाढवावा ही गोष्ट लोकहिताविरोधी होती. त्याप्रसंगी पंडितजींनी स्पष्ट शब्दात सरकारची कान उघाडणी केली, ते म्हणाले, "आताच्या या प्रकारावरून शिक्षण देऊन आमची उन्नति करण्याचा सरकारचा हुरादा आहे या गोष्टीवर लोकांचा विश्वास बनवें कठीण पडेल. पोलीस खात्यावर एक कोटी रुपये सरकार खर्च करतें व शिक्षणावर फक्त ४३१. लक्ष रुपये खर्च करणार, यावरून सरकारच्या शिक्षणविषयक कोणासंबंधी शोक साशंक झाले तर त्यात लोकांचा मुळीच दोष नाही.

शिक्षणासंबंधी सरकारचे कर्तव्य काय याबद्दल प्रतिवर्षी पंडितजी लोकमत स्पष्टपणे सरकारपुढे मांडीत व त्याचा थोडा तथी उपयोग घालीत होई.

देशाचा धनी दरिद्रीच

हिंदुस्थानातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने त्या शेतेलाच जर हानी पोहोचू लागली तर लोकांची दुःस्थिती सारखी घाटतच जाणार. हें जाणून पंडितजी शेतकऱ्यावरील सारा कमी व्हावा, त्यांना जास्त सवलती मिळाम्या अशा मागें नेहमी प्रयत्न करीत. स. १९०६ च्या अंदाजपत्रकावर बोलताना ते म्हणाले,

"भारतवासीयांच्या दारिद्र्याचे मुख्य कारण देशातील बहुमंथ समान शेती करणारा आहे हे आहे व त्याची कशी दुरुदशा आहे ही गोष्ट यापूरी ज्या ज्या वेळी दुःकाळ पडले त्यावरून मिळत गेली आहे. अशी दुःस्थिती अमनादि

देशात नवे उद्योगधंदे काढावे, लोकाना पोटासाठी अन्य साधन निर्माण करून द्यावे व शेतावरच सर्वस्व जो बोजा पडतो तो कमी करावा असा प्रयत्नच सरकार करात नाही निरनिराळे धंदे निघाले व लोकाना अन्य व्यवसाय मिळू लागला तर सहजच प्रजा सुखाने जीवन व्यतित करील. देशात निरनिराळे धंदे काढून देशी कारागिरीला उत्तेजन देणे हे सरकारचे मुख्य कर्तव्यच आहे. सरकारने एक औद्योगिक महाविद्यालय काढावे व लोकाना शिक्षणाचे ते एक द्वार खुले करावे असादरल त्यांनी स १९०७ सालच्या बजेटाबरोबर भाषणात सरकारला बजावले.

उच्च पदाधिकाऱ्यांना हिंदी लोकांचा भरणा असलेल्या असतो त्यांतूनचाने स. १९०९ च्या बजेटाच्या वेळी भाषण करिताना ते म्हणाले, 'लोक कितीही लघु असले तरी सरकार त्यांना मोठ्या अधिकाऱ्यांच्या जागा देत नाही अशी शंका लोकांस भेजे लागली आहे. या प्राप्तीच्या हायकोर्टात सहा न्यायाधीश आहेत त्यांत केवळ १ हिंदी आहे 'अखेर सरकारने ही गोष्ट मान्य करून सैमील प्रयाग हायकोर्टात २ हिंदी जज्जांची नेमणूक केली.

कायदेमंडळें लोकनियुक्त करा

असो, लोकसेवेची थोडी का होईना पण संधि मिळाल्यास ती सोडावयाची नाही हा पंडितजींचा बाणा असल्याने त्यांनी मर्यादित स्वातंत्र्य असले त्याहि वरिष्ठ कायदेमंडळात प्रवेश केला. कायदेमंडळाची ही वाड वसकशी होत गेली याचें विवेचन 'स्वराज्यार्थ प्रयत्न' या प्रकरणान दिलें असल्याने त्याची पुनराक्षि येथें करण्याची अश्यकता नाही स १८८५ सालापासून म्हणजे काँग्रेस स्थापन झाल्यापासून कायदेमंडळात लोकप्रतिनिधींची संख्या वाढविण्याबद्दल लोकपक्षाची ओरड सुरू होती स. १८९१ च्या कायद्यान्वये व्हाईसरॉयच्या काँग्रेसमध्मे बारा मभासद अभावेत असैं ठरलें त्यापैकी निम्मे सरकारी, त्याखेरीज एक्झिस्यूटिव्ह काँग्रेसचे मभासद व बाकीचे बिनसरकारी पण सरकारनियुक्त असैं मभासद असन. पुढें काँग्रेसच्या चळवळीमुळें १८९२ चा कायदा झाला, व मभासदांची संख्या १२ करण्यात आली त्यात सहा सरकारी व बाकीचे बिनसरकारी परंतु हा प्रकारहि योग्य नव्हताच कारण हें प्रमाण म्हणजे दर तीन कोटी मभासदाना एक प्रतिनिधी असैं पडें म्हणून लोकपक्षाची सारखी चळवळ सुरू होती त्यात लॉर्ड कर्झनच्या कारभारामुळें लोकात अत्यंत असंतोष फैलावला व त्याचें पर्यवसान मोर्ले-मिट्रो सुधारणात झालें.

या सुधारणामुळें व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळातील सात जागांपैकी एक जागा हिंदी प्रतिनिधीस द्यावी असैं ठरून वरिष्ठ कायदेकाँग्रेसच्या मभासदांची संख्या ६० करण्यात आली त्याखेरीज ७ कार्यकारी मंडळाचे मभासद; म्हणजे ६७ मभासदांचें वरिष्ठ कायदेमंडळ बनविण्यात आलें. परंतु त्यातहि ३५ मभासद सरकारनियुक्त व २५ लोकनियुक्त असैं विसंगत प्रमाण होतें, व या २५ मभासदांत दोन प्रतिनिधी सं० प्रान्ताच्या वांग्याला आले होते त्यापैकी एक जागा पंडितजींना मिळाली व त्यावेळेपासून काँग्रेसचा राजीनामा दर्शयत ते एवसारो वरिष्ठ कायदेमंडळाचे मभासद होते व आपल्या शक्त्यनुसार रानांनी तेथें वशा प्रकराची लोकमेवा केली ही गोष्ट सर्व विभूतच आहे.

दडपशाहीच्या अस्त्रांना विरोध

स. १९०६ च्या सुमारास बेगमंगाची चळवळ सुरू झाली, बंगालमध्मे क्रांतिकारांचे कांहीं अरयाचाराहि झाले. पुढें लो टिळकांचा राजशोहाना

पंडित मदनमोहन मालवीय.

सटला होऊन त्यास महा वर्षांची कासग्रहणासाठी शिक्षा झाली. देशात अशा तऱ्हेची लाट उसळली ती बंद करण्यासाठी सरकारने दहपशाहीच्या राज संधारात आणखी भर टाकण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे वरिष्ठ कायदेमंडळात सर हरबर्ट रिस्ले यांनी सा. ४ एप्रिल १९१० रोजी " प्रेस बिल " पुढे मांडले. ' ए बिल टु प्रोव्हाइड फॉर दि बेटर कंट्रोल ऑफ दि इंडियन प्रेस ' हें त्याचें नाव होतें. या बिलाला पंडितजींनी कसून विरोध केला. लो. टिळकांवर झालेल्या राजद्रोहाच्या खटल्यांत इ. पि. को कलमें १२४ व १७३ ही सरकारला अपुरी वाटल्याकारणानें सरकारचे हात जास्त बळकट करण्यासाठी महर कलमाना पोषक म्हणून १२४ अ व १७३ अ अशी नवी कलमें या बिलानें जोडण्यात आली.

या बिलाला विरोध करताना पंडितजी म्हणाले, " ज्या हेतूने हें बिल आणण्यांत आलें आहे तो हेतू सद्गज साम्य होईल अशी योजना कायद्यात अंगीदरच आहे. हा कायदा अपुरा कसा आहे याचे उत्तर सरकारसकें मुळीच देण्यात आलें नाहीं. सरकारने गुप्त असें सांगण्यांत आलें की, तीन वृत्तपत्रांना दोनदा, दोन वृत्तपत्रांना सनदि व एका पत्राला सहा वेळ शिक्षा झाल्या. पण देशांत आठशें वृत्तपत्रे आहेत. त्यांना या सहा पत्रांवरून प्राधानित काय म्हणून ते तेंढी प्रथम पूर्वीचे कायदे अपुरे पडनात की काय हें पहावयास नको काय ?

ग्लॅडस्टनकृत निषेध

पुर्वी स १८७८ साली व्हर्नाव्युलर प्रेस ऑफ्ट साला त्यावेळी मि ग्लॅडस्टन यानी त्या कायद्याचा स्पष्ट सन्दात निषेध केला होता त्यावेळी ते म्हणाले ' कोणतें धार्मिक आश्रित व राजद्रोही हें ठराविण्याचें काम ज्याच्या क्षेत्रातील त्याच्या हातून तें काढून घेणें वेगळाहि बरें नव्हें वृत्तावर राखले करण्याचें काम न्यायसाऱ्याकडून काढून घेणें ही गोष्ट अत्यंत वाईट आहे यासुळे आपल्या धोरणावरच घाला बनत आहे ' मि ग्लॅडस्टन यानी वेलेल निषेधच आम्हाला पुन करावा लागत आहे मला पुन पुन. इतकच सांगावयाचें आहे की जुने कायदे निरूपयोगी साऱ्याचें प्रथम सिद्ध करा, नंतर नव्या दुरु स्तीच्या मार्गे लागा हें बिल पास सात्वास जास्त अमतोप मात्र माजेल प्रत्येक पत्राला अनामत रक्कम ठेवणें भाग पाडण्याने त्या धडाला मोठाच धडा वसेल वृत्तत्राच्या धडाचा या देशात तरी मेला ७० वर्षे दुरुपयोग झालेला नाही ही गोष्ट तरी लक्षान घेऊन कायदा करणें तो करा. त्या धडावर घाला घालू नका. निदान यासबधांत लोकमत अजमावण्याला सुबलक्ष सधा तरी देणें योग्य होणार आहे "

राजद्रोही सभांचा कायदा

पंडितजींच्या विरोधाचा काहीच उपयोग न होता अखेर बिल पास झालेंच परंतु इतर होयबाप्रमाणें त्यानी सरकाराी धोरणाला मान न ठुकविता लोकपक्षाची बाजू चांगल्या प्रकारें पुढें मांडली पुढें ता ६ ऑगस्ट १९१० रोजी राजद्रोही सभांचा कायदा ' या नावाच बिल ना जेन्किन्स यानी कॉमिल-पुढें माटलें त्यालाहि विरोध करताना पंडितजींनी लोकपक्षाची बाजू दण-दणतपणें पुढें मांडली सधर बिल म्हणजे स १९०७चा सिडिशस मॉडिज अॅस्ट मुरु ठेवावा हें ठराविणारें बिल होय यासबधानें बोलताना पंडितजी म्हणाले,

"हे विट म्हणजे स १९०७ च्या बिलाची दुमरी आवृत्तीच आहे स १९०७चें बिल पुढें आणण्यांत आलें त्यावेळी त्याच्या उद्देशांत असे म्हटले होतें की, प्रजासब पूर्व बंगालच्या काही भागांत पार गोंधळ माचला आहे त्याच्या निवारणार्थ हें विट आहे परंतु तो ओर्डिन्न्स पाम होण्यापूर्वीच तेथें शांता स्थापना झालेली होती तरीमुद्दा सरकारने तो कायदा पास केलाच आतां असे मागण्याने देत आहे म्यानेच

सरकार म्हण अशा कायद्याची मागणी आहे परंतु स्वानिकसरकारला आपण आपली बुद्धी विकण्याइतकें आपण खास नादान नाही. आपणासाठी परिस्थिति समजतेच. असे सांगण्यात आले की, देशांत कातिकारक व अराजक लोक आहेत परंतु अनेकान्तिकारक असलेच तर समावदी करून त्याचें उच्चाटन कसे करणार ? त्यांना कटच करावयाचे तर ते गुप्तपणे करणार ते काहीं जाहीरपणे कट करणार नाहीत. कायदानें अराजकाना आळा पडेल अशी व्यवस्था त्यात काय आहे । व तशी ती जर त्यात नाही तर हा कायदा तरी कशाळा ? अशाप्रकारें कायदा करणें एक प्रकारें वाईट डोहोलेच होत तेव्हा अशा प्रकारचे कायदे करून लोकक्षोभान भर घालणे बरें न-हे

सत्तीच्या शिक्षणाचा कायदा

स. १९१० मध्ये कै. ना गो. कृ. गोखले यांनी बरिष्ठ कायदेमंडळात प्राथमिक शिक्षण सत्तीचें व मोफत करण्याचें बिल आपलें तेव्हा त्या बिलाला पाठिवा देताना पं० मालवीय म्हणाले, “ देशात शातता व न्याय प्रस्थापित करणें हें प्रत्येक सुसंस्कृत सरकारचें आय कर्तव्य आहे हें खरें तथापि त्यानंतरचें दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्य म्हणजे देशातील अज्ञान अंध कार नष्ट करणें. देश दारिद्र्यातून मुक्त करणें व लोकांचें संस्कृत हरण करून अरयाचारापासून त्यांचा बचाव करणें हें आहे. देशात शातता स्थापन करण्यासाठीं पैते खर्च करण्याची जशी सरकार दक्षता घेते तशीच शिक्षणप्रसारार्थ द्रव्य खर्चण्यासाठीं हि ध्यावयास पाहिजे. केवळ अज्ञानामुळे आमचे देशबाधक नानाप्रकारच्या आपत्तींत सापडतात । केवळ अज्ञानामुळे कोट्यावधी भारतावासी मृत्युमुखी पडतात. त्यांना ज्ञानदान दिल्यास ते खात्रीने वाचतील. अज्ञानामुळे रक्षांना अत्यंत कठीण असा जीवनक्रम भ्यर्तीत करावा लागतो. दुमऱ्यादि अशा अनेक आपत्तींत ते सापडतात की त्यांना थोडेसे शिक्षण मिळाल्यास त्यात ते खात्रीने सापडणार नाहीत. प्रत्येक सुधारलेलें सरकार शिक्षणप्रचारासाठीं अव्यंत प्रयत्न करीत असतें. हें सरकारादि सुधारलेलें आहे असे मानण्यात येतें. तेव्हा जनता अज्ञानाधिकारात चाचपटत आहे तिचा बचाव करावयाचा तर निदान प्राथमिक शिक्षण मोफत व सत्तीचें वेलेंच पाहिजे. स. १८८३ सालीं एज्युकेशन कमिशनने आपला रिपोर्ट केला तेव्हापासून सरकारची जमा सारखी वाढनव

आहे. लष्करी व मुलकी खात्यांत खर्चाची वस कोटींची वाढ झाली, ना. गोखले यांनी विशेष करून स्पष्ट दाखविले की, शाळेत जाण्यायोग्य सर्व विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांच्या शिक्षणाची सोय करावयाची असे म्हटले तरी प्रतिवधी फक्त ४॥ कोटी खर्चाचा खर्च वाटेल शिक्षण मंत्री म्हणतात, तो ९ कोटींनी वाटेल. तो नऊ विंवा दहा कोटींहि घरला तरी त्यात विशेष हरकत काय आहे ! यासाठी जरूर तर जादा कर घेवा असेहि आमचे म्हणणे आहे. विदेशी मालावर १०.२ रुपये कर जास्त केला तरी मुद्दा हा जादा खर्च भरून निघेल. देशात प्रतिशेकडा ९४ बालकें निरक्षर आहेत ही दुरिस्थिति कोणीकडून तरी टाळली पाहिजे. ”

हा ठराव मान्य व्हावा अशापरल अनेक प्रयत्न झाले तरी कौन्सिलने ठराव पास केला नाही परंतु शिक्षणखर्चात मात्र योदीशी वाढ केली.

देशी धंद्याची वाढ करा

शिक्षणा खेरीज दुसऱ्या एका गोष्टीकडे पंडितजींचे विशेष लक्ष असे व ते म्हणजे देशी कलाकौशल्याच्या अभिवृद्धीकडे. देशातील कारागीर सुखी असावे, कापड, साखर इत्यादि अत्यवश्य वस्तूंत आपला देश स्वयंपूर्ण असावा अशा-बद्दल पंडितजी सदैव प्रयत्न करीत. स. १९०९ साली प्रयागास साखरेचा कारखाना स्थापन झाला तो पंडितजींच्या प्रयत्नानेच. वेळोवेळी सर-कारचे लक्ष या विषयाकडे ते वेधून घेत

स. १९१४ साली महायुद्ध सुरू झाले त्याबरोबर देशात विदेशी माल कमी प्रमाणात येऊ लागला. देशात लागणाऱ्या वस्तू देशातच तयार करण्याला ही चांगली संधी म्हणून स. १९१५ मध्ये पंडितजींनी सरकारास अशी सूचना केली की, देशी कारखानदारांना मदतीबद्दल म्हणून सरकारने प्रतिवधी वार लक्ष रुपये घ्यावे या रकमेतून कारखानदारांना मादवल देणे, त्याला तज्ज्ञावरून सहा देणे, नवे पदार्थ तयार करण्याचे काम शिकविणाऱ्या शाळा वाढणे, नव्या कारखान्याला तूट येऊ लागली तर पहिली दोन वर्षे तो सरकारने सोमणे, कारखानदारांना किमयातशीरपणे यंत्रे मागवून देणे इत्यादि कामा-कडे सदर रकमेचा विनियोग करावा अशी पंडितजींची सूचना होती. या सूचनेवर भाषण करताना पंडितजी म्हणाले,

पंडित मदनमोहन मालवीय

‘ आमच्या देशात कच्चा माल पुष्कळ उत्पन्न होतो, पण तो परदेशात पाठविण्यात येतो देशात उद्योगधंदे नाहीत देशातलं उद्योगधंदे वाढवावे अशी सूचना स १८७८ साली फॅमिन कमिशनने केली होती हिंदुस्थानसरकारने हें तत्त्व मान्य केले आहे परंतु उद्योगधंद्याच्या वाढीला सक्रिय मदत मात्र केली नाही या महायुद्धाने देशा उद्योग धंद्याची वाढ करण्याला सुवर्णसुधी प्राप्त झाली आहे परंतु सरकारने अशापिहि मदत केली नाही याच्या उलट जपान-कडे पाह्या अश्या ४० वर्षांत जपानने आपली केरडी उन्नति केली आहे ! जपानहि प्रथम आपला कच्चा माल विदेशां पाठवीत असे पण आतां पक्का माल तयार करून तो विदेशात पाठवू लागला आहे हें उदाहरण हिंदुस्थान सरकारला घेण्यासारखें नाही कम्य ! जपानने आपले उद्योगधंदे वाढविले तसे हिंदुस्थान सरकारला क्षात्रीने वाढविना यत्नाळ ”

मॉटफर्ड सुधारणांचें आगमन

मोर्ले-मिंशे-सुधारणान्वये मिळालेल्या कायदेमंडळात पंडितजींनीं काय काम केलें हें वर दर्शविलें. यानंतर त्याच्या कायदेमंडळातील लोकसेवेचा तिसरा भाग सुरू झाला, पहिला भाग स्थानिक कायदेमंडळातील. दुसरा भाग मोर्ले-मिंशे सुधारणा कायद्यान्वये मिळालेल्या कौन्सिलातील, व त्यानंतर तिसरा भाग मॉट-फर्ड-सुधारणान्वये विस्तृत झालेल्या कायदेमंडळातील.

मॉटफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्यानंतर त्यावर कॉंग्रेसने अनुषा, असमाधान-कारक व निराशाजनक असा शिक्षा मारला. व कलकत्त्याच्या जादा कॉंग्रेसने व नंतर नागपूर कॉंग्रेसने या कौन्सिलावर पूर्ण बहिष्कार घातला. पं. माल-धीय या बहिष्काराला पूर्ण विरोधी होते तरीहि त्यांनीं राष्ट्रीय सेमेच्या हुकुमा-न्वये कौन्सिलावर बहिष्कार घातला. व पुढे गद्या कॉंग्रेसनंतर बहिष्कार उठला तेव्हा पंडितजी पुन प्रयाग-सादी विभागातर्फे ले असेंब्लींत अविरोध निवडून गेले ले असेंब्लीत पंडितजींनीं लोखंडातर्फे केलेली कामगिरी अपूर्व आहे. प्रत्येक वर्षी अज्ञापक असेंब्लीपुढे आले म्हणजे पंडितजींनीं सरकारच्या लोकहितविघातक धोरणाचे वाभाडे काढले नाहींत असें वर्षीच घडले नाहीं पंडितजींचीं सर्वच भाषणे सुसूद, साधार, प्रतिपक्षाने वेळो-वेळीं केलेली विधाने परत त्याच्या तोंडावर टाकून त्याम नामोहरम करण्याची त्यांची पद्धत, आगटे देऊन आपली विधाने बळकट करण्याची त्यांची हातोडी या सर्वच प्रकाराने पंडितजींचीं भाषणे म्हणजे प्रतिपक्षाच्या हृदयाचा भेद करणारी धमालीत दात नवले नाहीं त्याच्या भाषणात तुलनात्मक माहिती तर इतकी मुचलक मिळते की हिंदी राजकारणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणाराला ती अभ्यसनीय शल्याग्रेहीज राहणार नाहींत. तीं सर्वच येथें देण स्थलावाबुळें शक्य नाहीं तथापी त्यांतील विशेष महत्वाचे भाषण फेब्रुवारी १९२४ मध्ये पंडित मोतीलालजी नेहरू यांनीं हिंदुस्थानला वसाहतोच्या दर्जाचे स्वराज्य देण्यांत यावे व त्यासाठी एक प्रातिनिधिक पंतुल परिषद बोलवावी अशी सूचना ले. असेंब्लीपुढे आली. तीवर अनुमोदनादाखल भाषण पं मालधीय यांनीं केले तें होय.

स्वराज्याची पात्रता

हिंदी लोक स्वराज्याला अपात्र आहेत अशी त्यांच्या हितशत्रूंची नेहमीची टाकवी तक्रार पुढे करण्यात येते. या विधानाला पंडित मालवीय यांनी साधार व मुद्देसूद उत्तर दिले. चंद्रगुप्ताच्या वेळी लोकस्थिती कशी उत्तम होती, लोक कसे सुखी असत, चारचार लक्ष सैनिकांचा तळ पडला तरीहि ३०-४० हजारांपेक्षा जास्त रिमतीचा माल चोरीला गेला नाही, बगैरे माहिती इंग्रज इतिहासकारांनीच लिहून ठेवलेली आहे ही झाली ब्रिटिशांच्या पूर्वीच्या काळची हमीगत. परंतु हिंदुस्थान इंग्रजांच्या हाती गेल्यानंतर सर जान मालकम याने लॉर्ड विलियम वेटिक याला सा २० फेब्रुवारी स. १८३० रोजी एक पत्र लिहिले आहे त्यात तो लिहितो, ' पूर्वी देशी राजांच्या अंमलाखाली जो सतोप नादत होता तितका आज नाही. प्रजा असंतुष्ट झाली आहे पोलिसांचा बंदोबस्त नीट नाही, साराहि जादा बाटविण्यात आला आहे व ही सर्व स्थिती सुधारणा येणे शक्य असताहि आम्हां ती सुधारीत नाही. ' या पत्राचा उल्लेख करून पंडितजी पुढे म्हणतात,

" मला हक्केच सांगायलाचें आहे की, आम्हालाहि संस्कृती होती, व आमचे स्वराज्य—स्वातंत्र्य केवळ दुर्दैवाने गेलें. व इंग्रज येथे आले नसते तरीहि आम्हां हिंदु व मुसलमानांनी आपला कारभार चालविलाच असता. आजहि हे हिंदुस्थानावर आमचेच लोक राज्य करीत आहेत. (मालकम हेले—पण तेथे सुधारणा काय आहेत ?) तेथे सुधारणा नाहीत याला जबाबदार ब्रिटिश सरकारच आहे. संस्थानिकांना योग्य शिक्षण दिले असे तर आज सर्वत्र बडोदा व म्हैसूर सारखी प्रगतीपर संस्थाने दिसली असती. "

सुधारणांची वजावणी तरी केली कां ?

खेरीज सुधारणाकामदा करण्यांत आला त्यांच्या देशांमध्ये तरी वजावणी कोठे होत आहे ? कामदा व व्यवस्था हे घातें रागीत ठेवले व परिणाम काय झाला तर शेकडों देशभक्त युद्धंगांत बाबण्यात आले. या ले. असेल्लोतिलादि किम्वेक समागदीना नेदळ मनाभित्तेनुळें कारागृहाम भोगावा लागला आहे. कायदा व व्यवस्था या सारखांचा दुर्पयोग यापूर्वी इतका कधीच झालेला

नाहीं. ज्या बाबतींत १९१९ च्या सुधारणा कायद्यान्वयेच प्रगति द्यावयास पाहिजे होती त्यात ती मुळाच करण्यात आली नाहीं.

महायुद्धानंतर इंग्लंडने आपला आर्थिक कारभार सावरला कर कमी केले. राष्ट्रीय कर्जाची फेट होळी लागली. उद्योगधंद्यास मदत केली. पण आमच्या येथील चित्र पाहा. सुधारणा अमलात आल्यापासून ४१ कोटींचे नवे कर लादण्यात आले. अगोदरच कर्जाचा बोजा दुस्तद्व ह्याला आहे. त्यातच १९१३-१४ पासून ५३ कोटीचे नवे कर लादण्यात आले. शिक्षणाची उपासमार हात आहे. आरोग्यखात्याकडे लक्ष नाहीं. दिवाणाच्या नेमणुका होतात पण त्या बिचाऱ्यांना प्रगति करून दाखविताच येत नाहीं. देशाची प्रगति होण्याऐवजी सारखी परागतीच होत आहे. जबाबदारीचे स्वराज्य देशाच्या दृष्टीने सरदार पुढे पावले टाकिल अशी मूळ कल्पना पण नोक्याचे हिंदीकरणहि नाहीं. आय. सी. एस.च्या शिक्षणासाठी यथे काढीचोहि सोय नाहीं. लष्कराच्या संघर्षात तर कमालच चालली आहे स. १९१३-१४ साली लष्करी खर्च १७ कोटी होता. १९२२-२३ साली तो १४ कोटीवर गेला. हा खर्च कमी करा म्हणून आम्ही मारतो ओरडत आहोंत. परंतु तो कमी होण्याऐवजी वाढत मात्र आहे. बँकिंगची रड तशीच जपानने अवघ्या वीस वर्षांत बँकाची संघटना केली. व व्यापारधंदा वाढविला पण येथे आमची ठेव इंग्लंडमध्ये ! आमचा कारभार आमच्या हाती देण्याची किंचितहि प्रवृत्ति या व अशा अनेक गोष्टीवरून दिसत नाहीं ! लष्करी शिक्षणाच्या बाबतीतील अनास्था विचारावयासच नको. यावरून लोकांत असा समज उत्पन्न झाला आहे की, ब्रिटिश नोकरशाहीला हिंदुस्थान सोडावयाचे नसल्याने ती या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करीत आहे. व यासाठीच आम्हांस जबाबदारीचे स्वराज्य पाहिजे.

अडचणींचें बुजगावणें

स्वातंत्र्य मिळविण्याचे मार्ग दोन एक तडजोडीचा व दुसरा राज्याच्या बळावरचा. दुसरा मार्ग आज निराशेयोगी आहे. कारण नोकरशाहीने आमची रुंधेच ठिनाल पोली आहेत. व आम्हांस युद्धाचे शिक्षणहि दिलेच नाहीं. गरीज आम्ही हिंदी नोकरींवर एक सादण्यात आनंद वाटत नाहीं. तथापि रजाहि आम्ही काढले नाहो असे नाहो व हागे सादल्याचे इम्तिन लोकांनाहि मान्य आहे.

पांडित मदनमोहन मालवीय.

गेल्या महायुद्धात दहा लक्ष हिंदी सैनिक हिंदी किनारा सोडून युद्धभूमीवर गेले. पैकी ६० हजारानीं साम्राज्यासाठी आपले प्राण बेंचले. त्यानीं साम्राज्याच्या स्वातंत्र्यार्थ प्राण बेंचले तेव्हा आमचे स्वातंत्र्य आम्हास मिळेल अशी आमची कल्पना होता ती दुर्दैवाने साक भोटी ठरली.

आम्हास स्वातंत्र्य दिल्यास सत्मानिक काय म्हणतील, असा प्रश्न विचारण्यात येतो. त्याला उत्तर असे की, सत्मानिक स्वराज्य या असेच म्हणत आहेत. चिनानेचे महाराज पद्विडा साम्राज्यपरिपदेला गेले तेव्हा त्यानीं, पर्याळाचे महाराज दुसऱ्या साम्राज्यपरिपदेला गेले तेव्हा ते व अलदारेचे महाराज, यांनीं हिंदुस्थालला स्वराज्य या अशी घोषणाच केलेली आहे.

दुसरा असा एक सवाल टाकण्यात येतो की, स्वराज्य दिल्यास युरोपियन व्यापाऱ्यांची काय घाट ? स्वराज्यात त्यांचे राजे आम होईलच व ठरावान जी वर्तुल परिपद मागितली आहे तीचहि या गोष्टीचा विचार होईल.

शेवटचा मुग अखसंस्वामायावतना. या प्रभाउर आम्हाला फार भेडमा-वण्यात येते परंतु सुधारणाकायदा होण्यापूर्वीच हिंदु-मुसलमानांचा प्रश्न सोडविला तो काही सरकारने नाही. सरनंदाचा करार हिंदुमुसलमानांनीं भिन्न केला आहे.

तुम्ही आपले रक्षण कसे करणार ? असाहि एक सवाल करण्यात येतो, परंतु ही न्यति आणली नोकरताहीनेच की नाही ? लोकाना सैनिकशिक्षण का देण्यात आले नाही ? मार्गवेची उत्तर एवढेच की अना काय्यादूड करण्यापासून काही निवृत्त होणार नाही पूर्ण वसाहतींसे स्वराज्य या व येथून नाले वना. संरक्षणाचे आमचे आम्ही पाहून घेता. स्वराज्य आज ना उशी आम्हाला मिळणार. यात संशय नाही. प्रश्न एकाच की इंग्रज तें गोडीने देणार का स्वतःच्या आड वेगार !

कायदेमंडळांतील लोकसेवा

लोकांमरहि माहो कमी पडला नाही. लोकप्रतिनिधींनी कायदेमंडळात जाऊन लोकांच्या हक्कासाठी निमरावे भाडावे, आपल्या बाजूचे बहुमत करून सरकारला चारीमुंड्या चीत करावे, परंतु सरकारने लोकमताविषयी किंचितहि पर्वा न बाळगता आपल्या जादा अधिकाराच्या जोरावर लोकपक्षाचे सर्व काम नासून टाकावे सोशाच्या इच्छेविरुद्धच नव्हे तर निपेक्षाच्याहि विरुद्ध लोकावर नाना प्रकारचे फर लादण्यात यावेत, हा प्रभार होऊ लागल्याने सरकारच्या अशा क्रत्यानांच लोकशोभ वाढण्यास मदत होऊ लागली.

सरकारच्या या निरक्षर वृत्तीमुळे कदाचून पं. मोतीलाल नेहरू प्रभु-
तींनी ले. असेंल्लींचे राजीनामे दिले. अशा मोडक्या का होईना पण कायदे-
मंडळात जां थोडी फार लोकसेवा करता येते ती आपण तीतून बाहेर पड-
ल्यास मुळांच करता येणार नाही व नोकरशाहीस सर्वच रान मोकळे सापडेल
तेव्हा येथेच राहून लोकपक्षाची बाजू निरुहपणे सतत माडू या, अशी पं.
मालवीय प्रभुतींची विचारसरणी असल्याने त्यांनी नेहरूंच्या
बरोबर राजीनामे दिले नाहीत व सरकारच्या टोल्यास टोला देण्याचा आपला
क्रम त्यांनी सुद्धा ठेवला

पुढे स. १९३० मध्ये सरकारने किंग्न्सविज अवेअरनेस आणले तेव्हा तर
राष्ट्रीय पक्ष व सरकारपक्ष याचे एरसारखे खटके उडाले मार्चमध्ये काँट्रन
प्रेटेक्शन बिज सरकारने आणले

ब्रिटिश मालाला सवलती

या बिलांत ब्रिटिश मालाला विशेष सवलत देण्याच्या पक्षराताचे जे बीज
घुमडले गेले आहे त्याला विरोध करण्याकरता पं. मालवीय यांनी परदेशातून
येणाऱ्या सर्व कापडावर किंमतीच्या मानाने शेकडा १० टक्के अगर
वननावर दर स्तराम ३॥ आणि यातून ज्या हिशोयाने जाम्न जकात
बनेत त्या हिशोयाने तबट्टी जकात घ्यावी अशा उपपूचना
माडली मूठची सरकारची सूचना अशी की, सर्व मालावर शेकडा १०
टक्के जकात घेऊन शिरास ब्रिटिशेतर मालावर मात्र जकात ५ टक्के किंवा दर
पाडाम ३॥ आणि प्रमाणे जो जास्त होईल तो जकात घ्यावी यावर मद्रासचे
पणमुरं चेट्टी यांची उपसूचना अशा होनी की, विनयिनारीच्या व विनयुनट
अशा ब्रिटिश मालावर शेकडा १० टक्के किंवा वजनावर दर पाडाम ३॥ जागे

पंडित मदनमोहन मालवीय.

प्रमाणें, जास्तोंत जास्त हाईल ती जकात ध्यावी; इतर प्रकारच्या मालावर ब्रिटिश मालाला १५ टक्के आणि ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के जकात ध्यावी.

आपल्या मूळ बिलांना जोराचा विरोध होत असल्याचें पाहून सरकारने पणमुखें चेष्टी याची उपसूचना मान्य करण्याचे ठरविलें होतें. त्या उपसूचनेमुळे ज्या विनविनारीच्या व विनवुवट अन्ना मॅचेस्टरच्या मालाची हिंदी गिरण्याच्या मालाशी चढाओढ होते तेवढ्या मालावर जपानी मालाप्रमाणेंच दर पींड वजनावर १॥ आणि जकात वगवावी. आणि मुंबईच्या गिरण्यास तेवढ्या मालापुरती तरी मॅचेस्टरची चढाओढ बाधक होणार नाहीं, पण तेवढा माल वगळून इतर सर्व बाबतींत ब्रिटिश मालावर १५ टक्के आणि ब्रिटिशेतर मालावर २० टक्के असलें पक्षपाताचें धोरण कायमच होतें, आणि तेवढ्याच आशेनें सरकारनें तरी चेष्टी याची उपसूचना स्वीकारण्याचें कथूल केलें होतें.

पण मूळ सरकारी बिल काय किंवा चेष्टी यांची उपसूचना काय या दोहों-तहि ब्रिटिश मालाला वेगळा दर आणि ब्रिटिशेतर मालाला वेगळा दर असला पंक्तिप्रपंच असण्यामुळे, साम्राज्यसमलताच्या. उदाचें हें पिल्ल एम्मा घरात घुमलें, तर पुढें तें पाहण जाऊन घर अंगावर येईल, अशी भीति; गंराग वाटत असल्यामुळे राष्ट्रीय पक्षानें पं. मालवीयांच्या नेतृत्वाखाली 'इंपीरिअल प्रेरन्स' च्या तरवाला समून विरोध करण्याचें ठरविलें.

मिळेल ना व आपला पत्रव्यवहार कौन्सिलपुढे माडण्यास सरकार तयार होईना ! सर जॉर्ज रेनी यांना नुसतें असें मुळमुळीत उत्तर दिलें की, सरसकट १५ टक्के जकात पुरे आहे असें हिं. सरकारचें प्रथम मत होतें पण त्यावर हिंदी गिरणीवाल्यांकडून जकात २० टक्के वसवावी अशी मागणी आली तिचा विचार घाल्द अमृतानाथ त्रिदिश सरकारकडूनहि काहीं सूचना आल्या त्यावरून सरकारने त्रिदिशेतर मालावर २० टक्के जकात बसविण्याचें ठरविलें ! याचा उघड अर्थ असा झाला की, त्रिदिश सरकारच्या सांगण्यावरूनच त्रिदिश मालावर १५ टक्के आणि त्रिदिशेतर मालावर २० टक्के अशी पक्षपाती जकात बसविण्याचें बिल पुढें आलें परंतु ही उघड उघड गोष्ट कडून न करिता जेव्हा सर जॉर्ज रेनी हे पुन पुन सांगू लागले की, हिंदुस्थानास आर्थिक स्वायत्तता मिळाली आहे आणि या बाबतीत आमचे आम्ही सुपत्तार आहों, त्या वेळीं असा सवाल विचारण्यात आला की, असें झाले जर २० टक्के जकात नामजूर करून सरसकट १५ टक्के बिचा बजनावर ३॥ आणे प्रमाणेच जकात ठेवण्याचें ठरविलें तर तें तुम्ही मान्य कराल काय ? त्यावर सर जॉर्ज रेनी म्हणाले की, तसें झाल्यास आम्ही बिलच परत घेऊ !

पंडितजींचे तीन मुद्दे

असें झालेला घडामोडानें मजूर केलेली सूचना जर सरकार अशा रीतीनें कसपटासमान मानणार तर आर्थिक स्वायत्तता याचा अर्थ तरी काय ? हिंदुस्थान सरकार हे कोणास जबाबदार आहे ते जर असें झाले जबाबदार असेल तर असें झालेनें पास केलेलें बिल त्यास मान्य करणें प्राप्त आहे. असें झाले जर तें जबाबदार नसेल तर तें त्रिदिश पार्लमेंटला जबाबदार अमलें पाहिजे व तें खरें धरल्यास आर्थिक स्वायत्ततेचा डोलास कोठें राहिला ? या शृंगापत्तीतून मुठप्याला सरकाला मार्ग नसल्यानें अव्यक्त ना पटेल यांनाहि तोच प्रश्न रेनी यांस विचाला त्या वेळी रेनी म्हणाले की, जेव्हां हिंदुस्थान सरकार व असें अशी याचें एकमत होईल तेव्हां त्रिदिश मंत्रिमंडळानें लुडबूड करू नये एवढीच स्वायत्तता तूं मिळाली आहे पण ज्यावेळीं असें झाले व हिंदुस्थान सरकार यांच्यांत मजबूत उत्पन्न होईल तव्हां कोणाचा अधिकार चालावा याचा तुला काय शोध नव्हो ! त्यावरून पं. मालवीय यांनी असा प्रश्न उपस्थित केला की, सरकारतक तो आर्थिक स्वायत्ततेचा अर्थ करण्यात येत

आहे. तो अर्थ बरोबर आहे का चूक आहे हे अध्यक्षांनी सांगायें, कारण नियमाचा अर्थ संशयास्पद असल्यास त्याचा निर्णय देण्याचा अधिकार अध्यक्षांसच आहे.

सरकारनें तोंड घालूं नये

याच प्रश्नावरोबर दुसरा असा प्रश्न उपस्थित झाला की सरकार व असेम्ब्ली यांच्यात एकमत झालें का नाहीं हें पाहतांना असेम्ब्लीतले सरकारी कामगार व सरदारनियुक्त सभासद यांचीं मते कोणाच्या बाजूला धरावयाचीं? सरकारी सभासद हे तर खोलेन घालून सरकारचेच अवयव आणि सरकारनियुक्त सभासद हे तसे नैसर्गिक अवयव नसले तरी ते चिक्कटविलेले अवयव म्हणता येईल ! मग ज्या वेळीं सरकारपक्ष व लोकपक्ष या दोहोंची संमति एखाद्या बिलाला आहे का नाहीं हें पहावयाचें असेल त्या वेळीं सरकारी सभासद व सरकारनियुक्त सभासद यांनी लोकप्रतिनिधीत शुभून लोकमताचें पारकें बदलण्याचा उपद्रवपाप काय म्हणून करावा? स्थानी तसें करणें म्हणजे सरकारला दुहेरी मताधिकार मिळाल्यासारखा होतो. मॉन्टेग्यू चेल्म्सफर्ड यांची रचना करताना ज्या पोट-कमिटीनेमला होता त्या त्यातील ज्यू कमिटीने त्या वेळीं असा आभेप्राय दिला आहे की ज्या ज्या वेळीं सरकारचें मत आणि लोकपक्षाचें मत यांच्यात ऐक्य आहे का विरोध आहे हें ठरविण्याचा प्रसंग येईल त्या त्या वेळीं सरदारनियुक्त सभासद व प्रत्यक्ष सरकारी अधिकारी यांचीं मते विचारात घेऊं नयेत, या सूचनेचा आधार घेऊन, पं. मालवीय यांनी अध्यक्षांस असा प्रश्न केला की, बॅटन प्रोटेक्शन बिलसंपर्की सरकार व लोकपक्ष यांच्यात मेळ वितपत बसतो हेंच पाहावयाचें असल्याने या पूर्ण सरकारी व निमसरकारी सभासदांस मनें देण्याचा अधिकार पांचतो काय याचा निर्णय अध्यक्षांनीं घ्यावा.

तिमरा प्रश्न हा की, असेम्ब्लीनें जर पं. मालवीय यांची उपसूचना बहुमताने स्वीकारली तर मग पुढे आपण कोणतें धोरण स्वीकारावयाचें तें ठरविण्याचा अधिकार सरकारास राखून ठेवतां येतो काय? असेम्ब्लीनें दिलेला निर्णय सरकारला बधनकारक नाहीं काय? असे हे तीन मुद्यांचे प्रश्न आहेत. यावर अध्यक्षांनीं आपोआपला अभिप्राय द्यावा, आणि नंतर त्यांस अनुपस्थित हा वाद-विवाद पुढे चालावा अशी पं. मालवीय यांनीं मागणी केली.

असेंब्लींतील अखेरचे भाषण

अध्यक्षांचे मत घरील तान्हि मुद्यावर प्रतिकूल पडल्याने विलाचे भविष्य काय हें ठरून गेलें. बिल पास होण्याच्या मजलेवर आलें तेव्हा पं० मदनमोहन याने त्यास अखेरचा विरोध केला तेव्हां ते म्हणाले,

“ वादाची परिमांमा झाली, परंतु त्याचा सरकारवर काहीएक परिणाम झाला नाही, मी जुन्या इम्पोरियल कॉन्विलचा सभासद व या ले० असेंब्लीचा (पहिला असेंब्ली वगळून) सुमारे वीस वर्षे सभासद आहे, परंतु आजच्या-सारखी बेपर्वाईची वृत्ति सरकारने केव्हाहि दाखविलेली मी पाहिली नाही. प्रस्तुत घटना सुदोष व अममाधानकारक अमतांनाहि ती रावविण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला वण आजच्या सरकारच्या घोरगाने आम्हाला मर्यादेबाहिर लोढन दिले आहे अशा स्थितीत आम्हां बिल पास झालेलें पाहत वनस्थानें जास्त आराधी ठरूं म्हणून त्याच्या निषेधार्थ येवें न वसणेंच इष्ट आहे. या बिलाच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं सरकारच्या बाजूला ६० मते पडलीं. पैकीं २६ इतम तर सरकारचेच नोकर, त्याची संस्था वगळल्यास सरकारच्या बाजूला फक्त ३४ मते दिवनात उलट लोखण्णाच्या बाजूला ४२ मते पडलीं आहेत बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळींहि सरकारला ६२ मते मिळाली. त्यातील २६ वगळल्यास सरकारला फक्त ३६ मते व आमच्या बाजूला ४२ मते पडलीं याला सरकारने वाटला तर आपला जय झाला अगें शुशाल म्हणावें. वण लोक तरां तसें म्हणणार नाहीत.

देशभाज एका विदिष्ट अशी मंड्यावून जात आहे, लोक पडेल तो त्याग करीत आहेत अशा स्थितीत लोकांवर बराच आणखी नवा कोजा बसविणें अवश्यत गैर आहे. आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें लोकहितासाठी जी जी गोष्ट करणें जरूर दाटली ती ती आम्हां केली आहे. सरकार हो अन्शयाची गोष्ट करांत आहे ही गोष्टहि आम्हां निर्मांडपणें सांगितली आहे. परंतु त्याचा काही उपयोग होत नाही तेव्हा या पुढील वादविवादान भाग घेणें म्हणजे महत्ताप करण्यासारखें होणार आहे म्हणून आम्ही येथून निघून जातो. धानच्या मार्गे पिल पान दमून घेण्यात तुम्ही मोठे आहांत. ”

याप्रमाणें पंडितजींनीं भाषण केल्यानंतर ते आपल्या महत्तापाने

पांडित मदनमोहन मालवीय.

असेंब्ली सोडून चालते झाले. त्यानंतर त्यांनी आपल्या जागेचा राशी-
नामा दिला.

असेंब्लीचा राजीनामा

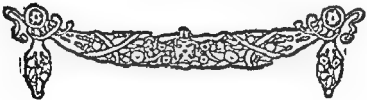
असेंब्लीतील समासदत्वाचा राजीनामा देताना त्याबरोबर पं० मदन-
मोहन मालवीय यांनी व्हाइसरॉयाना जें पत्र लिहिलें आहे त्यात
ते लिहितात, "मी गेलों २५ वर्षे वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलाचा सभासद आहे मला
कौन्सिलबहिष्कार मान्य नाही आणि परबाच्या लाहोरच्या राष्ट्रीय संभेतेहि
मी कौन्सिलबहिष्काराला विरोध केला. एवढेच नव्हे तर राष्ट्रीय संभेची आज्ञा
मानून ज्यांनी राजीनामे दिले त्यांना किंवा त्यांच्या जागी दुसऱ्यांना के-
निवडणूकीला उभे राहण्यास मीच प्रोत्साहन दिलें अगें असता आज मीच
राजीनामा देत आहे तो अर्थातच उगीच लहरीखातर देत नाही, हें उघड
आहे.

दिवसेंदिवस माझी अशी रात्री होऊ लागली आहे की, मॉटिंग्ज-चेम्बरज
सुधारणांमुळे जेवढे हक्क हिंदी लोकांना मिळत आहेत तेवढेहि त्यांना पत्र
चावयाचे नाहीत अशा कृत्रिम धुळीनेच हरी सरकार वागत आहे. तसे नसत
तर सरकारने अग्रगण्य ना. पटेल याचा इयारा घाब्यावर घमबून सरकारी व
निमसरकारी सभासदास मते देण्यास लावून आणि गिरण्यांना संरक्षण पाहिजे
असेल तर आम्ही देतो त्या पद्धतीनेच ते प्या अमली बळजबरी करून हिंदी
लोकांच्या डोक्यावर इपीरियल प्रेपरन्स लावून आर्थिक स्वायत्ततेचे असे
धिडबडे मांडले नसते. लहरी खर्च कमी न करणें, अठरा पेन्साचा हुंडणावळीचा
भाव लोकांवर लादणें, रेल्वेचा सवना सुभा करणें वगैरे सर्व बाबतीत सरकारचें
धोरण हिंदी जनतेच्या राष्ट्रीय आकांक्षांच्या विरुद्धच आहे. म्हणून जोपर्यंत
सरकाराची ही शक्ती आणि ही गज्यशक्ति बदलली व सुधारली नाही
तोपर्यंत मी असेंब्लीत काम करूं इच्छित नाही.

गेल्या ऑक्टोबरात जेव्हा भारतमंत्री मि. वेन आणि व्हाइसरॉय
लॉर्ड आयर्विन यांनी हिंदुस्थानाला 'डोमोनियन स्टेट्स' देणें हेंच आपलें
ध्येय आहे, अगें सांगितलें आणि राजेंड टेबल कॉन्फरन्स बोलावण्याचें ठरविलें
त्या वेळी मला वाटलें की, आतां आमून डोमोनियन स्टेट्स

हिंदुस्तानसरकार वागू लागले. या वागणुकांची परीक्षा नवीन कर कमविषयाची योजना आणि आर्थिक स्वायत्तता यासंबंधी सरकारच्या धोरणावरून होणार होती. परंतु सरकारने सेलबोर्न रिपोर्ट, क्यू कमिटीचा रिपोर्ट आणि पिस्कल कमिशनचा रिपोर्ट हे सर्व रिपोर्ट घाब्यावर बसविले आणि दबफावणां देऊन कोर्टने प्रोटेक्शन विल घात करून घेतले म्हणून ज्या सरकाराकडून प्रजेवर असले शुद्ध व अत्याचार होतात त्या सरकारच्या कायदेमंडळात ही त्यांचे धोरण बदलेपर्यंत काम करणार नाही. ”

अशा रीतीने कायदेमंडळाची दीर्घ काळ अनलेला संबंध त्यांनी चौकट टाकला व निर्वोधपणे राष्ट्रकार्य करण्यास ते मोवळे झाले.

कमिशनार्पुढील साक्षी व काम.

दुम्यान सरकारने येथील कारभाराच्या अनेक विभागाची चौकशी करण्यासाठी आजपर्यंत अनेक कमिश्ना-कमिशनने नेमली. त्यापैकी औद्योगिक कमिशनवर एर समासद म्हणून त्यांची नेमणूक झाली होती व ते काम त्यांनी अत्यंत चोखपणे बजावले. सरकारची देशी उद्योगधंद्यासंबंधाने कशी अनास्था आहे, देशी उद्योगधंद्यास सरकारचे सहाय्य कसे

नाही, परदेशी मालांना बाजार मरले येथाने केवढी हानी झाली आहे व देशात धंदेच नाहीसे झाल्याने लोकांचा शोध येथीरडे कसा बळतो व त्यामुळे दारिद्र्य कसे वाढत चालल आहे याचे मोठे भेदबर्णन पंडितजींनी केले असून उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबंधाने सरकारने काय करावयास पाहिजे याबद्दल अनेक उपयुक्त सूचनाहि देण्या आहेत, त्या तपशीलवारपणे या प्रकरणाच्या शेवटी दिल्या आहेत.

विष्णुबाबत सशाममलन-साक्षी. तगाई देणे, तलाव, विहिरी बांधणे, जंगला-
बाबत मदत करणे, हत्यान्याचे परवाने देणे, अबकारी पदार्थाचे परवाने देणे, दंगे
मात्स्यास ते मिटारणे, माथीच्या रोगांचा प्रचार होऊं नये म्हणून प्रतिबंधक
उपाय योजणे इत्यादि प्रग्याचा विचार या जिल्हा-कौन्सिलने करावा. या-
मुळे लोक व सरकार एकत्र येऊन उभयतानां परस्परच्या विश्वासाने काम
करतां येईल.

गावाला काय अधिकार असावेत यासंबंधाने ते म्हणाले “ गावचे पोलीस,
आरोग्य, शिक्षण याची व्यवस्था करणे, म्हान लहान कौजदारी व दिवाणी
दाव्याचा निर्णय करणे हेहि अधिकार गावाला असावेत. काय तर प्रत्येक
गावाला व तसें नच जुळव्यास दोन चार गावाना मिळून पचायत स्थापन
करावी ही निवड गावकऱ्यानां करावी व तीवर अधिष्ठात्याचें नियंत्रण
नसावें पचायतीना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळालें तरच त्या चांगल्या प्रकारें काम कर-
तील अशा पचायती गावोगाव स्थापन झाल्यास खेज्यातील लोकांची स्थिति
घोडीखुत पात्रांनीं सुधारेल गावाची स्थिती सुधारण्याला पचायती स्थापने-
खेराज दुसरा योग्य उपाय मात्स्या मनें नाहीं या पचायतीला काहीं अधि-
कार देऊन त्यावर काहीं जबाबदारीहि ठाऊली पाहिजे या पंचायतीवर जिल्हा-
कौन्सिलनें देखरेख करावी ”

या कमिशनचा अहवाल १९०९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. कमिशननें राजकीय
सुधारणा संधानें एकर १३४ शिफारशी केल्या त्या शिफारशीपैकी
दोन हिंदी सभासद कार्यकारी मंडळात असावेत ही सूचना मान्य करण्यात
येऊन मुर्गई, मद्रास, बंगाल व बिहार प्रांतात त्याप्रमाणें नेमणुकी झाल्या व इत-
रहि काहीं बारीक सारीक सुधारणा करण्यात आल्या

पब्लिक सन्निहसेस कमिशन.

यानंतर पंडितजर्जीची दुसरी महत्त्वाची साक्ष ‘ पब्लिक सन्निहसेस कमी-
शन ’ पुढे झाली ती हाय हिंदी लोकाना वरिष्ठ अधिकाराच्या जागावर
नेमण्यात यावें ही लोकांची ओरड काहीं नवी नाहीं पार जुनी आहे यासंब-
धानें हिंदुस्थानात बरीच चळवळ झाली. तेव्हा स १९१० मध्ये ‘ पब्लिक
सन्निहसेस कमिशन ’ नेमण्यात आलें या कमिशनमध्ये तीन हिंदी गृहस्थ

पंडित मदनमोहन मालवीय.

होते, कमिशन हिंदुस्थानात व इंग्लंडात फिरलें अनेक मरकरी विनमरदारी लोकांच्या माग्री घेतल्या. त्यापुढें ता. ३१ मार्च १९१३ रोजी मालवीय-जींची मास झाली. यापूर्वी म. १८८२ सालीं याच धर्माचें एक कमिशन नेम-प्यात आल होतें त्या कमिशनने आपल्या रिपोर्टांत अमें लिहिलें होतें की, 'हिंदुस्थानची आजची सामाजिक स्थिति लक्षात घेता, इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन्ही देशात एकाच वेळीं ई. सी. सर्व्हिसच्या परीक्षा घेणें उचित होणार नाहीं: कारण राजशासनाला उचित अमें शिक्षण इंग्लंडच्याप्रमाणें या देशातील शाळा-कॅलेजानून मिळत नाहीं व हिंदुस्थानातच ही परीक्षा सुरू केली तर तिचा फायदा देशातील उच्च जातींनाच मिळेल, व इतर जाती मागे पडतील, या आशेपास उत्तर देताना पंडितजी आपल्या सार्थीत म्हणाले,

“ हिंदुस्थानातील सामाजिक कारणामुळे इंग्लंडवाल्याप्रमाणें हिंदी लोकांना समाजशासनाची योग्यता नसते म्हणून येथें परीक्षा नको. याचा अर्थ इंग्लंडातील सामाजिक जीवनकमाना जास्त महत्त्व देऊन हिंदी सामाजिक जीव-नाला कमी लक्ष्याचा भाव

हिंदी लोक व वरिष्ठ जागा

“ ई. सी. सर्व्हिसमध्ये असे क्रित्येक युरोपियन आहेत की, त्यांना शासनाचें अवयवक ते ज्ञान नाहीं, परंतु हिंदुस्थानच्या कधीहि बाहेर न गेलेचे असे हिंदुस्था-नात किती तरी लोक आहेत की, ते उच्च अधिकार चालविण्यास सर्वतोपरी योग्य आहेत. ऐसी संस्थानात असे लोक उच्चपदास्त आहेतहि.

■ ■ ■. मी. सर्व्हिसच्या नोकरीना जी योग्यता प्राप्त होतें त्याचें कारण माझ्या मते इंग्लंडमधील सामाजिक जीवन नमून त्यांना येथें मिळणारे शोष्या-वारी पगार हे आहे. येथें परीक्षा सुरू केल्यानें सीव्हिल स सर्व्हिसमध्ये सर्व हिंदी लोकांचाच भरणा होईल असा एक आशेप घेतला जातो. पण असे ज्ञानास त्यात वाईट काय झालें? आम्हां हिंदी लोक इंग्लंडच्या येथील स्नेहा हाच उद्देश समजतो.

“ हिंदी लोक उच्चाधिकारास योग्य नाहीं असा आशेप काही इंग्रज गृहस्थ घेतात, त्यांना माझे उत्तर अमें की, अवघ्या शंभर वर्षांपूर्वीच या देशात हिंदु व मुसलमान उच्च पदाधिकारी होते की नाहीं? काळचक पित्त्यानें आज

कमिशनानुबोली साक्षी व काम.

त्यांना मान नसला तरी एका काली विशाल असे साम्राज्य होच लोक सुयोग्य रीतीने चालवीत होते इंग्रजी सत्ता स्थापन होऊन अवघी १५० वर्षे झाली. राष्ट्राच्या आयुष्यात दीडशे वर्षांचा काल पार मोठा नाही. यापूर्वी आम्हीच येथील राज्ये चालविली आहेत. देशी सत्त्यानात आजही चालवीत आहोतच, आज-काल भारतवासीयांत उन्नति झाली नसली तर त्यांचे कारण त्यांना तशी संधीच मिळाली नाही हे आहे, येथे परीक्षा सुरू झाल्यास उच्च जातीच्या लोकांचा भरणाच जास्त होईल असाही एक आशेष काढण्यात आला आहे. त्यावर उत्तर असे की, सर्वाना शिक्षण मिळून सर्वानाच परीक्षेत बसण्याची संधी मिळावी. व परीक्षेत जे योग्य ठरतील त्यांना नोकऱ्या मिळतीलच, एखादी विशिष्ट जात म्हणून त्यांना नोकरी मिळावी हे धोरणच घातकी आहे. लोकसेवा करणे हा या नोकरीचा अर्थ मी समजतो. व तशी निरपेक्षपणे सेवा करील व लायल ठरेल त्याला ती मिळेल यात उच्चनीच असा मुळी भावच नाही. "

या कमिशनचा रिपोर्ट स. १९१७ साली प्रसिद्ध झाला. या कमिशनने केलेल्या शिफारशी सरकारने मुळीच मान्य केल्या नाहीत. लोकांत असंतोष उत्पन्न झाला पुढे हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्ये एकाच वेळी परीक्षा घेण्याचे सरकारास मान्यही करावे लागले त्याप्रमाणे हिंदुस्थानात सोबिल संधिदमच्या परीक्षा हरी होत असतात.

यानंतर महत्वाचे कमिशन म्हणजे औद्योगिक कमिशन होय. हे वर्ष महत्वाचे होते त्यात पंडितजींनी भिन्नमतपत्रिका जोडली. ती बरीच महत्वाची असल्याने पुढे देण्यात येत आहे

स्वदेशीची आवड

पंडितजींनी राजकारणात प्रवेश केल्यापासून त्यांचे विशेष लक्ष कोणत्या एका गोष्टीकडे वेधले असेल तर ते लोकांच्या वाढत्या दाढ्याकडे. इंग्रजी भ्रमल गुरू शास्त्रापासून एकामागून एक देशी धंदे नष्ट होऊ लागले, जमिनीच्या मान्याची वाढ भरमसाट होऊ लागली, दुष्काळ व रोगराई याच्या माथी देशभर धैमान पाहू लागल्या, शेतकरी वर्ग अक्षाला मेताद झाला, बेकारी वाढली. या सर्व कारणांमुळे प्रजा प्रसन्न झाली तेव्हा पंडितजींमार्फत्या संकलित-वितरकाचे लक्ष या गोष्टीकडे वळले यांत आश्चर्य नाही. संधि मिळवाच हा प्रश्न परकारपुढे

पंडित मदनमोहन मालवीय.

भासते, हिंदी मजूर सामान्यतः चोख रीतीने काम करण्याच्या बसत वसे अशाच आहेत, कारखान्यावर देशरेख करण्याच्या कामांही तसे हिंदी लोक अद्याप वसे मिळत नाहीत, उद्योगधंद्यापेक्षा व्यापाराच्या विषयाकडे ध्यात सुरक्षित रीतीने व विनयायासाने नफा मिळेल अशा ध्यातव अपेक्षा मांडवले गुताविण्याची हिंदी लोकांची अद्याप कधी प्रगती आहे, युद्धापूर्वी परदेशातून माल आणविण्याकडेच लोकांची प्रगती कधी होती व सर्व मरहमी माल इंग्लंडातूनच आणण्याच्या सरकारच्या परिपाठांमुळे लोकांच्या या सर्व कामां कसा दुजोरा मिळाला वगैरे गोष्टांचे कमिशनने विस्तृत विवेचन केले आहे अर्वाचीन सुधारलेल्या समाजाम लागणाऱ्या सर्व गरजा पुरतील अशा वस्तु उत्पन्न करता येतील इतका विविध प्रकारचा कच्चा माल हिंदुस्थानात उत्पन्न होतो, परंतु परदेशातून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा सात्त्याशिवाय शाततेच्या व युद्धाच्या काळात लागणारा पक्का माल हिंदुस्थानात तयार करणे शक्य नाही उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील कापडाच्या सर्व गिरण्या परदेशच्या यंत्रसामुग्रीवर अवलंबून आहेत व समुद्रवरील सरकारची सत्ता नाहीशी सात्त्यास हे सर्व कर खाने बंद करावे लागतील तेव्हा हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने सर्वत्र महत्वाची सुधारणा जर कोणती करावयाची असेल तर लक्षाईच्या प्रमगी वरील प्रकारच्या भयकर प्रसंगातून हिंदी कारखान्यांचा निभाव लागण्याकरिता यंत्र सामुग्री तयार करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानात निघतील अशी व्यवस्था घेणे झाली पाहिजे असे कमिशनने सुचविले फारसे मजूर न येता अर्वाचीन शास्त्रासि पद्धतींनु अनुसरून शेतीचे उत्पन्न कसे वाढता येईल, शेतीच्या लागवडीच्या बाबतीत सुधारणा करून शेतांतील माल बाजारात ठेवण्यालायक करून करता येईल याचे शिक्षण लोकांना दिव्यास व शेतांला योग्य अर्वा सुमारलेली यंत्रसामुग्री मिळेल अशी दुकाने व ही यंत्रसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने काढण्यात आल्यास पुढील मजूर कारखान्यांत काम करण्याकरिता मिळून यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्याच्या हिंदुस्थानातील ध्यास उनेजत मिळेल असे कमिशनने म्हणणे आहे

साधनसामुग्रीची अनुकूलता

नवीन उद्योगधंदे निर्माण करण्याच्या हिंदुस्थानातील साधनसामुग्रीचा

वेचर करताना हिंदुस्थानातील कोळसा हलक्या प्रतीचा असता व तोहि जा विशेषतः प्रदेशातच मिळतो तेव्हा त्याचा उपयोगहि मर्यादितच होणार असल्यामुळे हिंदुस्थानात आणखी कोणत्या ठिकाणी कोळशाच्या खाणी सापडतील याची पहाणी करणे जरूर आहे असे कमिशनने आपले मत दिले. प्रदेशात खाणीतील तेलाचा साठा सप्त आळा असून तितक्या दर्जाचे तेल अमृतेच्या खाणी अग्राप हुमरीकडे सापडलेल्या नाहीत कारणाने चालविण्याद्वारा कानो पवनशक्तीचा उपयोग करून घेण्यास्तकी हवामानाची निश्चिंता हिंदुस्थानात नाही विजेच्या शक्तीवर चालणारे कारखाने काढता येतील अशा प्रभारची जलोपशक्ति निर्माण करता येईल अशी स्थले हिंदुस्थानात पुष्कळ असून कोणकोणत्या ठिकाणी अशी स्थाने निर्माण करणे शक्य आहे याची हुरेपा नवी करण्याकरिता सरकारने अद्या स्थानाची पाहणी केली पाहिजे अशी कमिशनने सरकारास आग्रहाची सूचना केली आहे

धंद्याची वाढ कशी होईल ?

हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंधाने विचार करताना कमिशनने हिंदी कारागिरांची खोस काम करण्याची लायकी कशी वाटेल व सुशिक्षित हिंदी लोक उद्योगधंद्यात कसे लक्ष देऊ लागतील याचे विवेचन केले आहे. शिक्षणाचा अभाव, मजुरीचे हप्ते दर, जुजबी उपायाने प्रतिबंध करता येईल अशा हिंसाप, नारू वगैरे रोगाचे मजुरवर्गात वाटते प्रमाण अशी तान कारणे हिंदी मजूरनालायक ठरण्यास आहेत असे कमिशनने मत आहे सार्वजनिक व प्राथमिक शिक्षणप्रमाराचा कमिशनने पुरस्कार केला असून मजूरवर्गातील मुलांच्या शिक्षणपद्धती योग्य ते पेरफार करून पाहिले व घरगुत उद्योगांमधे करणाऱ्या लोकांची मंड्या हिंदुस्थानात जास्त असून त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणसंघानेहि उद्योगगाराकडून विशेष काळजी घेण्यात आली पाहिजे असे कमिशनने सुचविले आहे. हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंधाने सुसंघटित प्रयत्न होण्याकरिता मेकानिकल इंजिनियरिंगच्या शिक्षणाचा प्रसार होणे जरूरीचे असल्यामुळे उद्योगधंद्याची आवड अमृतेच्या विद्यार्थ्यांमधे चारपांच वर्षे उत्तम रातीने उमेदवारी करता येऊन त्याला या विषयाचे योग्य शिक्षण मिळेल अशा व्यवस्था

पंडित मदनमोहन मालवीय.

क्या माल कोणता होतो, त्याच्या कोणत्या वस्तू तयार होतात व त्या कोठे पाठविल्या जातात याची माहिती तेथे असावी. त्या वस्तूंमध्ये काय काय सुधारणा करता येईल शक्य आहे याचीहि माहिती तेथे देण्यात यावी.

इतर जिल्हाप्रमाणे आपला जिल्हा का व कोणत्या बाबतीत मागे आहे याची चर्चा तेथे व्हावी

धरगुनी भेदे कोणते वाटणे शक्य आहे व त्यात सुधारणा करता येईल किती शक्य आहे ही गोष्ट कोळ्यापुढे ठेवून जिल्हानिहाय प्रदर्शन भरविली जावीत.

अशा प्रदर्शनातून घेऊन व इतर घेदे यावर सप्रयोग व्याख्यान व्हावेंत. उत्तम खत कोणता, कोणत्या पिकास कोणतें खत मानवत याची माहिती तेथे देण्यात यावी

व या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन प्रदर्शनाची माहिती करावी म्हणजे तें जास्त उपयुक्त होईल.'

औद्योगिक कमिशन

पण देशी उद्योगधंद्याबाबत जाम्ब महत्वाचे काम पंडितजींनी केले तें इंडस्ट्रियल कमिशनचे समासद या नात्याने स १९१६ च्या मार्चमध्ये सर इम्राहिम रहिमतुल्ला यांनी देशाची औद्योगिक पाहणी करून उद्योगधंद्याची वाढ करीत येईल ते पाहण्यासाठी एक कमिशन नेमावे अशी बरिष्ठ कायदेमंडळात मागणी केली व त्या ठरावान्वये मग १९१६ मध्ये हिंदुस्थान सरकारने सर थॉमस हॉलन्ड याच्या अध्यक्षतेखाली इंडस्ट्रियल कमिशन नेमलें. या कमिशनवर हिंदी प्रतिनिधि म्हणून पं. मालवीय यांची नेमणूक सरकारने केली, या कमिशनच्या कामाचे पर्मरमान अखेर कक्षात झाले ही गोष्ट हिंदुस्थानातील कमिशन्यांसाठी विविधान उद्याना माहोत आहे रवाना सांगवदाम नको. नेदमाप्रमाणेच कमिशनचा रिपोर्ट व सूचना दमरी लागत करपात आल्या.

त्यावर आहे. म्हणून कमिशनच्या रिपोर्टाचा सारांश व पं. मालवीय यांची मिश्रमतपत्रिका येथे सारांशरूपाने देत आहे —

औद्योगिक कमिशनचा रिपोर्ट

औद्योगिक कमिशनने दोन वर्षे सर टॉमस हॉलंड याच्या अध्यक्षते-खाली सर्व हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्यासंबंधाने पाहणी केली. त्या कमिशनने आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला त्याचा सारांश पुढीलप्रमाणे आहे:—वरिष्ठ व प्रांतिक राज्यकारभारधर्त उद्योगधंद्याची स्वतंत्र खाती काढण्यात यावी. वरिष्ठ सरकारचे औद्योगिक खाते वरिष्ठ कार्यकारी मंडळातील एका कौन्सिलरच्या हाती असावे. इंडियन इंडस्ट्रियल बोर्ड याचा स्वतंत्र बोर्ड निर्माण करून त्याचे तीन सभासद वरील कौन्सिलरच्या मदतीस यावे. देशातील उद्योगधंद्यासंबंधाचे सरकारचे धोरण व उद्योगधंद्याच्या उन्नतीसंबंधाने सरकारतर्फे होणारे प्रयत्न व सुधारणा यांवर हें खाते जबाबदार असावे. उद्योगधंद्याच्या या खात्यात मेकॅनिकल एन्जिनियर्स व एन्जिनियरिंग टेक्नॉलॉजिस्ट वगैरे विशिष्ट प्रकारचे शिक्षण घेतलेल्या लोकांची जरूरी असल्यामुळे इंपीरियल इंडस्ट्रियल सर्विस काढून त्यातून तज्ज्ञ नोकर मिळविण्याची योजना सरकारने तयार करावी. या खात्याचे सर्व प्रकारचे सूत्रचालकत्व हिंदुस्थानसरकारच्या हाती असावे.

प्रांतिक उद्योगखान्याचा कारभार उद्योगखात्याच्या डायरेक्टरानी पाहवा. प्रांतिक उद्योगमंडळाच्या सूर्याने व उद्योगधंद्यातील तज्ज्ञ लोकांच्या सहाय्याने आपल्या प्रांतातील औद्योगिक उन्नति करण्याचा त्याने प्रयत्न करावा. प्रांतिक उद्योगमंडळाचे सभासद सरकारी नोकर नसावे.

देशी धंद्याची स्थिति

उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने सरकारने कोणत्या सुधारणा करणे जरूर आहे याचा विचार करताना जगातील अर्वाचीन उद्योगधंद्याच्या प्रगतीचा हिंदुस्थानच्या उद्योगधंद्यावर किती थोडा परिणाम झाला आहे, सर्व हिंदी प्रजा अद्याप शेती करण्यातच कशी गुंतली आहे, ही शेतीसुद्धा जुन्या परंपरेच्या पद्धतीनेच चालू असल्यामुळे शेतीचे उत्पन्नसुद्धा पोट्यापुरते जेमतेम कसे निघते, देशाच्या काही भागात पाश्चात्य औद्योगिक प्रगतीपर पद्धतीला अनुसरून कारखाने काढण्याचा प्रयत्न झालेला दिसत आहे, तथापि त्या ठिकाणीहि मजुरांची चणचण कशी

भामने, हिंदी मजूर सामान्यतः चोर रीतीने काम करण्याच्या बबनोत कसे अपात्र आहेत, कारखान्यावर देखरेख करण्याच्या कामांही तज्ज्ञ हिंदी लोक अद्याप कसे मिळत नाहीत, उद्योगधंद्यापेक्षा व्यापाराच्या बिंबा उघड्यात सुरक्षित रीतीने व वित्तआयासाने नफा मिळेल अशा ध्यातव आपले भांडवल गुंतविण्याची हिंदी लोकांची अद्याप कशी प्रवृत्ति आहे, युद्धापूर्वी परदेशातून माल आणण्याकडेच लोकांची प्रवृत्ति कशी होती व सर्व सरसर् माल इंग्लंडातूनच आणण्याच्या सरकारच्या परिवाठांमुळे लोकांच्या या सवयीन कसा हुजोरा मिळाला वगैरे गोष्टांचे कमिशनने विस्तृत विवेचन केले आहे. अर्वाचीन सुधारलेल्या समाजाम लागणाऱ्या सर्व गरजा पुरतील अशा वस्तु उत्पन्न करता येतील इतका विविध प्रकारचा कच्चा माल हिंदुस्थानात उत्पन्न होतो, परंतु परदेशातून येंत्रसामुग्रीचा पुरवठा शास्त्राशिक्षण शाततेच्या व युद्धाच्या काळात लागणारा पड्डा माल हिंदुस्थानात तयार करणे शक्य नाही उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानातील कापडाच्या सर्व विरण्या परदेशाच्या येंत्रसामुग्रीवर अवलंबून आहेत व समुद्रावरील सरकारची सत्ता नाहोशी शास्त्रास हे सर्व कार-
वाने बंद करावे लागतील तेव्हा हिंदुस्थानातील उद्योगधंद्याच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाची सुधारणा जर कोणती करावयाची असेल तर लढाईच्या प्रसंगां वरील प्रकारच्या मयंकर प्रसंगातून हिंदी कारखान्यांवा निभाव लागण्याकरिता येंत्र-
सामुग्री तयार करण्याचे कारखाने हिंदुस्थानात निघतील अशी व्यवस्था सधेे शाली पाहिजे असे कमिशनने सुचविले पारमे मजूर न देवता अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतींना अनुसरून शेतांचे उत्पन्न कसे काढता येईल, शेतांच्या लाग-
वडीच्या घाबर्नात सुधारणा कसून शेतांतील माल बाजारात देवण्यालायक कता करता येईल याचे शिक्षण लोकांना दित्याम व शेताला योग्य भरी सुधारनेत्री येंत्रसामुग्री मिळेल अशी दुकाने व ही येंत्रसामुग्री तयार करण्याचे कारखाने काढण्यात आल्याम पुढे मजूर कारखान्यात काम करण्याकरिता मिटून येंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्याच्या हिंदुस्थानातील धंद्यात उमेदजन मिळेल असे कमिशनने म्हणणे आहे

साधनसामुग्रीची अनुकूलना

२११ उद्योगधंदे निर्माण करण्याच्या हिंदुस्थानातील साधनसामुग्रीचा

विचार करताना हिंदुस्थानातील कोळसा हलक्या प्रतीचा अमता व तोहि झा विशेषतः प्रदेशातच मिळतो तेव्हा त्याचा उपयोगहि मर्यादितच होणार असल्यामुळे हिंदुस्थानात आणखी कोणत्या ठिकाणी कोळशाच्या खाणी सापडतील याची पहाणी करणे जरूर आहे असे कमिशनने आपले मत दिले. प्रदेशात खाणींतील तेलाचा साठा सप्त आला असून तितक्या दर्जाचे तेल अमयेच्या खाणी अद्याप दुसरीकडे सापडलेल्या नाहीत कारणाने चालविण्याच्या कामी पवनशक्तीचा उपयोग करून घेण्याइतकी इचामानाची निश्चितता हिंदुस्थानात नाही विजेच्या शक्तीवर चालणारे कारखाने काढता येतील अशा प्रकारची जलौषशक्ति निर्माण करता येईल अशी स्पष्ट हिंदुस्थानात पुष्कळ अमून कोणकोणत्या ठिकाणी अशी स्थाने निर्माण करणे शक्य आहे याची हपरेषा नवी करण्याकरिता सरकारने अशा स्थानाची पाहणी केली पाहिजे अशी कमिशनने सरकारास आग्रहाची सूचना केली आहे

धंद्याची वाढ कशी होईल ?

हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबंधाने विचार करताना कमिशनने हिंदी कारागिरांची खोल काम करण्याची लायकी कशी वाटेल व सुशिक्षित हिंदी लोक उद्योगधंद्यात कामे लक्ष देऊ लागतील याचे विवेचन केले आहे. शिक्षणाचा अभाव, मजुरीचे हलके दर, जुजबी उपायाने प्रतिबंध करता येईल अशा हिंस्र ताप, नाहक वैरि रोगाचे मजूरवर्गात वाढते प्रमाण अशी तान कारणे हिंदी मजूर नालायक ठरण्यास आहेत असे कमिशनने मत आहे सार्वजनिक व प्राथमिक शिक्षणप्रकाराचा कमिशनने पुरस्कार केला असून मजूरवर्गातील मुलांच्या शिक्षणपद्धती योग्य ते पेरकार केले पाहिजेत व घरगुती उद्योगांमदे करणाऱ्या लोकांची संख्या हिंदुस्थानात जास्त असून त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणसंबंधानेहि उद्योगस्त्रात्याकडून विशेष काळजी घेण्यात आली पाहिजे असे कमिशनने सुचविले आहे. हिंदी उद्योगधंद्याच्या वाढीसंबंधाने सुमधर्षित प्रयत्न होण्याकरिता मेकानिकल इंजिनियरिंगच्या शिक्षणाचा प्रसार होणे जरूरीचे असल्यामुळे उद्योगधंद्याची आवड असलेल्या विद्यार्थ्यांस चारपाच वर्षे उत्तम रातीने उमेद्वारी करता येऊन त्याला या विषयाचे योग्य शिक्षण मिळेल अशा व्यवस्था

पंडित मदनमोहन मालवीय.

शाली पाहिजे अशीहि कमिशनची एक सूचना आहे. मजुरांच्या वमतिस्थानांत सुधारणा करणे या मोठीस कमिशनने आपल्या सूचनांत अप्रस्थान दिले आहे. सुशिक्षित हिंदी लोकांचे उद्योगधंद्याकडे लक्ष न जाण्यास सध्याची अल्पवयस शिक्षणपद्धति मुख्यत कारणीभूत शाली असून या पद्धतीत मुळापासून वेरवार करण्यांत आले पाहिजेत असे कमिशनचे म्हणणे आहे. उद्योगधंद्याच्या बाबतीत नांव मिळवून द्याव्याच्या मदत्वाकांक्षी तरुण विद्यार्थ्यांस योग्य तें तारिफ शिक्षण व त्याच्या आवश्यक विषयांचे पूर्ण व्यावहारिक शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था करण्यासंबंधाने व तसेच व्यापारी व खाणा मोदण्याच्या शिक्षणाची सोय करण्यासंबंधाने विशेष सूचना रिपोर्टांत करण्यांत आल्या असून एंजिनिवरींग व धातुकामांचे उच्च प्रतीचे शिक्षण देण्याकरिता कॅलेंज काढण्याची कल्पनाहि कमिशनने तयारिली आहे.

आहे. तेव्हा यासंबंधाची नीट चौकशी करून मध्याच्या या बाबतीतील अड-
वणां दूर कराव्या, निर्गत माल व यंत्रसामुग्रीखेरीज इतर परदेशी आयात माल
यावरील रेल्वेचे दर घादविषयात यावे, रेल्वे-मार्गांत व रेल्वे-परिवर्तन व्यापारी
व कारखानदार यांचे प्रतिनिधि असावे असे कमिशनने मुचविले आहे.

देशात पैशाचा तुटवडा आहे असे नाही, पण उद्योगधंद्यात भांडवल गुंत-
विण्यास सोक तयार नाहीत, भांडवल पुरविणाऱ्या बँका निघाल्या तर देशात
ठिकठिकाणी त्याची भरतूत जबर आहे. औद्योगिक बँका स्थापण्याबद्दल कमि-
शनचे अनुकूल मत आहे, पण या विषयासंबंधाने पूर्ण विचार करण्याकरिता एक
तज्ज्ञांचो कमिटी नेमली पाहिजे व हे काम सरकारने शरय तितकें लवकर केले
पाहिजे अशी कमिशनने सरकारास विनंति केली आहे.

कमिशनने केलेल्या सूचनाप्रमाणे सरकारी उद्योगात काढल्यास त्याकरिता
दरसाल ८६ लाख, औद्योगिक शिक्षणसंस्थाकरिता १५० लाख व इतर प्रगति-
कारक सुधारणाकरिता ६६ लाख रु लागतील असा कमिशनचा अंदाज असून
सात वर्षांच्या अवधीत या सुधारणा पूर्णरूपेने अमलात याव्या असे
कमिशनने आपले मत दिले.

पंडितजींची भिन्न मतपत्रिका.

या रिपोर्टरला पंडितजींनी आपली विस्तृत भिन्न मतपत्रिका जोडली. ती
जोडताना त्यांनी देशी धंद्याचा नाश कसा करण्यात आला याचा माबंत इतिहास
दिला आहे. भिन्न मतपत्रिका लिहितांना प्रथम त्यांनी बरिष्ठ कौन्सिलातील
कमिशन नेमण्याच्या वेळा झालेल्या चर्चेचा उल्लेख करून ते पुढे म्हणतात,
“सरकारतर्फे सर वुडरह्यम क्लार्क यांनी या ठावास अनुमति दिली व सांगितले
की, ‘या प्रश्नाची चौकशी करण्याला कमिटी न नेमता रॉयल कमिशन नेमण्याचा
विचार ठरला आहे, परंतु या कमिशनकडे आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न सोंपविता
येत नाही, कारण युद्धोत्तरकाळात साम्राज्यांतील घटकाचे परस्परांशी व इतर
देशांशी व्यापारसंबंध बरे असावे हे युद्धसमाप्तीनंतर ठरविण्यात येईल.’
अशा रीतीने या कमिशनची नेमणूक झाली खरी, पण जकातीचा प्रश्न अजि-
बात वगळल्यामुळे हॅम्ब्रेट नाटकातून हॅम्ब्रेटचा तेवढा पार्द गाळल्यासारखे
झाले ! असो. जकातीचा प्रश्न वगळल्यानंतर कमिशनने विचार करावयाचे प्रश्न

पंडित मदनमोहन मालवीय

मुख्यतः दोनच राहिले. हिंदी भाडवलवाल्यास किकायतशरिपणें भाडवल घालता येईल अने उद्योगधंदे दाखवून देणें आणि सरकारनें उद्योगधंद्यास कोणत्या प्रकारें उत्तेजन द्यावें तें मुचविणें यासंबंधात सर बुझ्यम फ्रार्क याच्या भाषणातील आणखी एक महत्वाचा मुद्दा लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. “ हिंदी उद्योगधंद्याना उत्तेजन द्यावयाचें खरें, पण हिंदी उद्योगधंदे म्हणजे कोणते? अर्थातच ज्या धंद्यातील भाडवल, मत्ता व देखरेख हिंदी लोकांच्याच हातां आहे, अशा धंद्याना प्रोत्साहन दिलें तरच त्यात हिंदुस्थानचा व साम्राज्याचाहि फायदा आहे. नाही तर आज जे कारखानदार बाहेरून दूर अंतरावरून हिंदी कारखानदाराशी स्पर्धा करीत आहेत तेच हिंदुस्थानच्या उबरल्यान्या आत शिक्क घरांतल्या घरांतच गुमच्याशी स्पर्धा करूं लागतील ! ” याच दृष्टीनें सर्वतोपरी हिंदी उद्योगधंद्याना उत्तेजन कर्ने देता येईल हे ठरविण्याकरिता प्रो. सी. जे. हॅमिल्टन यांज जपानला धाडून देण्यात आलें होतें आणि जपानी सरकारनें आपल्या देशांतल्या कारखान्याना कशा हातभार लावला याचा रिपोर्टहि प्रो. हॅमिल्टन यांनीं या कमिशनला मादर केला कमिशनच्या सूचनांचा विचार करितांना हा महत्वाचा मुद्दा दृष्टीआड होऊं देता कामा नये.

भरभराटलेला हिंदुस्थान

प्रो. घेवर लिहितात की, 'तत्तम कापड विणण्यात, रंगाची फरमास सापण्यात, घातूर व रत्नांवर काम करण्यात, अर्क व सवें वाढण्यात आणि सर्व प्रकारच्या मारगिरीत हिंदी कारागिरीचें कौशल्य प्राचीन काळापासून जग-प्रसिद्ध आहे.' इ. स. पूर्वी ३००० वर्षांपासून बाबिलोनचा हिंदुस्थानशी व्यापार सुरू होता. इजिप्तमधील २ हजार वर्षांपूर्वी पुरलेली प्रेतें अप्रतिम हिंदी मलमलीत गुंडाळलेली आढळतात हिंदुस्थानचा बराच माल रोम शहराने खपत असे, ग्रीक लोखना डाक्याची मलमल 'गंगेतिरु' या नावाने माहोत होती. कै. न्यायमूर्ति रानडे यांनी आपल्या अर्थशास्त्रीय निबंधात हिंदुस्थानातील घातूच्या कारखान्याविषयी असे लिहिचें आहे की, " हिंदी लोखंडाच्या कार-खान्यातून देशातील मागणीचा पुरवठा होऊन तो माल परदेशालाहि जात असे आणि त्या मालाच्या उत्कृष्टपणाविषयी सर्वत्र स्फुटित होती. दिडी शहरा-नजीक जी मोठी लोखंडी 'लाट' दोड हजार वर्षांपूर्वी उभारलेली आहे तेवढी लाट तयार करणे बाही वर्षांपूर्वी कोणत्याहि देशाने शक्य नव्हतें. आणि आजमितालाहि एवढा अजल स्तंभ तयार करू शकणारे कारखाने थोडेच आहेत ! आत्तामात मोठ्या अजल तोका भोतीत असत. हिंदुस्थानातून पोलाद नेऊन दनास्सना जंबिये तयार करित आणि सुद इंग्लंडातील चाकूकाऱ्याचें पोलाद हिंदुस्थानाकडून पुरविले जात असे " हिंदुस्थानातील विविध कारागिरीचें येथील अगणित संपत्तीचें, शाततेचें व सुराज्यव्यवस्थेचें वर्णन पेरिक्लस ग्रंथा-पासून तो मार्कोपोलोच्या प्रवासवर्णनापर्यंत सर्व ग्रंथातून आढळून येतें. अक-बाच्या शतकातलि मुसलमानांच्या स्वाऱ्यानी या भरभराटीस प्रथम धक्का बसला तथापि अकबराच्या सुराज्यव्यवस्थेखाली, हिंदी कारखाने व कारागिरी याची पूर्वासारखीच भरभराट झाली आणि बर्निअर व टॅट्लर बर्निअर यांच्या प्रवास-वर्णनावरून त्याचें प्रत्यंतर पहावयास सांपडतें.

हिंदी घंदा कसा मारला

हिंदुस्थानच्या या व्यापाराने व भरभराटीनेच युरोपिअन कंपन्यांचे चित्त हिंदुस्थानकडे आकर्षिले गेले आणि हिंदुस्थानांत आपला माल खपविण्याकरिता नव्हे तर हिंदुस्थानचा माल युरोपात नेण्याकरितां

पंडित मदनमोहन मालवीय.

ईस्ट इंडिया कंपनीने सनद संपादन केली. संभर वर्षपर्यंत असा व्यापार चांदन हिंदी मलमल आणि चिट्टे यांनी इंग्लंडची पेठ व्यापिलेली पाहिल्यावर इंग्लंडातील रेशमी व लोकरा कापडान्या कारखानदारांच्या पोटात दुखू लागले आणि १७०० व १७२१ साली हिंदी चिट्टे वापरण्याचा पार्लमेंटच्या कायद्याने प्रतिबंध करण्यात आला तथापि १७८७ पर्यंत जुमनी डाक्याची मलमल इंग्लंडांत ३० लक्ष रुपयांची खपत होती. १८१७ साली मात्र हा प्रवाह अगदीच बंद पडला. पूर्वी डाक्याची वस्ती २ लाख अमून ते शहर लंडनपेक्षाहि घनाळ होती. परंतु त्याची वस्ती खलीकडे ७९ हजारपर्यंत उतरली असून तेथील सगळे वस्ती कारागीर पोटाच्या पाठीस लागून खेडोखेडो गेले ! एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत हिंदुस्थानातून ६ ते १५ हजार गट्टे कापड विलायतेस जात असे, पण १८२० सालापासून ही निर्गत अगदीच बंद झाली आणि विलायतेतून कापडाचा ओष इकडे वाहू लागला. हा विपर्यास आकस्मिक विद्या नैगर्गिक नमुन मुदाम घडून आणण्यात आला आणि तो सिद्धीस नेण्याला विलायतेत व हिंदुस्थानात असे दुहेरी प्रयत्न झाले. हिंदुस्थानातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना १७६९ साली असा हुकूम फर्मा मिळाला आला की, त्यांनी या देशांत कच्च्या रेशमास उत्तेजन द्यावे आणि रेशमी कापड तयार होण्याच्या मार्गात काटे पसरावे. याच सुमारास विलायतेत हिंदी भाषात मालावर असो जबर जकात बनविण्यात आली की, हिंदी कापड विकणे परराष्ट्र नये. विलायतेत हिंदी चिट्यावर शेकडा ८१ टक्के, लोकरा कापडावर ८४ टक्के, मलमलीवर व इतर कापडावर ३२ टक्के असो जकात ठेवण्यात आला आणि हिंदुस्थानात मात्र विलायती मालावर अवघी २ टक्के जकात असे ! हिंदी कापडावर जर अशी जबर जकात बसविली नमती तर या देशाच्या यंत्राच्या जोरावर देशील पेंसली व मचेस्टर येथील गिरण्या टिकाव धरू शकल्या नसत्या. असाप्रकारच्या जबर जकातीने हिंदुस्थान देश शेतदरी बनविण्यात आला.

हिंदुस्थानातील नौकाबंधनाचा नायनाट वगा झाला तो पद्म. प्राचीन काळी द्रायस व शिबंदूर यांनीहि आपल्या सैन्याकरिता येथे नांका तयार

करून घेतल्या होत्या. हिंदी व्यापारी नौका मेक्सिकोपर्यंतहि जलयपर्यटन करू शकत. मग जावा, सुमात्रा, बोर्नो, कन्तान येथपर्यंत प्रवास करीत हे सागणें नको. इ. स. १८०० साली ग. ज. लॉर्ड चेलस्ली यानो डायरेक्टरांना असे लिहिले की, हिंदुस्थानात बावून तयार झालेल्या १०००० टनाच्या हिंदी बोटी कलकत्त्याच्या बंदरात असून त्या इंग्लंडला माल रवाना करण्याला सायक आहेत. बंगाल प्रांतात नौकाबंधनाची कला पूर्णत्वाला गेली असून इंग्लंडशी व्यापार करण्याला लागतील तितक्या बोटी या बंदरातून मिळू शकतील ! पण ही गलबत कलकत्त्याहून लंडनच्या बंदरात जाऊन दाखल होतीच लंडनच्या नौकाबंधनाच्या कारखानदारांनी आमचा धंदा ठार झुडाला, आम्ही आणि आमची सुलेंमाणसे आता उपाशी मरणारअशी ओरड सुरू केली. ही ओरड कंपनीच्या डायरेक्टराच्या कानां जाऊन त्यांनी हिंदुस्थानातील बोटीतून विलायतेला माल पाठविण्याला बंदी केली ! या बंदीला अशी एक सचब सांगण्यात आली की, असल्या बोटीवरून शेंड्यो हिंदी खलाशी विलायतेस येतील आणि ते विलायतेतले भावने नाना ढंग पाहून त्याच्या गप्पा हिंदुस्थानमर पसरवितल तसे झाल्यास हरी हिंदुस्थानात 'साहेब' म्हणला की, त्याच्याविषयी जो वचक व आदर बाटतो तो पार नाहीमा होईल. यास्तव नैतिक, आर्थिक, व्यावहारिक, राजकीय कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी हिंदी भागबोटी इकडे येऊ देणें अनिष्ट आहे ! अशा रातीने इंग्लंडच्या हिताकरिता ईस्ट इंडिया कंपनीने हिंदुस्थानचे नानाप्रकारचे धंदे मुडून टाकले. आता ललटपशी विलायतेत वास्तव्याची ओपासना व वाढ पक्षी करण्यात आली तें पाहू

इंग्लंडांतील औद्योगिक क्रांति

१७७० पर्यंत इंग्लंडात कोळशाचे व लोखंडाचे काळे झालेले भूप्रदेश कोठेच नव्हते इंग्लंडात रेल्वेहि नव्हती व कालवेहि नव्हते आणि हरींची जी शहरे कारखान्यानी व मजुराच्या चाळींनीं गजबजलेलीं दिग्गतात तसलीं शहरेहि त्या वेळीं अस्तित्वात नव्हती. ही सगळी कांति अलीकडे सै-सन्वाशे वर्षांत घडून आलेली आहे १७६४ त हारश्रीदहजने सत कातण्याचा रहाट सोडून काढिला. १७६८ त आर्कराइटने व १७७६ त कॉटनने त्यात

सुधारणा केली. १७६७ त ब्रिडलेने मॅचेस्टरपासून लिंक्नरपूर बंदरापर्यंत कालवा तयार केला आणि याच वेळीं एंजिनच्या शक्तीचाहि कारखान्यात उपयोग होऊं लागला. या चार शोधांमुळे इंग्लंडचे कारखाने पुढारले खरे, परंतु त्याच्याबरोबरच या शोधाचा उपयोग करून घेणारे मादकवस्तूंचे पुढे आले नसते तर हे शोध बघडीमोल झाले असते. निंबहुना हे शोध जगासमोरच आले नसते. मादकवस्तूंच्याना बँकाकडून मदत झाली; पण ह्या बँका आल्या कोठून ? १७५० त एडमंड बर्क जेव्हा आयर्लंडातून इंग्लंडात आला त्या वेळीं सर्व देशात मिळून १२ बँकाहि नव्हत्या, आणि १७९० त पहिले तो बँक नाही असे एकहि शहर इंग्लंडात राहिले नाही. हे स्थित्यंतर कसाने झाले बरे ? या शोधाच्या आधी घोडेच हिंस सडून १७५७ त प्लासीच्या लढाईत इंग्लिशांना जय मिळाला. याचा ब्रिटिश कारखान्याच्या उदयाशी कार्यकारण संबंध नाही काय ? जोंपर्यंत हिंदुस्थानातल्या श्रम्यांचा इंग्लंडकडे पुर वाहू लागला नव्हता तोंपर्यंत इंग्लंडचे कारखानेहि विशेष भरभराटीत नव्हते. यावरून बंगाल व कर्नाटक येथील संपत्तीमुळे इंग्लंडच्या कारखान्यांना उत्तेजन मिळाले असेच सिद्ध होत नाही काय ?

कच्च्या मालाच्या निर्गतीचा दुष्परिणाम.

देशातील कच्चा माल परदेशी जाऊं लागला म्हणजे तो देश केवळ शेतकीवर अधिकाधिक अवलंबून राहतो. १८ व्या शतकात इंग्लंडला वसाहतींतून कच्चा मालाचा पुरवठा होत असे व आतां तेंच काम हिंदुस्थानला करावें लागत आहे. हिंदुस्थानात कापूस जास्त कसा पिकेल याची ई. ई. कंपनीला १७८८ पासून काळजी वाटू लागली. १८५८ पासून ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या मिडेस्तव हिंदुस्थानसरकारनें हि याच प्रश्नाकडे लक्ष पुरविले अगून सुकतीच विलायतेंत एक ' कॉटन कमिटी ' हि स्थापन झाली आहे ! हिंदी शेतकीची उत्पत्ति होऊं नये, येथील कापसाचें पीक व त्याचा दर्जा वाढूं नये असें मी म्हणून नाही. परंतु तो कापूस परदेशांचे कां जावा ? त्या कापसाचें देणें कापड बनविण्याला उत्तेजन देणें हें सरकारचें कर्तव्य नाही काय ? परंतु अनिवार्य व्यापाराचें तत्त्व, सरकारची तटस्थ भूति, ब्रिटिश व्यापाऱ्यांची मर्जी राख्या होण्याची घास्ती ह्यादि कारणांमुळे हिंदुस्थान देश कच्चा माल पुरविणारा देश बनला. १८५३

त लॉर्ड डलहौसी यानों हिंदुस्थानात रेल्वे करण्याचा पहिला खलिता लिहिला, त्यान रेल्वे करण्याचें पाहिलें कारण येन्याच्या हालचालीची सोय हें असून दुसरे कारण ब्रिटिश मांडवल हिंदुस्थानान गुंत विण्याला आमिष असें देण्यात आलें आहे । याच खलित्यात इंग्लंडला काप. सार्चो गरज आहे आणि हिंदुस्थानानील कापूस वाहून नेण्याला साधन मिळेल तर हिंदुस्थानांत किती तरी कापूस पैदास होण्यासारखा आहे व रेल्वेने हें काम होऊन शिंशय इंग्लंडचा पक्का मालहि देशभर पसरण्याला साधन होईल असें मत स्पष्टपणें नमूद केलें आहे. या भविष्याप्रमाणें डलहौसी साहेबांच्या धाठ वर्षांच्या कारकांदांतच कापसाची निर्गत ५३ कोटीपासून २३ कोटीपर्यंत आणि धान्याची निर्गत १ कोटीपासून ३ कोटीपर्यंत वाढली, त्याचबरोबर ब्रिटनचा एकंदर पक्का मालहि १३ कोटीपासून २३ कोटीच्या घरात येऊन ठेपला

बरे, सरकारने रेल्वे करण्याचें ठराविले तर त्याचबरोबर लोखंड गाळण्याचे कारखाने का सुरू रेल्वे नाहींत ? हिंदुस्थानात इतकें लोखंड निघण्याजोगें असून येथें (टाटाच्या कारखान्यापूर्वी) एकहि कारखाना असू नये हें आश्चर्य नव्हे काम ? रेल्वेबरोबरच लोखंडाचा कारखाना काढला असता तर देशातलें भाडवल देशातच खेळलें असतें परंतु आता दरसाल दहा कोटी रुपये लोखंड खरेदीकरिता परदेशीं जातात आणि इकडे पूर्वीचे लोखंड गाळणारे धाबड आपला धंदा गैरा म्णून देशोधडीला लागत आहेत. ही सर्व कहाणी सांगण्याचा हेतु एवढाच की, अठराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत शेतकी व उद्योगधंदे या बाबतीत हिंदुस्थान व इंग्लंड या उभयताची स्थिति हर्जाच्या अगदी उलट होती. इंग्लंड देश शेतकीचा होता व हिंदुस्थानात हजारों वर्षांपासूनच उद्योगधंदे भरभराटीत होते अर्थात्च यापुढें शेंदीडिसें वर्षांत जें धोरण स्वीकारण्यात आलें त्यादोगानें इंग्लंडचे कारखाने तयारले आणि हिंदुस्थान केवळ शेतकरी बनला । सांगण्याचा मुद्दा एवढाच की, इंग्लिश लोकांत उद्योगधंद्या-विषयीं काहीं विशेष पात्रता आहे आणि हिंदी लोकाना शेतकऱ्याचे कारखाने-दार बनविता येणार नाहीं असे काहीं नैसर्गिक दोष आहेत असें नसून जर हिंदुस्थानालाहि इंग्लंडसारखेंच उत्तेजन व संधि मिळाली तर हा देश देखील

व्यापारध्यान पुढाकार घेऊं झाले. यासाठी त्याजावियी खरी उदात्तुद्धि जागृत ठेवा हिंदुस्थानातील कारखाने पुढाच्याने सगळ्याचा शेतकीवरच मार पडला आहे, आणि त्यामुळे वारंवार दुष्काळाची आपत्ति ओढवत आहे. १८०० ते १८२५ पर्यंत ५ दुष्काळ पडले. १८२५ ते १८५० पर्यंत २ दुष्काळ पडले. १८५१ ते १८७५ पर्यंत ६ आणि १८७६ ते १९०० पर्यंत १८ दुष्काळाची मालिका लागली ! १८५४ पासून १९०१ पर्यंत दुष्काळामुळे २८८८९००० लोक मृत्युमुखी पडले असा मी डिग्री याचा अंदाज आहे !

फॅमिन-कमिशनच्या सूचना.

१८७७ सालच्या दुष्काळाने डोळे उघडल्यामुळे सरकारने फॅमिन-कमिशन नेमिले. त्या कमिशनने १८८० साली आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्या रिपोर्टात कमिशनने असा इपारा दिला की, ह्या शेतकीखेरीज लोकाना दुसरा धंदा नाही, यामुळे अन्नपेणाने तेवढा एक धंदा बसला की, रयतेला दुसरा आधारच रहात नाही. याकरिता पावसाच्या कमजास्तपणावर अवलंबून नमलेले असे दुसरे अनेक उद्योगधंदे देशात वाढवित्याखेरीज रयतेची उपासमार चूपार नाही. देशात नवा धंदा कसा प्रस्थापित करावा हे सरकारस काही शिकवावयास नवी. चहाच्या लागवडीच्या बाबतीत सरकारने जो मार्ग स्वीकारला तोच इतर धंद्यानाहि लागू पडेल. हिंदुस्थानात चहाची लागवड करण्याकरिता सरकारने चीन देशातून मजूर आणावेले, लागवडीकरिता जमीन संपादन करून तेथे वसाहत कराविली. चहाचे बीं आणून ते मळेवाल्यांना वाटून दिले आणि जेव्हा हा धंदा किफायतशीर होतो असे दिसून आले तेव्हा तो मांडवल्याच्या स्वाधीन केला हीच पद्धति इतर धंद्यात सरकारने कां स्वीकारूं नये ! तासर, कातडी कामावणे, कापूस, रेशीम व लोकर यांचे कापड, ताग, तंबाकू, वगैरे, चिनीमार्तीची माडो, काचसामान, सावण, भेगवत्या, तेल इत्यादि कारखान्यांचा येथे वाड होऊं शकेल. याखेरीज सरकारी उपयोगाकरिता माल खरेदी करिताना येथे तयार झालेल्या मालाची प्रथम निवड करण्यानेहि देशांत धंद्यास बरेच उत्तेजन देता येईल. औद्योगिक व यांत्रिक शिक्षण देण्याचे काम तर सरकारने अंगिकारले पाहिजे.

कमिशनार्पुढील साक्षी व काम.

फॅमिन-कमिशनने ३८ वर्षांपूर्वी या सूचना लिहून ठेविल्या; पण अद्यापि सरकारने त्या अमलांत आणल्या नाहींत ! १८८५ साली कॉंग्रेसची स्थापना झाली आणि तिनेहि सरकारच्या पाठीमागे हेंच ठुमगे लाविले. १९१४ सालापर्यंत कॉंग्रेसने यासंबंधी १५ ठराव केले आहेत. १९०५ सालापासून औद्योगिक परिषदेची सालोसाल बैठक होऊं लागली आणि तिनेहि अनेक ठरावांच्या रूपाने कॉंग्रेसच्या मागणीस दुजोरा दिला. परंतु युद्धास सुरुवात होईपर्यंत सरकारने काहीएक केले नाहीं. १९०७ साली संयुक्त प्रांताचे ले. ग. सर जॉन ह्यूप्ट म्हणाले की, औद्योगिक व यांत्रिक शिक्षणाचा विषय आज वीस वर्षे सरकारपुढे व लोकांपुढे आहे; परंतु अद्यापि लेख व व्याख्याने यांच्यापुढे काहीं मजल गेली नाहीं. नाहीं म्हणावयास काहीं वर्षांपूर्वी सरकारने परदेशात जाऊन औद्योगिक शिक्षण संपादण्याकरिता दरसाल १० शिष्यवृत्त्या देण्याचें ठरविलें. या शिष्यवृत्त्या घेऊन १०० विद्यार्थी परदेशी गेले. परंतु ही संख्या देशाच्या जस्त्रीच्या मानाने फारच अल्प आहे असे पाहून असल्या शिक्षणाकरिता परदेशाला विद्यार्थी खाना करण्यासाठीं एक खासगी संस्था स्थापन झाली. या संस्थेच्या विद्यमाने आजपर्यंत ३०० विद्यार्थी परदेशास गेले, त्यातले जे १४० परत आले त्यातून १३० नोकरीवर आहेत. या विद्यार्थ्यांनी २० नवे कारखाने स्थापिले असून इतर कितीतरी कारखान्याचें चालकत्वहि त्यांच्याकडे आलें आहे व अशा सर्व कारखान्याचें भाडवल ४० लक्ष रुपये आहे. अशा या संस्थेला बंगालसरकार सालिना ५ हजार रुपये मदत करीत होती आणि युद्धाच्या सुरवातीपासून ती मदत २३ हजारवर आली !

परकी राष्ट्रांची प्रगति

१८७७ च्या दुष्काळापासूनच्या ४० वर्षांत हिंदुस्थानांत किती अल्प प्रमाणात प्रगति झाली हें आम्ही वर पाहिलें. आता याच ४० वर्षांत इतर राष्ट्रांनी किती प्रगती केली पहा. जर्मनी, आस्ट्रिया, जपान व अमेरिका या चार देशांच्या व्यापाराने हिंदुस्थानची बरीच बाजारपेठ व्यापिली असल्याने त्या चार देशांचा आपण तूर्त विचार करूं. हिंदुस्थानाभोंवतीं संरक्षक जवातपद्धतीचा कोट नसल्याने या चार देशांनी येथल्या खुल्या व्यापा-

कमिशनार्पुढील साक्षी व काम.

सरकारचीच चूक मोठी आहे कारण हिंदुस्थानसरकारने कोणत्याहि उद्योगधंद्यास कधीच वसल्याहि प्रकारे सहाय्य करूं नये असा काही लॉर्ड मोर्ले याच्या हुकमाचा अर्थ नव्हता. लॉर्ड क्रयू १९१२ च्या मार्चमध्येच हिंदुस्थान-सरकारास असे लिहून कळविले की, " हिंदी लोकांना नव्या पद्धति व नवी यंत्रे यांचे शिक्षण द्यावे एवढी पडत्या फळाची आज्ञा लॉर्ड मोर्ले यांना दिलीच होती पण मद्राससरकारने तिचा अर्थ अगदीच संकुचित करून औद्योगिक शाळांत शिक्षण देण्याखेरीज इतर रीतीने कारखान्यांना उत्तेजन देणाऱ्या कारखान-दारांना शिक्षण देऊ नये असे जे ठरविले ते चुकीचे आहे नवी यंत्रे आणि सुधारलेली पद्धति यांचे संप्रयोग शिक्षण देण्याकरिता यंत्र खरेदी करण्याला आणि प्रयोगवजा कारखाने चालविण्याला आमच्याकडून विलगुल हरकत नाही " परंतु या सूचनेचा काही उपयोग झाला नाही आणि आतापर्यंत सरकारने आपले हे अवश्य कर्तव्य बजावले नाही

घोरण बदलू लागले

युरोपियन महायुद्धामुळे रोजच्या अवश्यक वस्तूकरिता देखील हिंदुस्थानाला जर्मनी व आस्ट्रिया या देशावर कसे अवलंबून रहावे लागते ते व्यक्त झाले आणि हिंदुस्थानसरकारने ता २६ नवबर १९१५ रोजी स्टेटसेक्रेटरीकडे एक खालील लिहिला त्यात पुढील आज्ञायाचा मजकूर आहे. " महायुद्धानंतर प्रत्येक परकी देशाने आपला माल हिंदुस्थानच्या बाजारपेठेवर लादावा ही अनिष्ट गोष्ट टाळावयाची असल्यास हिंदुस्थानदेशाचे काही तरी निश्चित व्यापारी घोरण ठरविले पाहिजे, कारण राष्ट्राची उन्नति आर्थिक उन्नतीवर अवलंबून असते हे सिद्ध झाले आहे हिंदी उद्योगधंद्यांना सरकारने उत्तेजन द्यावे अशी मागणी कारखानदार, राजकीय पुढारी आणि विद्वत्समूह या सर्वां-कडून एकमताने पुढे येत आहे याकरिता उपायोगाने येथे औद्योगिक शिक्षण देण्यात येऊन ते यशस्वी होईल आणि जेणेकरून वेळ बौद्धिक शिक्षणाकडूनच आणि नोकरी, वाविली व बोकटरी यांच्याकडेच असलेला भर कमी होईल असे औद्योगिक घोरण सरकारने अंगिकारणे अवगत्याचे आहे महायुद्धानंतर हिंदुस्थानाला शम्य तितक्या रीतीने कारखान्यांचा देश म्हणून घेता येईल. अशी स्थिति प्राप्त होण्याला सरकारने सहाय्य केल्या पाहिजे असा हा धर-

पंडित मदनमोहन मालवीय.

प्याचा हिंदुस्थानाला हक्क आहे. " हें मत भारतमन्यासही मान्य होऊन हें कमिशन नेमण्यात आलें व त्या योगाने हिंदी लोकांस हर्ष झाला. परंतु हिंदुस्थानच्या कापडाच्या आयातीवरील जकातीच्या प्रभाच्या वेळीं मजूरपक्ष, आयरिश पक्ष आणि लँकेशायरचे प्रतिनिधि यांची जूट होऊन त्यानीं स्टेट-सेक्रेटरीची भेट घेऊन कापडावरची जमात न वाढविण्याविषयी जो आप्रह्व धरिला तो लक्षात घेता या कमिशनपासून तरी कितपत उपयोग होईल याची शंका वाटते.

शेतकीची पद्धति सुधारणे आणि शेतोचे उत्पन्न वाढविणे अत्यंत जरूरीच आहे असे या कमिशनचे स्पष्ट मत आहे पण ही शेतोची सुधारणा घडून आणण्याकरिता नव्या यंत्राचा प्रसार शक्य तितक्या उपायानों केला पाहिजे असे जे सांगण्यात येते ते बरोबर नाही. हिंदुस्थानसरकारचे शेतकीखात्याचे सत्रागार मि. जेम्स मॅकेना याने आपल्या १९१५ साली प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुस्थानातील शेतो' (Agriculture in India) या पुस्तकात असे नमूद करून ठेविले आहे की, "हिंदुस्थानातील शेतो सुधारण्याचा प्रश्न निघाला की, पाश्चात्य नागरिक कापणीची यंत्रे याचा प्रसार करा असा उपदेश जो तो करितो जेथे शेतोचा विस्तार मोठा असून मजुराचा मान तुटवडा असेल तेथे ही कापणीची यंत्रे उपयोगी पडतात पण लहान लहान शेतात व मजुराचा भरपूर पुरवठा असलेल्या ठिकाणी त्यांच्यापासून फायदा होत नाही जो यंत्रे गावातल्या गावात दुरुस्त करिता येतील व जे नागरिक शेतकीच्या बाबत लक्ष ठेवले जातात अशीच यंत्रे व नागरिक शेतकऱ्यास उपयुक्त होत" मि. मॅकेनाच्या या मतावरून परकी यंत्राचा शक्य तेथे शक्य त्या उपयानों प्रसार करणे हे चुकीचे आहे हे दिसून येईल.

शेतकीचे शिक्षण द्या

बरील कारणास्तव परदेशी यंत्राचा प्रसार करण्याचा अंगदास करण्यापेक्षा शेतकी शिक्षणाचा प्रसार करणे हे इष्टतर आहे १८८० साल-या फेमिन-कमिशनने शेतकीची सुधारणा करण्याकरिता प्रत्येक प्रांतात शेतकीखाते काढण्याविषयी शिफारस केली परंतु १८८९ पर्यंत त्या दिशेने काहीच प्रयत्न झाला नाही त्यानंतर तरी शेतकी खात्याची स्थापना होऊन शेतकी तज्ञ व त्याचे मदतनीस यांच्या नेमगुका झाल्या, पणार सुरू झाले, पण शेतोची सुधारणा जागच्या जागीच राहिली. १९०५ साली पुढा येथे शेतकीच्या संशोधनाचा संस्था काढण्यात आली पुणे, कानपूर, नागपूर, लिव्हालपूर, कोझमटूर या ठिकाणी शेतकी कॉलेजे सुधारून बाढविण्यात आले पाटवधारे व बालवे यांच्या योगाने हि शेतीस थोडाबहुत फायदा झाला व त्याचे श्रेय सरकारास दिले पाहिजे परंतु सामान्य शेतकऱ्यात शेतकीच्या शिक्षणाचा प्रसार होऊन जो फायदा व्हावयाचा तो काही झाला नाही मि. मॅकेना हे आपल्या

पंडित मदनमोहन मालवीय

पुस्तकात लिहितात—“ शेतकी शिक्षणाविषयी ओरड मात्र पुष्कळ; परंतु कृति मात्र अत्यल्प क्षाली आहे फॅमिन-कमिशन व ऑफिकल्चरल कमिशन यांनी असा अभिप्राय दिला की, शेतकऱ्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाल्याखेरीज शेतकऱ्यांची उन्नति होणार नाही पण याचा पुढे मोठा विपर्यास होऊन प्राथमिक शाळातून शेतकीच्या विषयाचे शिक्षण देण्याचा प्रम सुरू झाला परंतु असल्या लहान मुलांना शेतकी शिकवून उपयोग काय ? खरा मार्ग म्हणजे हाच की, प्राथमिक शिक्षणाचा शेतकरीवर्गात प्रसार व्हावा व त्या प्राथमिक शिक्षणात शेतकीला पुढे उपयोगी पडेल असे वस्तुपाठशिक्षण आणि सटपटलोकन याचा समावेश करावा. ” आणि वस्तुन प्रयोगाने शेतकी शिक्षणाची नक्की दिशा ठरेपर्यंत ते शिक्षण देण्यास प्रारंभ तरी व्हा करणार ? सारांश, ३५ वर्षे धडपड करून अद्यापपावेतो शेतकी शिक्षण कसे द्यावे याचा प्रयोग करून पहा, असेच मि. मॅकेना हे आम्हास सांगणार ! जपान अमेरिका, आयर्लंड वगैरे देशांनी ही कामगिरी इतक्या द्रिगदर्शर टाकली नाही जपानच्या शेतकीविषयी सर फ्रेडरिक निकलसन यांनी जे टाचण या कमिशनकरिता तयार करून दिले त्यावरून जपानी शिक्षणपद्धतीची कल्पना येईल आणि येथे शिक्षण देण्याला तो एक नमुना उपयोगी पडेल हिंदुस्थानात शेतकीपासून इतर देशांच्या मानाने किती घोडे उत्पन्न निघते हे पुढील आंकड्यावरून बघून येईल हिंदुस्थानात गव्हाचे पीक सरासरीने दरएकरा १२५० पौंड येते तर डेन्मार्कमध्ये ते २४५६ आणि बेल्जियममध्ये २९५३ पौंड येते येथे मक्याचे पीक दरएकरा १३५६ पौंड निघते तर न्यूजीलंडमध्ये ते ३१९१ पौंड व कानडात ३४८७ पौंड निघते तांदुळाचीहि स्थिति तीच आहे दरएकरा जगानातल्या अर्ध्याने येथे तांदुळ पैदा होतो !

कमिशनॉपुढील साक्षी व काम.

१८९१ साली पुणे येथील औद्योगिक परिषदेपुढे याच विषयावर निबंध वाचला. आपाने तर या सबधात प्रत्यक्ष कृति करून किता घालून दिला आहे 'जपानात शेतकी बॅंकातून शेतमीला अल्पमुदतीने किंवा दीर्घकालीन मुदतीने वर्जाळ रकमा मिळतात छोट्या मुदतीच्या रकमाची खेते, शेतकीची भाडेत, बियाणे किंवा चारा याच्या खरेदीकडे उपयोग होतो. मोठ्या म्हणजे ५० वर्षांपर्यंतच्या मुदतीच्या रकमा विहिरी, पाटबंधारे, ताल घालणे वगैरे कामाकडे खर्च करण्यात येतात, हिंदुस्थानात अशा शेतकी बॅंका स्थापन व्हावयास नकोत काय ?'

औद्योगिक कमिशनच्या अध्यक्षाला पांडितजींनी ओढलेल्या या भिन्न मतपत्रिकेंत मिटिशानी हिंदुस्थानात कोणत्या पद्धतीने राज्य चालविले याचें पार सुंदर व मार्मिकचित्र रेखाटले आहे. त्या स्थितीचा भेसूरणा आयापहि कमी झालेला नाही परंतु त्यावरून स्वदेशबाधबाधरुल पांडितजींचें अत परण कसें ठिकाठिका तुटते याची मात्र वाचकांस योग्य कल्पना येईल.

पंडितजी व कायदेभंग.

गार्धोनीं हिंदुस्थानच्या राजकारणाचीं सूत्रें हातीं घेतल्यानंतर अपहरिता-कायदेभंग याची भाषा ज्याच्या त्याच्या सोंदों खेळूं लागली, व सामुदायिक रीत्या कायदेभंग करण्याचे तत्त्व लोकांच्या गळीं उतरवून तें प्रत्यक्ष व्यवहारात आणणेंहि शक्य आहे ही गोष्ट त्यांनीं स. १९३० सालीं सचिनय कायदेभंगाची जी अपूर्व मोहिम यशस्वी करून दाखविली

तीं बरेच लिखिते सांगी आहे

परंतु पास्तंत्र्यात असणाऱ्या प्रत्येक स्वाभिमानांनी मनुष्यास तो स्वातंत्र्यार्थ चढवळ करू लागला म्हणजे अन्यायानें घातलेल्या कायद्याच्या प्रतिबंधाची कुंस्पें त्यास मोडून टाकावी लागतात असा अनुभवच आहे. पंडितजींनाहि या दिग्दर्शनांतून अनेक वेळां जावें लागतें आहे. देशातील सर्व समाजात ऐक्य नांदावें यासाठीं पंडितजींचे सदैव प्रयत्न व ते संधि मिळेल तेव्हा तसा अंतःकरणपूर्वक उपदेश करीतहि असतात. त्यांना आतापर्यंत एकंदर पाच वेळां कायदेभंग करावा लागला, त्यातील चार-वेळां १४४ कलमाखालीं भाषणधंदी करण्यात आली, कारण काय तर त्याच्या भाषणानें जातीजातींत घेनस्यें वाढून तेंडे उत्पन्न होतील ! जणू काय पंडितजीं म्हणजे जातिवल्हू पेटविणारे कोणी मायेपिरूच आहेत ! पंडितजींचीं आजपर्यंतचीं भाषणे, लेख व कृति या म्हादि-मध्यें, कोणीहि व केव्हाहि जातिद्वेषाची नुसती शुद्धक तरी दाखवून घावी ! परंतु नोकरशाहीला त्याचें काय ! त्यांनीं त्यांजवर १४४ कलमाचा मतत चार वेळा वार केला परंतु पंडितजींनीं या चायहि वेळां हा अन्यायी हुकूम पायां-

प मातृवर्षिणी

महात्मा गांधी

गेलो तुडवून आपला भाषण स्वातंत्र्याचा हफ शाबांत केला.

एकदा मन्सूरसंकांतीचे दिवशीं प्रयागास जुंभेल्याच्या वेळीं भाषण करण्याची टितर्जीना डि. मॅ. जे. मनाई गेली त्यावेळीं पंडितजींनीं तो हुकूम मानला नाहीं.

दुसऱ्यांदा कायदेभंग

यानंतर दुसरा प्रयोग म्हणजे चौरीचौरा येथें झालेल्या दंग्याच्या वेळचा. चौरीचौरा येथें दंगा झाल्यानंतर तेथील परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहण्यासाठीं पंडितजींनीं तेथें जाण्याचे ठरविलें व त्याप्रमाणें ते तेथें जाण्यासाठीं गोरखपूर येथें गेले. तेथें त्यांचा अपूर्ण सरकार झाला. चौरीचौरा प्रकरणात पकडलेल्या मोराप्रीची त्यांनीं भेट घेतली. लोकांशीं खासगी चर्चा केली. स्वमंरक्षण करण्यासाठीं संरक्षणदलें स्थापन करण्याचा लोकांना त्यांनीं सूत्र दिला व तेथून ते चौरीचौरा येथें गेले. ता ४ फेब्रुवारी १९२१ रोजी याठिकाणीं मोठा दंगा झाला होता पंडितजींनीं दंग्याचें क्षेत्र स्वतः पाहिलें लोकांनीं आपल्या वरून कथा पंडितजींना सांगितल्या अशा रीतीनें पंडितजी लोकांशीं बोलत असता तेथें एक पोलिस इन्स्पेक्टर येऊन त्यानें पंडितजींना डि. पो. सु. फहून घालेली एक तार दाखविली या तारेंत पंडितजींनीं सदर तद्दशिलीत कोठें भाषण करवा कामा मये असा १४४ कलमाखालीं हुकूम दिला होता, तेथील संभाषण झाल्यानंतर दंग्याचा भाग-मंदिरा बाजार-याठिकाणीं भयानरोधना-वरून दंगा झाला होता, येथें गेले. तेथून परत फिरताना जमलेल्या लोकांना दारु न पिण्याचा व विदेशी कापड न घेण्याचा उपदेश केला. तेथून पंडितजी भटपूर येथें गेले तेथेंहि पंडितजींचें मोठ्या समाजापुढें भाषण झालें.

गोरखपूर जिल्ह्यांत बंदी

तेथून पंडितजी मुकामाच्या जागें येतात तांचे दोन पोलिस इन्स्पेक्टर्स हजर होत त्यांनीं दोन वेगळाले हुकूम १४४ कलमाखालीं पंडितजींवर बजावले. एका हुकूमान्वये त्यांना गोरखपूर जिल्ह्यातील देवरिया-असिया या भागात

पंडित मदनमोहन मालवीय.

भाषणे करण्यास मनाई केली होती. दुसरा हुकूम गोरखपूरच्या डि. मॅ. चा होता व त्याने सर्व गोरखपूर जिल्ह्यातच पंडितजींना भाषणे करण्यास मनाई केली होती परंतु पंडितजींनी हे हुकूम धाव्यावर बसवून आपल्या ठरलेल्या कार्यक्रमात काढीचाहि बदल न करता त्यांनी त्याचा दिवशी सायंकाळी देवरिया भागातील बहरज या गावां भेट दिली तेथे त्यांचे अपूर्व स्वागत झाले, मोठी मिरवणूक निघाली, व सायंकाळी त्यांचे प्रचण्ड समुदायापुढे भाषणाहि झाले, तेथून पंडितजी देवरियाला गेले, व दुसरे दिवशी सकाळी तेथेहि जाहीर व्याख्यान झाले, तेथून मोठारने ते गोरखपूरला गेले वारंटे रामपूर, कारखाना, कासीया, पदना या गावांहि याचो जाहीर व्याख्यान झाला.

मोठारने हा प्रवास करीत असता पंडितजींच्या जिवावरचा एक मोठाच प्रसंग टळला. मोठार भस्मेगात होती. वारंटे चालणारी एक बैलगाडी चुकविण्यासाठी मोठारने किंचित वळण घेण्याचा प्रयत्न केला ते वेत भमना मोठार एकदम जवळच्या सज्जात घुसली मुद्देवाने थोड्याशा जखमा होण्यापलीकडे कोणासच फार त्रास झाला नाही.

तेथून खलिलाबोदस व्याख्यान आहीर झाले होते तेथे ते देण्यासाठी गेले. तेथे जातात तोच १९४ कलमाचा प्रतिबंध मजबूत होता. परंतु पंडितजींनी टरल्याप्रमाणे त्यास दाद न देता व्याख्यानाचा कार्यक्रम यथास्थिपणे पार पाडला.

ज्याची पंडितजींवर १९४ कलम सोडले त्यांनी इतका जर पंडितजींची भाषणे ऐकणे अगती तर आपले हृदय किती वेदगळ्याचे होते याची त्यांना योग्य पद्धती अली अगती लोकांना जर स्वरुप पाहिजे अनेक तर ईश्वरभक्ते ज्याप्रमाणे ईश्वराचे राज्य आहे त्याप्रमाणे आम्हांस हिंदुस्थानाचा सत्ता पाहिजे असे सांगून लोकांनी कोटेशन विधायक कार्यक्रम तनीत पाठवा, अहिंसाचे ठेवा, श्रीश्रीचामागे प्रहार होऊ देऊ नवत, देशाभिमान पाठवा, उद्योगधंदे वाढवावे, शुद्ध भाषी तयार करारी व वाचारी, अहंकारावर धरवा, आत्मातील गरजे सगदा-माती सोडवा या प्रचारचा उपदेश पंडितजींच्या भाषणां असे याच १९४

कलमाखाली भाषणबंदी करण्यासारखें त्यांत काय होतें हें नोकरशाहींगेतोज इतरांस कसें उमजणार !

कायदेमंगाचा तिसरा प्रसंग

स. १९२६ मध्ये कलकत्ता येथें हिंदुसलमानांमध्ये एकामागून एक तीन भयंकर स्वरूपाचे दंगे झाले. तेथील परिस्थिती समज पाहून ते शांत करावे, दुःसंतीस गद्दाम्य करावे या सद्बुद्धीचांगेन प्रेरित होऊन पंडितजींनी कलकत्त्यास जाण्याचें ठाविलें. ही वार्ता बंगालसरकारला समजताच दडपशाहीच्या वेडेपणाची लहर मचून मचून एकेक सरकारास पठाईत असतें त्याप्रमाणें बंगालसरकारला या वेडानें घेरलें आणि हौच्याच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनें पंडित मदन मोहन मालवीय यांना कलकत्त्यास घेण्याला मनाई असल्याचो नोंदीस बजावली । ही झारशाहीची नोंदीस पांचताच पंडितजींनी आपला कलकत्त्यास जाण्याचा निश्चय जाहीर केला, आज वाळीस घेणें राजकारणात प्रमुखाणें वावणाऱ्या, तीन वेळा कॉंग्रेसच्या अधक्ष-पदावर बढलेल्या, हिंदु युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थेचा व हिंदुसमाजाला ललाम-भूत वाटणाऱ्या अशा वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या एका सन्माननीय सभासदास एखाद्या बद्माशाप्रमाणें एखाद्या जिऱ्यात येव्यास अगर भाषण करण्यास बंदी करणें हें दृश्य अत्यंत चर्मटपणाचें व अरेरावाचें असल्याचें मॅजिस्ट्रेटच्या या हुकुमाचा सर्वत्र निषेध होऊं लागला सरकारच्या बगलेंतल्या अँग्लो-इंडियनी पत्रांनीहि मॅजिस्ट्रेटनें ही घोडबूक केली अपा त्याजवर ताशेरा झाडला आणि पंडितजीं तर स्वर्तुल्य जाणून कलकत्त्यास जाण्यास निघाले. तेव्हा या सदा-पदीचें पर्याप्तान कसें होणार बाकडे अखिल हिंदु जनतेचें डोळे लागून राहिले होते, पण अक्षेरीस कोणत्या सौनारानें डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचे वान टोचलें कोणास ठाऊक । पंडितजींना कलकत्ता शहरात शिरण्यास इरकत घेण्यात धाली नाहीं आणि बी चक्रवर्ती, सर पी सी. मित्र, इंदुभूषण सेन, जे चौधरी, बी. के. लाहिरी, नलिनीरंजन सरकार प्रभृति पुढाऱ्यानीं स्थानावर पंडितजींचें वाटानें स्वागत करून त्यास शहरात नेले, आपल्या आगमनप्रसंगी कोणताहि समारंभ करूं नये अशी पंडितजींनीं आग्रहाळ्य तार पाठविली होती व समजहि विनती केली, त्यावरून भिरवणू-

पुढाऱ्याच्या माथीं माझून स्वतःच्या निरुपपणाचा हागोरा पिटतात त्यावेळीं सरकारलाहि असल्या पुढाऱ्यांवर हात टाकण्यास उत्तेजन मिळत ” पंडितजी हे बोलके सरयाग्रही नसून कर्ते पुढारी अमल्याने त्यांच्या तेजापुढे अगरे सरकारी हुकुमालाहि निस्तेज व्हावे लागेल

बंगालसरकारची फर्जाति

परेतु अशा रीतीने त्यावेळीं पंडितजींच्या आगमनास सरकारनें हरकत घेतली नाहीं तरी त्यांजवर घ डों मुंजे नाजूर कलकत्ता येथील मॅजिस्ट्रेटसाहेब यांनी नोटीस काढली नोटीसांत त्यांना असें आन्धान बरण्यात आलें कीं, 'ता २३ रोजी आमचे समोर हजर व्हा, वाटल्यास स्वतः या, वाटल्यास बाकी-कामापस या, आणि १४४ कलमाप्रमाणें तुम्हाला जी आज्ञा पूर्वी बरण्यात आली होती ती अमान्य करून कलकत्ता शहराच्या दक्षिंत तुम्हीं प्रवेश का केला याचे कारण सांगा '

हे नोटीस प्रकरण बाहेर पडताच नोकरवादींचा सर्वत्र धिक्कार होऊ लागला. ले असें-लींच्या समासदानां ना दहोईसरायास भेटून या कामी बंगाल सरकारला काहीं सामोपचार सांगण्याबद्दल आग्रह केला व तो बराच फलद्रूपदि झाला यापूर्वी जेव्हा त्यांजवर १४४ कलम लागू बरण्यात आलें होतें त्या वेळींहि प्रांतिर्क सरकारनें मॅजिस्ट्रेटास शुभ कानमंत्र देऊन तें प्रकरण आवरतें घेतलें व तसाच प्रकार यावेळींहि झाला. असें-लीस बंगाल सरकारला शहाणपणा मुचून सरकारी बकिलानें सडला फाडून घेण्याची परवानगी मागितली व मॅजिस्ट्रेटनें ती दिली । अशा रीतीनें बंगाल सरकारनें आपल्या अनूचे आणखी अधिक धिडबडे होण्याचे दाढलें पंडितजी व डों. मुंजे यांच्यासारख्या सन्मान्य पुढाऱ्यांवर असल्या मनाईनोटीसा काढण्या-पूर्वीच बंगालसरकारनें विचार करावयास हवा होता पण बंगालसरकारनें विचार न करितां अविचार केला म्हणूनच पंडितजी व डों. मुंजे यांना वेढायदेशीर हुकूम अमान्य करून स्वकर्तव्य बजावण्याची सधिलाभली आपण जन्तेला सत्या-प्रहाया एक नमुना पाहावयास मिळाला स्वकर्तव्य निष्काम बुद्धीनें करीत राहा-वयाचे. तें करीत असताना प्रतिपक्षानें अन्यायानें हरकत केल्यास ती माना-दयाची नाहीं आणि त्याकरिता शिष्टा भोगण्याचा प्रयत्न आला तरी त्याची

पक्षां करावयाची नाही, हाच सनदशीर चळवळांचा खरा मार्ग होय; व पंडितजी च हों. मुंजे यानोहि या प्रकरणात, 'ग्रासं ग्रासमुपासीत हृदये-नापराजितः' अर्थाच आपली वृत्ति राखली याबद्दल त्यांचे कोणीहि अभिनंदन करील.

चौथा कायदेभंग

या नंतरचा चौथा प्रसंग पेशावरचा. पेशावर येथे कायदेभंगाची चळवळ जोराने सुरू झाली. मद्यनिरोधनाची चळवळ यशस्वीपणे चालली ही गोष्ट सद्-ज्वच न मानवणारा ओ वर्ग होता त्याने काही निमित्त काढून पुढे त्याचे पर्यवसान भयंकर हत्याकाण्डाने झाले या पेशावर येथील प्रकरणाच्या भयंकर वार्ता प्रसृत होऊ लागल्या, सगळे माणसे गोळीबारास बळी पडली, रस्त्यावर प्रेने पडून आहेत, लोक निराधार, निराश्रित झाले आहेत. अशा वातावर्या फेलावू लागल्याने तेथील वस्तुस्थिति पाहून भायरल्यास धीर यावा, त्यांना वैयक्तीय व अन्तवस्त्राचे साहाय्य करावे या हेतूने पंडितजींनी पेशावरला जाऊन तेथील निराश्रितांस मदत करण्याचा हेतू प्रगट केला. त्यानरोबर सरहद्द प्रांतीय कमिशनरने त्यांस आपल्या प्रांतात येण्यास मनाई हुकूम काढला. पंडितजींनी तशावर हिंदुस्थानमरकारकडे तारा बळून आपला हेतू केवळ भूतदयेचा अगल्याने लोकांच्या मदतीसाठी आपणांस जाऊ पावे अशी परवानगी मागितली. परंतु तिकडूनहि नम्राचा पाडा आल्याने पंडितजींनी हुकूम मोडून पेशावरला जाण्याचे योजिले व त्याप्रमाणे आपले पुत्र पं. गोविंद मालवीय यांसह ते पेशावरला जाण्यास निघाले. परंतु सरहद्द प्रान्त. लागण्यापूरीच त्यात आंगांगाडीतून उतरवून धेऊन बाहेर नेऊन सोडून देण्यात आले, व त्यांचा बेत अद्यापि रीतीने हाणून पाडला. त्यास पेशावरास जाऊ दिले नाही. परंतु अन्त्याचा हुकूम स्वाभिमानपूर्वक न पाळण्याचा त्यांनी आपला निश्चय मात्र दृढ दिला नाही.

पेशावरमध्ये अन्त्याचायमळ येत असताना देशातील राजकाय चळपळीला भर येऊ लागला होता. काँग्रेसच्या वज्र कमिटीतील वभाषदांना एका सांगून एका कायद्याची शिक्षा सोळाव्यात देऊ लागली. वज्रिये व टिपणी कमिटी

वर्किंग कमिटी व अनेक कॉमिन्संस्था वेकायदा ठरावण्यांत आल्या. पंडितजी प्रारंभापासून कॉमिन्सचे एकनिष्ठ भक्त आहेत. कॉमिन्सच्या सभासदांना अशा प्रकारे-
 धटक होऊं लागताच पंडितजींच्या स्वाभिमानास ती गोष्ट अगत्य वाटून त्यानीं आपण वर्किंग कमिटीचे सभासद होण्यास सिद्ध असल्याचें त्यावेळचे अध्यक्ष सरदार बल्लभभाई यास कळविलें व त्याप्रमाणें त्यांची वर्किंग कमिटीवर नेमणूक करण्यांत आलीहि. या वर्किंग कमिटीची सभा मुंबईस ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजीं ऐवण्यास आली होती व त्यासमेत वर्किंग कमिटीचे सर्व सभासद उपस्थित होते. त्यावेळीं मुंबईस जवळ जवळ पोलीस राज्यच सुरू असल्यानें ता. १ ऑगस्ट रोजीं लोकमान्य टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त तेथील प्रा. कां. कमिटीनें योजिलेल्या मिरवणुकीम पोलीस कमिशनरानो मनाई केली. यासंबंधाचा प्रकार असा.—

ता. १ आगष्टची मिरवणूक

अ. प्रा. काँग्रेस कमिटीतर्फे प्रतिवर्ती लोकमान्यांची पुण्यतिथि साजरी केली जाते. त्याप्रमाणें १९३० सालीहि मुं प्रा. कां. कमिटीनें लो० टिळकांच्या पुण्यतिथीनिमित्त ता. १ आगष्ट रोजीं सारंगगाडी लोकमान्यांच्या चौपाडीवरील सभाधीपासून एक मिरवणूक काढून ती फलारा काकंनटनकडे नेऊन ब्रह्माद मैदानावर आणारी व तेथें काँग्रेसचे अध्यक्ष सरदार बल्लभभाई पटेल, पंडित मदन मोहन मालवीय व इतर अखिल भारतीय पुढारी यांची भाषणें व्हावीं, असा कार्यक्रम ठरविला. काँग्रेस-कमिटीनें मिरवणूक काढण्याचें ठराविलें की, पोलीस कमिशनर मनाई हुकूम काढात, त्याचें पर्यवसान हुकूम-बंदी मोडण्यात होऊन काँग्रेसकमिटीचे अधिकारी पकडले जात व शेफर्डों लोकांना लाठीचें तडाखे खावे लागत ह्या सर्व गोष्टींची जाणीव असूनहि मुंबई प्रा. कां. कमिटीनें मिरवणुकांचा कार्यक्रम ठेवला.

कल्पना केल्याप्रमाणेंच सर्व गोष्टी घडून आल्या. मुंबईचे अ. पोलीस कमिशनर मि. हेली यानीं प्रा. कां. कमिटीच्या अध्यक्ष धर्मोदास सौ. हुंसावेन मेहता यांना एक पत्र लिहून असें कळविलें की, टिळकादिनांनिमित्त निघणारी मिरवणूक हार्नबी रोडवर नेऊं नये तर वृक्षार्थ रोडवळूनच अशाद

भेदानाकडे वळवावी हें पत्र सगळीं दहाच्या सुमारास सौ. हंसा मेहता यांना मिळालें. या पत्रात असेहि म्हटलेलें होतें कीं, तीं मिखणूक हॉर्नबी रोडवर जाऊं देण्यात येणार नाहों. लगेच युद्धमंडळानें ह्या पत्राचा विचार करून मिखणूक पूर्वसंकेताप्रमाणेंच काटण्याचें ठराविलें. लोकमान्यांच्या स्वभावात करारीपणा होता व त्याचा निश्चयहि अगळ असे त्याप्रमाणेंच प्रांतिक कॉ. कमिटीनेहि पुढील परिणामाचें चित्र डोक्यापुढें अमून एकदा जाहीर केलेल्या कार्यक्रमात कानामात्रेबाहि परक न करण्याचें ठराविलें. प्रांतिक कॉ. कमिटीचा निर्णय जाहीर होताच पोलिस कमिशनर मिखणूकच्या कारला पोलिसाचा बंदोबस्त बंद लागले. चौपाटीपासून हॉर्नबीरोडपर्यंत प्रत्येक नाक्यावर सार्जंट व लाठीवाले पिवडी पगडीवाले शिपाई ठेवण्यात आले होते. मिखणूक बोरविरनवळ अडवा-याची अपेक्षामुळे एस्प्लेनेट पोलिस स्टेशनान्या आवारात पुष्कळ सार्जंट व पोलिस ठेवण्यात आले होते; इकडे प्रांतिक कॉ. कमिटीनेहि भावी लज्यावर दृष्टि ठेवून धैर्याने मिखणूकांची सिद्धता चालविली होती.

बरोबर चार वाजता दहा हजारवर लोक टिकममाधीच्या शेजारी जमा झाले. लोकमान्यांच्या समाधीला भक्तिपूर्ण अंतं करणानें पुष्पें वाहण्यात आलीं.

मिखणूकीला बंदी

प्रा. कॉ. कमिटीच्या अध्यक्ष सौ. हंसावेन मेहता यांच्या नेतृत्वखाली-मिखणूकीला प्रारंभ झाला. मिखणूक वॉटर्स रोडवरून गिरगाव बँकरोडकडे वळावयाला लागली त्यावेळीं वॉकिंग कमिटीची बैठक चालूं होती. मिखणूकांचा जयघोष ऐकून सरदार बल्लभभाई पटेलप्रभृति सर्व सभापद मिखणूक पाह-ण्याकरिता बाहेर आले. पंडित मदन मोहन मालवीय यांना पोलिस कमिशनरचा हुकूम अगदीं अग्राध्य वाटत होता व तो हुकूम मोडण्यांत पुढा-कार घेण्याची त्यांनी तयारी दर्शविली होती. काळगंवाला मिखणूक आल्यावर पंडितजी हे त्याचे चिरंजीव श्री. गोविंद मालवीय यांच्या समवेत मिखणूकीला येऊन मिळाले व अप्रमाणों उभे राहिले. त्यांच्या आगमनावरचि त्यांच्या रडागतार्थ टाळ्याचा गगनभेदी बडबडाट झाला. माल-वियजी मिखणूकबंदीचा हुकूम मोडण्यास आपल्याबरोबर येणार हें पाहून

मिरवणुकींतील हजारों लोकांना दुप्पट अवसान आले कुकशंक रोडवर ज्यावेळीं मिरवणूक आली तेव्हां ती सुमारे एक मैल लांब पसरली होती

मिरवणूक अडवली

होर्नबोरोडवर मिरवणूक शिरणार इतक्यात पोलिसांच्या रागा पुढे उभ्या करून मिरवणूक अडवण्यात आली पंडित मालवीयाजवळ एक ऑफिसर आला व त्यांना सांगू लागला की, "मिरवणूक पुढे जाऊ देऊ नये असा आपणाला सरकारचा हुक्म आहे" त्यावर मालवीयजीनीं उत्तर दिले की "तो हुक्म गैरशिक्षित अमल्यामुळे मी मोडणार आहे" यानंतर पंडितजीनीं सर्व लोकांना रस्त्यावर बसण्यास सांगितले व ते स्वतः सर्वांना शांत राहण्याविषयी उपदेश करित राहिले शुभ्र पोषाक परिधान केलेली ती कृश मूर्ति ज्यानीं त्या वेळीं त्या ठिकाणी पाहिली त्याच्या डोंब्यापुढून ती हलणें शक्य नाही वकिंग कमिटीची बैठक आटोपून मौलाना अबुल फलाम अझाद व वं शेरवानी हेहि साबसेदा बाजना तेथे आले, व रस्त्यावर बसले आठ वाजण्याच्या सुमारास सरदार बल्लभभाई पटेल सौ. कमला नेहरू जयरामदास दौलतराम ही मंडळी तेथे येऊन बसली रस्त्यावर बसलेल्या मंडळींना साण्यापिण्यास देण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती रात्री सवादहाच्या सुमारास एक पावनाची जोराची सर आली सर्वत्राचे कपडे भिजून थिब झाले, परंतु कोणीहि हल्लें नाही त्यानंतर घोडा बेल मौलाना अबुल फलाम अझाद, वं शेरवानी पण्डित मालवीय ही मंडळी काही कामाकरिता घरी जाऊन आली जमलेल्या लोकावर मधून मधून लाठ्या बालविण्याम सार्जेटानीं प्रारंभ केला होताच. रात्री बाराला दिवस पाल टप्त होता त्यामुळे पोलीस काढून घेऊन मिरवणूक पुढे जाऊ देण्यात येईल असे वाटलें होतें परंतु ती करुना फोल ठरली, सर्व पुढारी मंडळी एकदा जी रस्त्यावर बसली ती बसली सत्तर वर्षे वयाचे पंडित मालवीय एक ब्लॅकट पांघरून डुकली घेत होते। रात्री १ वाजल्यापासून प्रभातपेच्या शहरातून निघून मिरवणुकीला येऊन मिट्ट लागल्या. झाले निम्मे तिकडे पनामा व राष्ट्राय निशाणें दिसू लागली, जघनशां जास्त जास्त पहाट झोक लागली समतमे आल्हाददायक प्रशन्न वारे वाहू लागले, जाग्र-

पंडित मदनमोहन मालवीय.

णाने झालेल्या आघाचा अंशतः सरी प्रतिकार झाला. " खुपाते राघव राजाराम
हैं भजन त्या समयीं तर अतिशयच गोड वाटले.

पोलीसांचा लाठीमार

हस्ते पोलीस कमिशनरानाहि पंच येऊन पडलेला दिसला. हॉटसन-
साहेबांना पुण्याहून बोलावण्यात आले. ते सकाळी येऊन पोचले. त्यांचे
व पोलीस कमिशनराने बोलणे झाले. सात. वाजण्याच्या सुमाराला पोलीस-
कमिशनर, शेठ लालजी नारनजी, सरदार बल्लभभाई व पण्डित
मालवीय यांची बोलणी झाली. पण्डित मालवीय ज्या वेळी मिरवणूक-
घडीचा हुकूम नैराशस्त आहे असे सांगू लागले त्या वेळी हेलीसाहेब
उद्गारले की " ही काही असंभवी नव्हे " ! कमिशनरसाहेबांनी शेवटी निर्वा-
णीचे म्हणून असे सांगितले की, " जर आपण येथून न जाल तर मी आपणास
अटक करीन. " यानंतर आणखीही बरीच बोलावली झाल्यावर सरदार
बल्लभभाई पटेल, पंडित मालवीय, जयरामदास दौलतराम,
डॉ. हर्डीकर व व. शेरगानी इ. वकिंग कमिटीचे सभासद, व मुंबई कमि-
कमिटीच्या सुमारे ४० सभासदांना अटक करण्यात आली. पुढाच्यात व
झियाना नेत्यावर स्वयंसेवकाना बाजूला उभे राहण्यास सांगण्यात आले. नंतर
सर्व बाजूनी सार्जेंट व शिपाई यांनी लाठी चालविली. बाजूला काढलेल्या स्वयं-
सेवकाना आप्यास सांगण्यात आले. परंतु ते एक इंचहि हलले नाहीत, तेव्हा
त्यावरहि लाठीचे अमानुष प्रहार करण्यात आले ! निशाणे हातात घेऊन उभे
अमलेले शीघ्र धेगुद्ध पडेपर्यंत एका जागेवर उभे होते. मारहाणीत पंडित
गोविंद मालवीय यांनाहि पुष्कळ मार बसला एकदर सुमारे पाचशे
लोकांना औपधोषचार करण्यात आला.

गवटल्याला प्रारंभ

नंतर घनिवार तारीख २ आगष्ट रोजी दुपारी ११ वाजता चीफ प्रेसिडेन्सी
मॅजिस्ट्रेट मि. दस्तूर यांच्यापुढे खटल्याचा प्रारंभ झाला. पंडित
मालवीय पोलीस कमिशनरचे हुकूम कसे अन्याय्य होते हे सिद्ध करणार हे
माहीत असल्यामुळे पण्डितजींचे आपण ऐकण्यास अतोनात गर्दी झाली
होती. खटला ऐकण्याकरता आलेल्या मंडळीत महात्माजींच्या पत्नी,

सौ. कमलादेवी नेहरू, श्री. विठ्ठलभाई पटेल, सी. हंसा मेहता ही मंडळी प्रमुख होती. पंडित मालवीयांच्या एका बाजूला श्री विठ्ठलभाई पटेल व दुसऱ्या बाजूला सरदार वल्लभभाई बसलेले होते.

सटल्याला प्रारंभ झाल्याबरोबर पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी कोर्टाला अशी विनंती केली की, ज्याअर्षीं सर अर्नेस्ट हॉटसन हे मुंबईला पोचेपर्यंत पोलीस कमिशनराने फक्त मिरवणूक अडवून वरली होती. परंतु गृहमंत्री हॉटसनसाहेब यांच्याशी बोलणे झाल्यावर आम्हाला परडप्यात येऊन लाठ्या मारून मिरवणुकीतलं इतर लोकाना घालविण्यात आलं, त्याअर्षीं सर अर्नेस्ट हॉटसन यांचे व पोलीसकमिशनरचे काय बोलणें झालें हें समजण्याकरिता हॉटसनसाहेबांना किर्यादीतफें साक्षीदार म्हणून बोलावण्यात यावें. मॅजिस्ट्रेटाना पंडितजीनीं असेहि बजावले की, मि. हेली यांना किर्यादीतफें साक्षीदार बोलावण्यात घेऊं नये असें आरोपींचें म्हणणें असतानाहि ज्याअर्षीं मॅजिस्ट्रेटने त्यांना बोलावले त्याअर्षीं आमची हॉटसन साहेबांना बोलावण्याची मागणी मॅजिस्ट्रेटने मान्य करावी. यापुढें मालवीयजीनीं असेहि सांगितलें की, हेली यांनी स्वतःच्या वैयक्तिक मतानें सर्व गोष्टी केल्या नसून त्यात सर अर्नेस्ट हॉटसन यांचाहि हात होता असें मला सिद्ध करावयाचें आहे

मालवीयजींचें व मॅजिस्ट्रेटचें वरील आश्रयाचें बोलणें चालूं असता सरदार वल्लभभाईनीं कोर्टाला उद्देशून असें मागितलें की, सर अर्नेस्ट हॉटसन हे बोरीनदरच्या गच्चीवर बसून पुढें काय करावें याविषयी सग्न देत होते, ही गोष्ट सर्वांना माहीत असल्यामुळे हॉटसनसाहेबांना बोलावून सटला लावणीवर टावूं नये या कोर्टाच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला साक्षीला बोलावून कोर्टाची हुचंबणूक होऊं नये असें मला वाटतें. श्री. जयरामदास दीलतरामप्रभृति सर्वांनीं सरदार वल्लभभाईंना दुजोरा दिला. यावर मॅजिस्ट्रेट चेष्टेनें मालवीयजींना उद्देशून म्हणाले की, आपण अल्पमतवाले आहांत. यावर मालवीयजींनीं 'ताबडतोब असें उत्तर दिलें की, प्रत्येक आरोपीला स्वतःचा बचाव करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. यानंतर आणखी काही प्रश्नोत्तरे झाल्यानंतर मॅजिस्ट्रेटने पंडितजींस

पंडित मदनमोहन मालवीय.

असे विचारले की, जर मी पोलीसकमिशनर मि. हेल्ली यांना पुनः पेट-
तपासणीकरीता बोलावले व त्याच्या पेटतपासणीत पंडितजींना अपेक्षित
असलेली उत्तरे मिळाली तर काम भागेल अगर नाही ? या प्रश्नाला उत्तर म्हणून
मालवीयांनी असे सांगितले की, हॉटसनसाहेबांनाच बोलावण्यात यावे,
यावर चल्तुभभाई असे म्हणाले की, आमची राहण्याची व्यवस्था चांगल्या
ठिकाणी केल्यास खटला लावाविण्यास आमची हरकत नाही. आणखी काही
प्रश्नोत्तरे झाल्यावर हेल्लीच्या उलटतपासणीनंतर हॉटसनसाहेबांना
बोलावण्याचे की काय याचा विचार करू असे मॅजिस्ट्रेटने सांगितले.

पोलीसकमिशनर मि. हेल्ली यांना बोलावणे पाठविण्यात आल्यावर
पंडित मालवीयांनी टाईम्सच्या एका संपादकास लेखाकडे कोर्टाचे
लक्ष वेधून असे सांगितले की, त्या लेखामुळे टाईम्सने कोर्टाची बेअदबी केली
आहे. पंडितजींनी त्या लेखातोल काही उत्तरे वाचून दाखविल्यावर मॅजि-
स्ट्रेटानी असे उद्गार काढले की, त्या लेखात कोर्टाची बेअदबी करणारा मज-
कूर आहे असे दिसते परंतु त्या बाबतीत मला काहीच मत प्रदर्शित करता येत
नाही. त्यांनी पुढे असेही सांगितले की, ही बाब हायकोर्टाच्या नजरेस
आणणे एवढेच मला करता येण्यासारखे आहे. यानंतर सरदार चल्तुभभाई
म्हणाले, अँग्लोइंडियन ट्रसपत्रांना असे वाटते की कोर्टाच्या निकालाची दिशा
कोणती असावी हे सांगण्याचा आपणास हक्क आहे हे वाक्य व मॅजिस्ट्रेटच्या
कानां पडल्यामुळे पुनः सरदार चल्तुभभाई व मॅजिस्ट्रेट यांच्यामध्ये हटा-
तटाची प्रश्नोत्तरे झाली.

यानंतर पं. मालवीयजींनी पोलीस कमिशनरसाहेबांची उलट तपा-
सणी घेतली. पोलीस कमिशनरानी पंडितजींच्या प्रश्नांना जी उत्तरे दिली
त्याचा थोडक्यात माधितार्थ असा “ कमिशनरसाहेबांनी होममॅंवर सर
हॉटसन यांना मुंबईतील टिळकदिनाच्या मिरवणुकीमुळे उत्पन्न झालेल्या
परिस्थितीबद्दल स्वतः टोलेफोनद्वारे बोलावले, अगर दुसऱ्याकडून करविला
नाही. हॉटसनसाहेब मुंबईला येईपर्यंत पो. कमिशनराने व त्याचे मुळांच
बोलणे झाले नाही. हॉटसनसाहेब आले ते मुंबईचा उत्पन्न झालेल्या विकट
परिस्थितीमुळे आले. त्यांना कोणी बोलावले हे पो. कमिशनरना माहीत

होतें, परंतु ते गुफित फोडण्याचें त्यानीं नाकारलें. हॉटसनसाहेब यंगार ही बातमी शुक्रवारी रात्री साडेदहालाच पो. कमिशनरला मिळाली होती. हॉटसनसाहेबांचें व पो कमिशनरचें पुढील धोरणाविषयी बोलणें झाल की नाही याची आखणच पोलीस कमिशनरला देवना नव्हती. मिरवणूक पुढें जाऊं दिली तर योग्य होईल की नाही याविषयी पो. कमिशनर व हॉटसन यांचें बोलणें झालें नाहीं. मिरवणूक उधळून लावली जाईपर्यंत हॉटसन-साहेब गोरपेंदरच्या गचीवर बसून होते ! ” अशा अर्थाची उत्तरें मिळाल्या-वर धरपकडाविषयी प्रश्नातों चालूं असता मॅजिस्ट्रेटचे व मालवीयजींचें बरेच खटके उडाले. मि. हेली याची साक्ष आदोपत्यावर पंडितजीनीं सर अर्नेस्ट हॉटसन यांना साक्षांदार म्हणून आणण्याविषयी अर्ज केला. तो कोर्टानें फेटाळून लावला.

सरकारतर्फें मि. ठाणावाला याचें भाषण झाल्यावर पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी कोर्टाला उद्देशून सुमारे दोन सवादोन तास पुढील आशयाचें भाषण केलें.

नागरिकत्वाच्या हक्कावर गदा.

“ ज्यामुळें नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांना बाध येतो अशा कोणत्याहि हुकुमाला कायदेशीरपणा फारच कमी असतो. कमिशनरच्या हुकुमाला न जुमानता हॉर्नबी रोडवरून जाण्याचा मिरवणुकीला हक्क होतो. सर्व वर्गांनीं कायदे-शीर असलेल्या सभाना अगर जमावाना बंदी करण्याचा हक्क सरकारला पोचत नाहीं. जर हॉर्नबीरोडवरून मिरवणूक गेली तर त्यामुळें रहदारांन भडपळा होण्याचा संभव आहे असे म्हणून त्या रस्त्यावरून मिरवणूक नेऊं नये अशी साधी विनंति करणें एवढीच सक्ता कमिशनरच्या हातीं देण्यांत आली आहे. परंतु कमिशनरच्या सांगण्यावरूनच कूक्यांक रोडवर फक्त चारहजारच लोक होते व या लोकांमुळें हॉर्नबीरोडच्या फार तर एकतृतीयांश भाग व्यापला गेला अमता तसेंच मापूर्वी कित्येक वेळा मिरवणुकी घातणें हॉर्नबीरोडवरून गेलेल्या आहेत. अशी वस्तुस्थिति आपला कमिशनरने मिरवणुकीला बंदी करणें म्हणजे राजस्त्वावरून जाण्याच्या नागरिकांच्या हक्कावर अन्याय्य ह्म करणें होय. मिरवणुकीमध्ये कोणत्याहि प्रकारचे गुंड नमून सुशिक्षित व अद्विनिं

पंडित मदनमोहन मालवीय.

वागणारी श्री-पुरुषमंडळी होती. कायदे भोडप्यात मला भानंद वाटत नाही. परंतु ज्या वेळी मला असे कळले की, सौ. हंसा मेहतासारख्या माझ्या कन्या व भगिनीसमान उच्चकुळातील लीया असलेली मिरवणूक रस्त्यावर अडविण्यात येईल व काचित् त्यावर हडाहि करण्यात येईल त्यावेळी त्या मिरवणुकीत सामील होणे हे माझे वर्तुष्य होते. ज्यांना राजरस्त्यावरून जाण्याचा हक्क होता अशा लोकांनी रस्त्याचा एकतृतीयांश भाग अडवला असता तर त्यामुळे कोणता अनर्थ कोसळला असता ?

अनत्याचारी समाज

“मिरवणुकीत सामील झालेले श्री-पुरुष मुखामाधानाने आपल्या घरी राहणारे होते परंतु त्या सुखी जीवनक्रमाचा त्याग करून बंडीबाब्याला न जुमानता ते सर्व लोक रात्रभर जागते रस्त्यावर बसले होते त्याची कल्पना अशी होती की, निश्चय मध्यरात्रीनंतर तरी मिरवणूक पुढे जाऊ देण्यात येईल, कमिशनराच्या स्वतःच्या सांगण्याप्रमाणेच शहरचा व्यापार-उद्दीम साधारणतः सकाळी नऊ वाजेपासून सायंकाळी साडेमात वाजेपर्यंत चालतो. असे असता व मिरवणूक दोषा-दोषाच्या रांगानी जाईल असे सरदार बल्लभभाईंनी सुचविले असता रात्री मिरवणूक का पुढे जाऊ दिली नाही ? सध्या रात्रभर मिरवणुकीतील लोक रस्त्यावर बसून राहिल्यानंतर पोलीस कमिशनर येतो व मिरवणूक बळजोरीने मोडून टाकण्याचा हुकूम करतो, जो मनुष्य इतका कोडगेपणा (Callousness) दाखवितो तो जनतेचा मोडर होण्याच्या लायकीचाच नाही यानंतर लोकांनी निमृदपणे पोलीसांच्या हातचा मार खावा. याचे कारण लोकांच्या मनावर महात्मार्जीच्या शिक्वणुकीचा झालेला इष्टपरिणाम हे होय.” असे सांगून पंडितजींनी सद्गदित अंतःकरणाने परमेश्वराचे व महात्मार्जीचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले

पोलीसचे कर्तव्य

उपदाराच्या मुर्तनंतर पंडित मालवीय यांनी आपल्या भाषणाला पुनः प्रारंभ केला. ते म्हणाले “ पोलीस कमिशनरला दिलेले अधिकार त्याने लोकांच्या सुखसोयीकडे लक्ष पुरवणे म्हणून दिलेले आहेत. जर

रस्त्यावर गर्दी होईल असे कमिशनराला वाटलं होतं तर त्याने निराळा रस्ता आखून दाबवयाला पाहिजे होता. मुंबईच्या लोकांचे न्याय्य हक्क मर्यादित करण्याची अनियंत्रित सत्ता त्याच्या हाती द्यायला आलेली नाही. लोकांचे न्याय्य हक्क कायद्याने मान्य केलेले आहेत आणि त्या हक्काना नियंत्रण घालण्याचे असेच तर त्याने तसे करण्याची वारणे देऊन आपले करणे हक्क योग्य आहे असे सिद्ध केले पाहिजे.” आपल्या म्हणण्याला आपण काही आधार घाल काय असा प्रश्न करताच पांडितजी म्हणाले, “मारासार विचार शास्त्र म्हणजेच नऊ-दशाश कायदा आहे. कमिशनराने हुक्म करताना लोकांच्या हिताचा व पोलिस रेग्युलेशनन्सचा नोट विचार केला होता अगर नाही, नव्हे मुळात विचार तरी केला होता की नाही हे ठरविताना कोर्ट सारासार विचारशक्तीचा उपयोग करील असा मला भ्रंवसा आहे. कमिशनराला मनःसोक्तपणाने जुलमी हुक्म काढण्याचा अधिकार नाही.

“जर तो अन्याय हुक्म मी पाळला असता तर माझी छांथू झाली असती. पोलिस कमिशनराला माझ्या हक्काच्या आठ येण्याचा अधिकार नाही. जर रस्त्यावर गर्दी असेल तर ती मोडून रस्ता मोकळा होईपर्यंत थांबण्यास सांगण्याचा कमिशनराला कायद्याने अधिकार दिला आहे. परंतु रस्ता मोकळा होताच तो त्याचा अधिकार संपुष्टात येतो. पोलिस कमिशनर निरवगूळ जेथे थांबविण्यात आली तेथे हजर होते. हॉर्नेबी रोडवरील रहदारी थांबल्यावर रथानी आपला पूर्वीचा हुक्म बदलावयास पाहिजे होता. परंतु स्थानी तसे केले नाही. असे न करण्यात ते कायद्याच्या तत्वाविरुद्ध वागले असे मला वाटतं. ते म्हणतात की आम्ही त्याचा हुक्म मोडला, परंतु हा अधिकाराचा उन्माद आहे. हिंदुस्थानसारख्या देशातच अधिकारी उन्मत्तपणाने वागू शकतात. लाडा-मुळे बिघडलेल्या तिरसट मुलाची जी स्थिति, तीच पोलिस कमिशनरची स्थिति आहे.”

खटल्यांत भाग कां घेतला ?

या खटल्याच्या कामात आपण भाग कां घेतला यासंबंधी मालवीयजींनी जें स्पष्टीकरण केले तें असे— “मी काही सार्क्षादाराना जे थोडे प्रश्न विचारले व थोडक्यात जें माझे म्हणणे कोर्टापुढे मांडलें, तें स्वतःचा वचाव करण्याच्या

पंडित मदनमोहन मालवीय.

अगर खटल्यांतून सोडवणूक होण्याकरिता नव्हे, हिंदुस्थानातील न्यायालयांच्या सद्यःस्थितीकडे लक्ष टाकल्यास राजकीय स्वरूपाचे ज्याच्यावर खटले होतात व त्यात जे भाग न घेण्याचे ठरवितात त्याच्या तशा वागण्यांतच जास्त तथ्यास असतो, दाकरिताच मी बचावाकरिता माझ्या बाजूने कोणताच साक्षीदार बोलावला नाही, अशा तऱ्हेच्या खटल्यांचे सत्यस्वरूप काय असते याची थोडोशी तरी कल्पना जगला याची म्हणून मी एवढा तरी भाग घेतला. ”

शनिवारी सायंकाळी पं. मालवीय प्रमृतीबरोल खटला चालू असता, पोलिस कमिशनरचे पत्र हा हुकूम मानावा अगर मानू नये, व शनिवारी सकाळी त्याने पुढाऱ्यांना रस्त्यावरून निघून जाण्यासाठी केलेला तोंडी हुकूम न्याय्य होता किंवा नव्हता हे कायद्याचे प्रश्न उद्भूत केल्यामुळे चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. व्हस्तूर यांनी सोमवार ता. ११ पर्यंत खटला तहकूब केला. पोलिस कोर्टांत अत्यंत अस्वच्छता असते अशी तक्रार सरदार बल्लभभाई प्रमृतींनी केली. पुढारी कोणत्याहि प्रकारचा आर्मान देण्यास तयार नसल्यामुळे मॅजिस्ट्रेटला त्यांना कोठडीबाहेर सोडता येईना, परंतु पुढाऱ्यांची गैरसोय होऊ नये म्हणून त्यांना बाहेरच्या लोकांच्या गाठी भेटी येऊ दिल्या जाव्या व त्यांच्या मनाप्रमाणे त्यांची बेवणाची व्यवस्था व्हावी असे हुकूम मॅजिस्ट्रेटने दिले होते.

खटल्याचा निकाल

परंतु मॅजिस्ट्रेटने सोमवारची वाढ व पाहता गुहारांचे मालवीय, पटेल प्रमृतींवर भरलेल्या खटल्याचा निकाल सांगितला. निकाल सांगताना मॅजिस्ट्रेटाने विर्यादींचे सर्व म्हणणे मान्य केले. पोलिस कमिशनरने सी. हंसा मेहतांना पाठविलेले पत्र हा हुकूम होता, पोलिसकमिशनरने शनिवारी सकाळी दिलेला तोंडी हुकूम कायदेशीर होता तो तोंडी हुकूम मोडल्याचा गुन्हा आरोपींनी केला असे मॅजिस्ट्रेटाने मत दिले. पंडित मालवीय व बल्लभभाई यांची मुलगी श्रीमती कुमारी मनुवेन पटेल, वार्ड रतनधेन मेहता, वार्ड हरनाम कुंवर व अमृत कुंवरचाई यांना प्रत्येकी १०० रुपये दंड अगर १५ दिवसांची साधी कैद सांगण्यात आली. सरदार बल्लभभाई, मि. शेरचाणी, श्री. जयरामदास दीलतराम, डॉ.

हर्डीकर, श्री. एस. टी. पालेकर, श्री. रमाकांत मेहता, चावू-
भाई जठेहरी मि. एच. बी., व्यंकटराम, के. जी. नारायण
अय्यर या सर्वांना प्रत्येकीं तीन महिन्यांची सार्धी शिक्षा ठोठावण्यांत आली.
पंडित मालवीयांना इतरांशी कमी शिक्षा देण्याचें कारण मॅजिस्ट्रेटनें असें
सांगितलें कीं, 'पंडित मालवीयांचा हेतु कायदेमंग करण्याचा नसून पोलिस
कमिशनरचा हुकूम कायदेशीर होता अगर नाहीं एवढेंच पाहण्याचा होता.'
सर्वांनीं अगदीं हंसून मुखानें शिक्षा ऐकल्या. या आखिरी भारतीय पुढ्यांना
शिक्षा झाल्यामुळे मुंबईमध्ये तीन दिवस हलताल पाडण्यांत आला.

सडल्याचा निकाल झाल्यावर पं. गोविंद मालवीय यांनीं त्यांच्या
वडिलांनीं मॅजिस्ट्रेटांनीं उद्देशून लिहिलेलें पत्र त्यांनीं कोर्टापुढें सादर केलें.
त्यात पंडित मालवीयांनीं कोर्टाला असें स्पष्ट कळविलें कीं, मी स्वतः तर
दंड देण्यास तयार नाहोंच, पणु इतरांनाहि माझ्यातलें दंड मरूं नये, जर
कोणी दंड भरलाच तर तो कोर्टानें स्विकारूं नये, यावर मॅजिस्ट्रेटांनीं असें
उत्तर दिलें कीं, पं. मालवीयांना तुवंगात जाण्याची वेळ येऊ नये अशी
माफी इच्छा आहे. त्यांना दंडाची शिक्षा करणात हाच हेतु होता, जर
त्यांनीं दंड दिला नाहीं तर नाइलाज म्हणून त्यांना तुवंगात पाठवावें लागेल.
आरोपीचा दंड जरी कोणीहि भरला तरी त्यानंतर दंड द्यावा की शिक्षा
भोगावी हा प्रश्नच आरोपीच्या इच्छेवर राहात नाहीं.

मॅजिस्ट्रेटनें निकालात असें म्हटलें होतें कीं, मालवीयांना कमी शिक्षा
देण्याचें कारण असें कीं, त्यांचा हेतु कायदेमंग करण्याचा नसून शिक्षेनंतर
आपल्या चिंजीवामार्फत वृत्तपत्राकडे पाठविलेल्या स्पष्टीकरणामध्ये पंडित-
जींनीं पुनः पुनः असें म्हटलें आहे कीं, "पोलिस कमिशनरनें केवळा
अन्याय हुकूम मी बुद्धिपुरस्पर मोडला आहे, माझे इतर महकरी व मी यांना
निरनिराळ्या शिक्षा द्यावयाच्या होत्या तर वयानें मी इतरापेक्षा मोठा अय-
त्यामुळे माझे म्हणणें असें कीं, मलाच अधिक शिक्षा द्यावयास पाहिजे होती.
पोलिस कमिशनरचा हुकूम जुलमी व अन्याय्य होता असें माझे मन झालें व
तो हुकूम मोडणें हेंच सर्व नागरिकाचें कर्तव्य होतें. जर पडलो असा हुकूम
मी आणखी बांस बेळाहि मोडीन."

मालवीयांची अचानक सुटका झाली !

पंडित मालवीय यांना दंड अगर कारागृहास अशी वैकल्पिक शिक्षा दिली गेली होती. आपल्या इतर सहकाऱ्यांपेक्षा आपणाला मॅजिस्ट्रेटने कमी शिक्षा दिली, व दिली तीहि वैकल्पिक दिली ही गोष्ट पंडितजींच्या मनाला लागून त्यांनी सर्वांना अशी विनंती केली की, त्यांच्याकरिता कोणीहि दण्ड भरू नये. पंडितजींनी ही गोष्ट पुनः पुनः सांगितली असूनहि कोणा एका माणसाने शुक्रवारी दुपारी साडेतीन वाजण्याच्या सुमारास दण्डाचे पैसे भरले. शुक्रवारी सकाळपासून अशा बातम्या कानों पडू लागल्या की कोणी तरी पण्डितजींचा दण्ड भरणार आहे. परंतु दण्ड दुपारी साडेतीनच्या सुमारास भरला जाऊनहि सायंकाळच्या वृत्तपत्रातहि ही बातमी आली नाही. सहा वाजल्यानंतर हळूहळू मालवीयांच्या सुटकेच्या बातम्या पसरू लागल्या. परंतु सायंकाळी साडेसहा-नंतर चौपाटीवरच्या सभेला पं. मालवीय हे थ्री. विट्ठलभाई पटेल यांच्यासमवेत येईपर्यंत कोणाचाहि विश्वास त्यांच्या सुटकेवर नसेना, पण्डितजींचा दण्ड कोणी भरला हें अखेरपर्यंत गुलदस्तातच राहिले.

त्यासंबंधाने जी बातमी बाहेर आली ती अशी की, शुक्रवारी एक मनुष्य कोर्टात जाऊन पण्डितजींचा दण्ड कसा भरवयाचा याची चौकशी करू लागला, त्या दिवशी सुी अमल्यामुळे कोर्ट बंद होते व त्यामुळे तेथे पैसे भरण्याची शक्यता नव्हती, असे समजत की, आता पुढे कसे करावे, या विचारत तो मनुष्य असता एका पोलीस अधिकाऱ्याने त्याला असे सुचविले की, जे त्यांनी प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट खंडाळ्यावाला यांची भेट घेतली ती ते वहाई मार्ग सांगतात त्याप्रमाणे त्यांनी थ्री. खंडाळ्यावाला यांची भेट घेतली. त्यांनी असे सांगितले की, आर्थररोड तुहंगाच्या जेम्सजवळ पैसे भरल्यास पण्डितजींना सोडण्यात येईल. लगेच तो गृहस्थ आर्थररोड तुहंगात गेला, व त्याने इतक्या शिताबीने दंडाची रक्कम भरली की, पं. मालवीयांची व त्या गृहस्थाची दृष्टिभेटहि झाली नाही. अगर पंडितजींनी अन्यायग्रस्त झाली तरी जे करून त्यांना तो दंड भरून जाणाऱ्या माणसाचा पांगोला लागू दिला नाही, उगा वेळी पंडितजींना जे करून त्यांचा दंड भरला गेल्याची बातमी

सांगितली त्या वेळी त्यांना अतिशय आश्चर्य वाटेल, व पैसे भरणाऱ्या माण-
साचा रागहि आला. पंडितजी तुळंगवाहेर पडण्यात राजी नव्हते असे
म्हणतात. त्यांनी तत्संबंधी जेलला पुष्कळ छेडले, परंतु शेवटी जेअरने त्यांना
असे सांगितले म्हणतात की, कायद्याप्रमाणे त्यांना यापुढे पळभरहि तुळंगत
ठेवणे शक्य नाही. शेवटी नझलाजाने पंडितजींनी सादार बल्लभभाई
प्रभुतीचा निरोप घेतला व ते तुळंगवाहेर आले.

सुद्धेनंतर पंडितजी चौपाटीवर गेले. तेथील सभेत ते व श्री विठ्ठलभाई
यांची भाषणे झाली. दोघांनाहि आपल्या भाषणात असे सांगितले की,
ज्यांनी पंडितजींचा दंड भरला तो देशप्रेमी नसून देशश्रेही आहे त्यानंतर
शेतावर जैन परिवेदेच्या विश्वामने झालेल्या भाषणात पंडितजींनी असे
जाहीर केले की, त्याचा विविधावरील विश्वास पूर्णपणे नष्ट झाला आहे.

राजवंदी-दिनानिमित्त मिरवणूक

टिक्क-दिनाच्या मिरवणुकीच्या दिवशी इतके एवढी पडले असता व
शेवटी लोकांना काठी घसकी असताहि मु. प्रा. की. कमिटीच्या युद्धमंडळाने
रविवारी दहा तासलेला हॉर्नेबी रोडवरून राजवंदी-दिनाची मिरवणूक नेण्याचे
ठरविले. रविवारी मिरवणुकीला बंदी होणार की नाही याबद्दलचे विचार
लोकांच्या मनात घोळत होते सनिवारपातून तर कमिशन हाऊसकडे जाणाऱ्या
रस्त्यावर अतिशय गर्दी झाली होती. त्यात पंडित मालवीय यांची सुटका
झाल्यावर त्यांनी असे जाहीर केले की, जर कमिशनने रविवाराच्या मिरवणु-
कीला बंदी केली तर मी पुन सत्यग्रह करान यामुळे एक निघाळच येतच
खोवात उतरून झाले हॉर्नेबी रोड व एम्पेनेड रोडवरील इमारत्यांनी
पो. कमिशनकडे सभा अर्ज केला की, कमिशनच्या अगर इतर तत्त्वम
मिरवणुकीमुळे त्याची मुक्तीच नैसर्गिक होत नाही रविवारी अपर्श सायंकाळ-
पर्यंत असे वाटत होते की, मिरवणूक-बंदीचा हुकूम येईल, परंतु तसे नाही
झाले नाही पावणेपाचाच्या सुमारास मिरवणुकीला प्रारंभ झाला. मिरव-
णुकीच्या अग्रभायी पंडित मालवीय व विठ्ठलभाई पटेल हे होते.
मिरवणूक एवढी मोठी होती की, ती एका जाग्यावरून जाण्यास पाऊण
तास लागत होता मिरवणूक-अगदी शिस्ताने व शांतपणाने हॉर्नेबी रोडवरून

पंडित मदनमोहन मालवीय.

व्हाट्टवे लेडलॉच्या दुकानापर्यंत जाऊन खलास झाली व तेथून सर्व लोक परोपर पसरले.

कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतल्याचें पर्यवसान असें होऊन पंडित-जॉची कोणी तरी अज्ञात माणसानें दंड म्हण मुद्रा केनी असली तरी पंडितजॉचा कारागृहवास काही चुकला नाहीं. सरकारची दडपशाही सारखी वाढत्याच प्रमाणात होती व तोंत अखेर कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीची आहुति घेण्यात आली कॉंग्रेस वर्किंग कमिटी ही संस्थाच बेकायदा ठरविण्यात आली, परंतु सरकारनें जितक्या जोरानें दडपशाही केली तितक्याच दुर्दमनीय चरसाहानें छोशेहि निडरानें भाडूं लागले. वर्किंग कमिटी बेकायदा ठरविताच दिशी येथें कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीची बैठक त्या वेळचे अध्यक्ष डॉ. अन्सारी यांनीं बोलावली, सभेचें काम सुरू होताच हजर अमयेक्या सर्व सभामंडास सरकारनें अटक करून प्रत्येकास सहा सहा महिन्यांची शिक्षा ठोठावली. त्यान पं मालवीयजी हेहि अवगानें त्याचदि हा सहा महिन्यांच्या सलीचा सरकारी पाहुणचार मिळाला.

हा कारागृहवास पंडितजॉच्या व्यक्ति प्रकृतीस मानयला नाहीं, तेथें त्यांची प्रकृति एवंदरीनें खराबच झाली,तुरुंगांत सर्व आचार,बाहेर प्रमाणेंच अत्यंत बद्धिपूर्णे ते पाळीत, रामायण, महाभारत, भागवत या ग्रंथांचें परिशि्लन हा त्याचा निरयाचा व्यवसाय होता, पुढें गांधी-अर्धिन वाढाघाटीच्या तहान्वये त्यांची मुद्रका झाली त्यावेळी, त्यांची शिक्षा फक्त एकच महिना भोगावयाची राहिली होती.

उपसंहार

देवाजवळील नंदादीप

‘ हिंदुत्वाचा आदर्श कोण असा मठा कोणी प्रश्न केला तर मी हिंदुस्थानातील एकाच विभूतीकडे बोट दाखवीन व ती म्हणजे पंडित मदनमोहन मालवीयजी. त्याची ओळख करून देणे म्हणजे सूर्याची ओळख करून देण्यापेक्षा प्रहार आहे. परस्पराविरोधी गुणांचा उत्तम समन्वय करून दाखविण्याचे खरे कौशल्य कोणामध्ये असेल तर ते पंडितजीमध्ये आहे. पंडितजींची दृष्टि अगर विचारसरणी एकांगी नसून जुन्यातील चांगले त्याचप्रमाणे नव्यातीलही चांगले घेऊन त्याचा ते उत्तम समन्वय करून घेतात. जुन्या व नव्या संस्कृतीचा सुंदर मिलाफ कसा घालावा हे पंडितजींइतके उत्तम कोणीच जाणीव नाही. हिंदुविश्वविद्यालय हे या सुंदर मिलाफाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. पंडितजींनी इतर राष्ट्रांमध्ये अनेक केली असतील व तशी ते करतातहि, परंतु हिंदुविश्वविद्यालयाची संस्थापना हे त्यांचे एकच कार्य इतके मोठे व भव्य आहे की, त्या एकाच कार्यामुळे त्यांचे नांव चिरंजीव होईल. या विश्वविद्यालयासाठी त्यांनी एकट्यांनी एक फोदी चाळीस लक्ष रुपये जमाविले यावरून त्यांनी केलेले कार्य किती मोठे असेल अशी कल्पना येईल डोळे दिपवितल अशा विजेसाराच्या दिव्याप्रमाणे धमकणारे लोक काही बघी नाहीत परंतु त्या दिव्यापेक्षाहि देवाजवळ लावलेल्या नंदादीपाचे महत्त्व काही वेगळेच असे व त्याने जी चित्ताला एक प्रकारची प्रसन्नता वाटते ते पंडितजी आहेत ”

ता. २० जून रोजी पंडित मदनमोहन मालवीय यांच्या हस्ते श्रीक्षेत्र घाई येथे गोशाला मंदिराचा अनावरण समारंभ झाला त्याच दिवशी सायंकाळी बाईकर नागरिकांनी पंडितजींना मानपत्र समर्पण केले. त्या प्रसंगी पंडितजींची ओळख करून देताना श्री. तात्यासाहेब

पंडित मदनमोहन मालवीय.

केलकर यांनी पंडितजींच्याबद्दल बरील उद्गार काढले. या उद्गारांत पंडितजींच्या चरित्राचें सारसर्वस्व आहे.

ब्राह्मण्याचा खरा आदर्श

याच मानपत्र-समारंभाचे स्वागताध्यक्ष रा. ब. ग. रा. दातार यांनी मानपत्र समर्पण करताना पंडितजींचें केलेलें गुणवर्णन यथोचित असून थोडक्यांत व मार्मिकरीतीने त्यांनी पंडितजींचें चित्र रेखाटलें आहे. ते म्हणाले: 'आपल्या भारतभूच्या मुकुटावर जे बहुमोल हिरे चमकत आहेत त्यातील पंडित मालवीयजी हा अष्टपैलू हिरा आहे. मालवीयजी हे नामतः, रूपतः, जन्मतः, स्थानतः, ज्ञानतः, अधिकारतः, आचारतः व कीर्तितः असे अष्टांग सुंदर आहेत.

“ त्याचें मदन मोहन हें नामहि किती ध्वनमनोहर आहे ! हें नांव देऊन आपल्या मुलाचें नामकरण करणारे त्याचे मातापिता धन्य होत. मुलाचें नामकरण सुव्राट्य करणें हें फारचें अवघड नाही, पण नांवाप्रमाणें करणी करणारा पुत्र निवजणें ही मात्र महद्भगव्याची गोष्ट आहे.

“ पंडितजी हे जन्मतः ब्राह्मण आहेत, 'वर्णानाम् ब्राह्मणः श्रेष्ठः' असे म्हणव्यायें हे दिवंग आहेत कीं नाही हें सांगता येत नाही, तथापि पंडितजी केवळ जन्मानेंच ब्राह्मण आहेत असे नाही तर गुणतःहि ब्राह्मण आहेत व सुरैवानें ब्राह्मणास प्रिय व योग्य असे पवित्र पावन प्रयागराज हें क्षेत्र त्यांचें निवास-स्थान आहे.

पश्यति ' असे ते शुद्ध सत्वशील ब्राह्मण आहेत व अशांच्या हातूनच समाजाचा उद्धार होत असतो "

गंगौघाप्रमाणें वक्तृत्त्व.

व्यापक अशा सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत त्यांनीं वयाच्या २४ व्या वर्षी पाऊल टाकलें. तेव्हांपासून आजतागायत त्यांनीं एकनिष्ठेनें देशसेवा चालविली आहे. विमुक्तचारित्र्य, अचल धर्मनिष्ठा, अपरिमित त्याग, उज्वल तपःसामर्थ्य, नम्र स्वभाव, जाज्वल्य देशाभिमान, या गुणसमुच्चयाची भूर्ति म्हणजे पंडित मालवीयजी होत. वक्तृत्त्व तर असें अगाध कीं, हिंदुसंस्कृतीचें महत्त्व, अगर देश-वासीयांची हज्जांची ह्रीन दशा या संबंधानें बोलूं लागनाच त्यांच्या गंगौघा-प्रमाणें अस्खलित वाक्प्रवाहाच्या द्वारे धोऱ्यांचें भान हरपून त्यांना आपल्या बरोबर सहज घेऊन जातात.

आज त्यांचें वय सत्तरावर गेलें असलें तरी त्यांची कार्यतत्परता एखाद्या चरणास लाज वाटवील अशी आहे. अत्यंत निरलस वृत्ति, वागणूक अस्यत साथी, कौणीहि कांहीहि कारणानें त्यांच्या भेटीस जावो हास्यमुखानें त्यांचें स्वागत करून त्यांच्याशीं दोन गोड शब्द. बोलतश्चेरीज त्याला ते कधींच परत पाठविणार नाहींत.

सं. प्रांतांत पंडितजींच्या बरोबरीचे अनेक सुप्रसिद्ध पुढारी होऊन गेले व अद्यापिहि आहेत त्यांच्या इतकाच पंडितजींच्या सरकारशीं संबंध येत असतो, परंतु इतर लोक जमे अनेक कारणांनीं पाश्चात्य संस्कृतीशीं तादात्म्य किंवा हुना एक रूप होऊन गेले तमे सं. मालवीयजी कधींच झाले नाहींत. परंतु आपल्या साध्या व अकृत्रिम आचारानें त्यांनीं गोऱ्या लोकांवर नेहमींच छाप ठेवलेली आहे.

विविध कार्ये

पंडितजींचा सार्वजनिक जीवनक्रम, हिंदुस्थानातील सर्व श्रेष्ठ अशा हिंदी राष्ट्रीय महासभेच्या जीवनक्रमावरोबर मुरू झाला व आज तागा-यत तो त्या महनीय संस्थेची विगडित आहे. लोकमान्य टिळक, ना. गोखले अशा महात्मा गांधी यांच्याप्रमाणें पंडितजी एखाद्या विशिष्ट राजकीय संप्रदायाचे प्रणेते नसले तरी त्या कोणापेक्षाहि त्यांचें स्वदेशप्रेम कोणा-

पंडित मदनमोहन मालवीय.

लाच कमी म्हणता येणार नाही, ही गोष्ट मात्र सत्य आहे. ते आपल्या विशिष्ट तेजोगोळात फिरत असले व आपल्या आकर्षणाने इतर गोलकांना आपल्या वरून फिरवू शकत नसले तर राष्ट्रीय जीवनाला अत्यावश्यक असे कार्य मान ते अखंड करित आहेतच. राष्ट्रीयसमवेचे तर ते प्रारंभापासून निश्चिंत भक्त आहेत. कायदेमंडळात करता येईल तिथी लोत्सेवा त्यांनी करण्यास कुचराई केलेली नाही, हिंदुसमाजाची वाटती अधोगति पाहून अंत करणारे तिळतिळ दुःखारा सो पुरुष महात्मा असून हिंदु संघटन व शुद्धि यांचा पुरस्कार व संवर्धन करणारे पंडितजींच होत. उपलब्ध असलेल्या साधनाचा पुरापुर उपयोग करून राष्ट्रीय शिक्षण वसे देता येईल हे त्यांनी हिंदु विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेने सिद्ध केलेले आहे.

सदाचार व स्वधर्मेनिष्ठा याची आदर्शनूति पंडितजींच होत म्हणून सांगण्यास कोणालाहि अभिमान वाटेल. राष्ट्राची भावी आशा तदुपावर आहे. तद्वा हिंदी तदन चलवन्त, धीमन्त, व श्रीमन्त उद्भावा अशात्रिययो त्यांचे आहे. निश्चिंत प्रयत्न अमनात व तदुपायां तदनभावाने आपण करण्यास त्यांस मदद आनंदच वाटत अमनो.

इच्छित हेतु त्याच्या देखत सिद्धीस जावी, एवढीच आमची जगाभयत्याच्या चरणां नम्र प्रार्थना आहे.

ईशकृपेने पंडितजींना ७० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. हिंदुस्थानातील पुढ्याच्या बसोमानाकडे पाहिल्यास परमेश्वराने पंडितजींवरच नव्हे व आम्हां मारतवासीय हिंदु जनतेस परम ऋणी म्हणून सोडले आहे याबद्दल दयाघन प्रभुचे आपण कृतज्ञ असावयास पाहिजे. व पुढे ज्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वेचले ते कार्य, भारताचे मंगल, भारत स्वतंत्र होणे ही गोष्ट त्यांना 'याच देही याच डोळां' पाहावयास सापडो अशी आपण जगभियंत्याची वरुणा भाजू या.

निष्ठावन्त धर्मप्रेमी

पंडितजींचे आयुष्य आज ७० वर असले तरी त्यांचा दुर्दमनीय उत्साह मात्र अणुमात्राहि कमी झालेला नाही. नित्य म्यायाम घेण्यात वेगळाहि खण्ड पडलेला नाही. स्वधर्माचरण व मनास प्रसन्नता देणाऱ्या ज्ञान-संज्ञा इत्यादि आग्निहोतांतर पडलेला नाही. आहाराच्या बाबतीत त्यांचा फार कटाक्ष आहे. कधीहि पराज घ्यावयाचे नाही असा त्यांचा निग्रह आहे व कशाहि भडवणी आपत्ती आल्या तरी त्यांनी आपले ते मत सोडले नाही. कायदेभंगाच्या निमित्ताने नैनीच्या तुरुंगात असताना त्यांना स्वतंत्र स्वयंपाकी सरकारला द्यावा याचा लागला ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे.

धर्माचरणाबाबतीस त्यांचा मोठा लौकिक आहे. परधर्मविशीं नेहमी संबंध येत असूनहि त्यांनी आपला आचार कधीहि सोडला नाही. पंडितजींची मूर्ती नुसती डोक्यासमोर आणली म्हणजे प्रथमच त्यांच्या विशाल ललाटावरालि तो शुभ्र चंदनातिलक टळकपणे दिसतो त्रिकालसंध्या, प्रातःस्नान, पूजा यात अंतर नाही वैदिक, शास्त्री, पुष्पाणि यांच्याशी त्या त्या शास्त्रात चर्चा करून लागले म्हणजे त्यांना वेळाचेहि मान राहत नाही एकदा के पं विष्णु दिगंबर यांच्याशी संगीताबद्दल चर्चा करित असलेले ऐकण्याचे माग्य लेखकाला लाभले होते. त्यावेळी पंडितजींनी पं विष्णु दिगंबर याजला त्यांनी सत्कृत मध्ये उतळून घेतलेले एक श्लोकाचे वाक्य दाखविले त्यान सत्कृतमध्ये संगीता-सबधाने कोठे काय आले आहे याची टिपणे होती.

वेदशास्त्रास ऐकणे, यज्ञयागादि कोणी करण्यास निघाला अथवा त्यास मुक्त

पंडित मदनमोहन मालवीय.

इस्तानें मदत करणें, या गोष्टींत पंडितजींना फार आनंद वाटतो. जुन्या आयुर्वेदाचे ते फार अभिमानी आहेत. काशी येथील विद्वान पंडित श्री. ज्येष्ठकशास्त्री द्रवीड याच्या औषधावर त्यांची मोठी निष्ठा असून त्यांचें औषध घेण्याबद्दल ते इतरानाहि साग्रह सांगत असतात.

पंडितजींच्या कुटुंबविस्ताराहि मोठा आहे. मुलगे, मुली, पुतणे आदि-कहून त्यांचें घर गजबजलेलें असतें. पंडितजींस चार सुपुत्र आहेत. पं. रमाकान्त हे प्रयाग येथें बकिली करीत असतात. पं. राधाकान्त हे पूर्वी बकिली करीत असत परंतु हल्ली त्यांनी व्यापारी पेशा स्वीकारला आहेत व ते एक्सपोर्ट इंपोर्टचे व्यापारी आहेत. तिसरे मुकुंद मालवीय हे पूर्वी व्यापारी होते परंतु गेली ५१६ वर्षे त्यांनी मुंबई हेंच आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें असून तेथें विविध राष्ट्रकार्यांत भाग घेत असतात. सर्वांत कनिष्ठ पं. गोविन्द मालवीय हे एम्. ए. एल्. एल्. बी झाले असून कायदेमंगाच्या चलबळींत राष्ट्रीयसभेचें मुख्य मंत्री होते. हे बकिली करीत नाहींत, सार्वजनिक कार्यांतच आपुणें पडणार असें दिसतें. पं. मदन मोहन याजबरोबर हे विलायतेस गेले आहेत.

पंडितजींस तीन कन्या. पैकी एक कानपुरांत व दुसरी काशी येथें अशा दिल्या आहेत.

मास्तवर्ष पुनः वैभवसंपन्न होऊन आखिल भारतवासीय जनता स्वातंत्र्योपभोगी व्हावी यासाठी पंडितजींनी आतापर्यन्त अभ्याहत परिश्रम केले, त्यास तो मंगलादिन पाहण्यास परमेश्वरानें दीर्घायुष्य द्यावें एवढीच त्याच्या चरणां प्रार्थना आहे.

परिशिष्ट. १

सुधाविन्द.

पुस्तकाच्या प्रारंभी पं मालवीयकृत 'जो संस्कृत श्लोकावली दिली आहे तीत एका दृष्टीने पंडितजींचे आत्मचरित्रच ग्रंथिन झाले आहे. कारण हिंदूने काय काय गोष्टी कराव्या ते त्यात संक्षेपत सांगितले आहे व त्याचा विस्तार पंडितजींनी आपल्या प्रत्यक्ष आचरणाचे आध्यायभर केला आहे. ज्या गोष्टी त्यांनी लोकाना उपदेशासाठी म्हणून सांगितल्या त्याचा संतुलित आचार करणारे ते कर्मयोगी आहेत. आर्घी केले मग सांगितले, असा त्याचा बाणा आहे त्यापैकी काहीचा उल्लेख या प्रकणात करण्याचे योजिले आहे. हिंदु युनिव्हर्सिटी, डॉग्रेस, बौन्सिल व हिंदुसंघटन यासंबंधाने त्यांनी केलेली कामगिरी व्यापकस्वरूपाची असल्याने ती अन्यत्र विस्ताराने वर्णिली. त्या-खेरीज पंडितजींची राष्ट्रसेवा विविधप्रकारची व विविधशाखातलि अस- त्याने सर्वांचा न झाला तरा त्यातील काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा-उल्लेख येथे करणे अप्रासंगिक होणार नाही

खरी लोकसेवा कोणती.

खरी लोकसेवा कोणती या संबंधाने ते म्हणतात—

यशशिवाय यज्ञपुत्र्य, परमेश्वर, प्रसन्न होत नमतो व त्याच्या प्रसन्नते- शिवाय आपला अभ्युदयहि होणार नाही त्या परमेश्वराला प्रसन्न करण्याचा मुख्य उपाय लोकसेवा-देशभक्ती-हा आहे देशवासाच्या दुःखाने दुःखी होणे व त्याचे दुःख दूर करण्यासाठी शुद्धभावाने यत्न करणे हीच परमेश्वराची परम उपासना आहे अखिल मनुष्यमात्राचे कल्याण वितणाच्या भगवान् वेद-भ्यासाने म्हणले आहे.

“तप्यन्ते लोकतापेन प्रायशः साधयोजनाः ।

परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥

साधू लोक प्रायः दुःखाच्या दुःखाने दुःखी होतात. प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी वास करणारा जो परमेश्वर त्याची हीच परमसेवा आहे.

पंडित मदनमोहन मालवीय.

ज्यावेळी मातेच्या पत्रप्रशिक्षनावरोबर बालकांच्या हृदयांत देशभक्तीचा संचार होऊ लागेल त्यावेळी आपल्या देशाचा अभ्युदय होईल, देशाचे हित साधण्यासाठी व मातृभूमीचा गौरव वृद्धिंगत करण्यासाठी आपले सुख व स्वार्थ याचा सर्वस्व त्याग करण्यास आपले देशवंतू त्यावेळी पुढे देतील. मात्र आमची स्थिति अन्यंत सोचनीय झाली आहे. लोक स्वतः विमह्न भेले आहेत. अशा वेळी बालकाने देशभक्ती उत्पन्न होऊ शकते व ती देशासाठी वाटेल ते कष्ट सहन करू शकतात या गोष्टीचे लोकांस आश्चर्य वाटेल पांतु यात आश्चर्य वाटण्यासारखे कांहीच नाही. आज आपल्या देशात मुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या लोकांत देशासाठी त्याग करण्यास शिक्के नाहीत असे लोक घोडे नाहीत.

यासंबंधी जपानी बालकांचे उदाहरण घेण्यासारखे आहे. ज्या वेळी रूसो-जपानी युद्ध होते त्यावेळी तेथील लोकांना युद्धाप्रतिस्पर्धे अनेक वर्गांच्या चाम्पा लागत, आपल्या बडिलांना त्या वर्गाच्या देशात अडवण पडू नये म्हणून अनेक विद्यार्थ्यांनी कुमन्यादा भोजन करण्याचे साहून दिले होते, ज्या देशातील विद्यार्थ्यांत असा अपूर्व त्याग आहे तो देश उभाने शिखरास पोहोचेल अशी राहणार नाही

राष्ट्रभाषेवरिल ही आपत्तांच व जनतेची कुचंबणा पाहून उर्दूच्या बरोबरानें हिंदी भाषाहि कोर्टकचेऱ्यातून चालावी अशाबद्दल मोठी चळवळ केली. पंडितजींना या कामाहि काहीं कमी विरोध झाला नाहीं, परंतु त्यावेळचे संयुक्तप्रांताचे ले. गव्हर्नर लॉर्ड मॅकडोनाल्ड याना पंडितजींच्या म्हण-
तील सत्यता पटून स. १९०० मध्ये त्यांनीं सर्व सरकारी कचेऱ्यांतून उर्दूच्या बरोबरानें हिंदी भाषेमध्येही कामकाज चालावें असा ठराव केला. हिंदी भाषा योलगारावर लॉर्ड मॅकडोनाल्ड याचे हे महदुपकार होत.

पंडित मालवायजी यांनीं हिंदी राष्ट्रभाषा म्हावी म्हणून प्रयत्न केले त्यास तरुणी लो० टिलक, रमेशचंद्र दत्त, अरविंद घोस, यांनीं मान्यता दिली. पंडितजी एवढेंच करून पावले नाहींत. स. १९०८ मध्ये त्यांनीं प्रयागला हिंदीत 'अभ्युदय' पत्र सुरू केलें, स. १९१० मध्ये "मर्यादा" नांवाचें हिंदी मासिक सुरू केलें. १९१० सालीं पहिलें हिन्दी साहित्य संमेलन भरलें, त्याच्या अध्यक्ष्या जागोहि पंडितजींचीच निवड झाली, त्यावेळा देशाभाषाची हेळसांड कशी झाली आहे व त्याची उन्नति कशी करता येईल याचें त्यांना सुंदर चित्र रेखाटलें आहे. हिंदु-विद्यविद्यालयातहि शिक्षणाचें माध्यम त्यांनीं हिंदीच ठेवलें आहे.

गोरक्षणा.

गोरक्षणासंबंधानेंहि पंडितजींची आस्था सुप्रसिद्ध आहे. संधी सापडेल तेव्हा त्या कार्याची महती वर्णन केल्याखेरीज ते राहत नाहींत. गोरक्षणासंबंधी ते म्हणतात —

"गाय आणि मनुष्यप्राणी याचा संबंध चिरंतन असून परमेश्वरानेंच तो पडवून आणला आहे आणि परस्परानां परस्परांच्या उपयोगी पडावें, कोणाहि स्थितांत कोणी कोणास अंतर देऊ नये, ही त्याचीच योजना आहे. गाईचें दूध अमृतोपम असून लहानयोरारास तें हितकर आहे म्हणोंचें दूध वापरतात सर, पण तें योग्य नव्हे. लहान मुलांना तर विशेषेंकरून गाईचेंच दूध आपण दिलें पाहिजे. माझ्या माता भगिनींना माझी नम्र विनंति आहे कीं, त्यांनीं गोपाल श्रीकृष्ण व माता यशोदा यांचे चरित्र आठवणें आणि आपआपल्या घरांत एकेक तरी गाय पाहून मुलांना तें

पांडित मदनमोहन मालवीय.

अमृतोपम दूध पाजवें. प्रत्येक घराघरात एकेक तरी गाय पाळली जावी, घराघरातून दधिमयनाचा घडघडाट प्रातःकाळीं ऐकूं यावा, आणि घराघरांतून दद्यातुपाची गायी तिच्यावरून लोंबताना दिसावीत अशी माझी इच्छा आहे. नेहमी गार्ह्वे दूध पिताना माझ्या मनःचक्षूंपुढें त्या गोमातेची मूर्ति उभी राहते-

पण त्याजबरोबर तिच्यावरील सध्याच्या संकटाची व हिंदूंच्या या धावतीतिले अनास्थेविषयीची मला कल्पना येऊन मन उद्दिप्र होते. आमच्या तरुणवर्गावर एक मोठा जबाबदारी आहे. 'गोरक्षण' हें आमच्या ह्या तरुणवर्गाचें कार्य आहे. गोरक्षणाविषयी प्रत्येक हिंदुजीवाला तळमळ वाटली पाहिजे, तदनच ती मुसलमानालाहि वाटली पाहिजे, कारण गायीजवळ आपपर भाव नाही, अमृतोपम दूध व कृषिदृष्टसहन असे नैल ती सर्वांना अभेदभावानें सारखेच देत असल्यानें सर्वांच्याच मातृपदाचा मान तिनें मिळविला आहे. यासाठीं आपण कृतज्ञ असूं तर गोरक्षणाकार्याविषयी आपणास उदासीन राहता येणार नाही. राष्ट्रात गोवध चालला असला आपणास स्वस्थ बसता येणार नाही, गोरक्षणा विषयी अनास्था आणि गोवध ही समानार्थक आहेत असें मी समजतो. गोरक्षणाविषयी यत्किंचित्ताहि हातपाय न हलविणें म्हणजे आपल्या आईला स्वहस्ते ठार करण्यासारखेंच होय.

केला ? अर्थात् तुम्हां आम्हांलाच केला आहे. तदनुसार आपलें आचरण घडलें पाहिजे.

गाईसारखें दुसरें धन नाही. महाभारतांतील च्यवनमार्गवाची गोष्ट हेंच शिकवितें. च्यवन मार्गव हे ऋषि पाण्यांत रहात असत. एकदां धीवरांनीं त्यांना लुटून माशाबरोबर जाळ्यात घेऊन वर काढलें. ऋषींनीं धीवराचें कल्याण व्हावें या हेतूनें ' आपली विक्री करा ' असें धीवराना सांगितलें. ऋषीला विकत घेण्यास प्रत्यक्ष नहुष राजा आला. त्यानें सारें राज्य देऊं केलें. तरी ऋषि म्हणे हा माझी किंमत नव्हे. अखेर एका गाईच्या बरोबर ऋषीची किंमत ठरली व ती ऋषीला मान्य झाली. ऋषींनीं सांगितलें ' गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाप्युत ' हा मंत्र आज आम्हांला अभेरिबेपासून शिकण्याची पाळी आली आहे, तिकडील लोक ' Cow the mother of prosperity ' म्हणून गाईची जोपासना करीत आले आहेत. आम्हां तिचें दुर्लक्ष केलें आहे. इकडील सरकारचे कुल्लू येथील आहारज्ज्ञ श्री. मॅक कॅरिसन यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे कीं, दूध हें सर्वश्रेष्ठ अन्न आहे, दूध घेतल्यावर दुसऱ्या कसल्याहि आहाराची जरूर राहात नाही, माझे वय आज सत्तरीच्या जवळजवळ झालें आहे, माझी आई मला दररोज सकाळच्या प्रहरी लहानपणीं नियमितपणें दूध लोणी देत असे. त्याचा फायदा मला आता कळतो. त्या दुधातुपाच्या प्रभावावरच मी आज बोलतो आहे. माझ्या डोळ्यात आजहि जर काहीं तेज असेल तर तें त्या दूधलोण्याच्या प्रभावामुळेच आहे. घरोघर गोपालन होऊन दूधदुभतें यथेच्छ सेवन केलें जाईल, तर शक्ति वाढेल, ज्ञान वाढेल, बुद्धि, उरसाह वगैरे बाळगील यात तिळमात्र शंका नाही. म्हणून गाई पाळा. चागले वडू ठेवा. गोपालनाचा संदेश गावोगांव जाऊन कळवा. गोरक्षणाचा हंका गावोगांव घाजूं या. गाईना सुख द्या, त्यांना भुकिस्त आणि तृपित अशा कथां ठेऊं नका. गाईना सुख दिलेंत तर त्या तुम्हांला अवश्य सुखी करतील.

ग्रामसंघटन कसें करावें ?

पुणे येथें ता. २०-२१ जून १९३१ रोजी पंडितजींच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामसंघटन परिषद् भरली अमता पंडितजींनीं पुढील आशयाचें माथण केलें. त्यावरून त्या कार्याची व्याप्ती किती व कशी असावी याची यथार्थ कल्पना येते.

पोडित मदनमोहन मालवीय.

प्रेम व विश्वास जागृत राहिल व वाढीस लागेल अशी योजना प्रामोदारकांनी घडवून आणली पाहिजे.

गांधातील कोणावरहि अरिष्ट आले तर सर्व लोक त्याच्या मदतीस घावून जातात इतकी शिस, संघटना, आत्मसंरक्षणाची भावना व परस्परांतील विश्वास ग्रामवासीयात जागृत झालातरच चोरदरबडेखोराचे पाबणार नाही, आत्मसंरक्षण, आत्माविश्वाससंपादन, आरोग्यसंवर्धन, रक्तादुर्गुण इत्यादि अनेक गोष्टी घडवून आणण्यासाठी ग्रामपंचायती स्थापन केल्या पाहिजेत. प्रामोदार-कार्यात खादीपैदास-विशेषतः वस्त्रस्वावलंबन या कार्यास अग्रस्थान दिले पाहिजे. ग्रामवासीयाच्या जीवनात अज्ञाची वाढ अद्याप त्यांच्या स्वाधीनची आहे परंतु वस्त्राच्या बाबतीत मात्र ते अत्यंत परस्वाधीन झाले आहेत, हे प्रामोदारकार्यात मोठेच संकट होय. पूर्वी हिंदुस्थान सर्व देशात वस्त्र पुरवित होता तशीच परिस्थिति पुन्हा प्राप्त होणे अशक्य नाही, या भरत-संघातील हिंदुस्थ व हिंदूंच्या ज्या दिवशी घरच्या घरी बसून सून कातताना व वस्त्र विणताना सर्वत्र आढळतील तो मुद्दिन होय. अहाहा ! तो देखावा किती रमणीय व स्फूर्तिदायक दिसेल बरे ! खादीचा जो संदेश महात्मा गांधींनी आपल्या देशांधारास दिला आहे तो राष्ट्रोद्धार करण्याचे कामी सरांगर बहुमोल होय. महात्मा गांधींनी पावल समजू नका ! परमेश्वराचा संदेशच त्यांच्या मुखातून आपल्याला लाभत आहे असे समजा !

प्रामोदार म्हणजे इच्छितगारांनी रोण्यापाण्यातील उद्योगधंद्यांना मदत केलीच पाहिजे, तरच त्यांच्या उद्धारची आपणांस सरी तळमळ लागली असे समजना येईल. गरीबाच्या पोटाला दोन घास घालण्याचा तोच एक राजमार्ग आहे. अत्यंत गुंथंभर अशा ईरवंड अमेरिकेतीलहि गुंथन लोक आपण.प.प.च्या देशांतीलच उद्योगधंद्यांना चालून देण्यात मूषण मानतात. नम हिंदुस्थानगारच्या सद्विद्वां देशांतील थोड्या लोकांनी व सरदार संस्थानिकांनी तर तसे स्वतः बागून आपल्या बागमुद्दोनेच इतरेजनीत उदाहरण घाटून दिले पाहिजे. यःकश्चित् पादप्राग येनांनाहि ग्रामवासीयांनी तयार केलेले पादप्रागच वापरण्याची आकांक्षा घरली पाहिजे. कापडाच्या बाबतीत तर प्रामोदार म्हणजे इच्छितगारांनी रोण्यापाण्यात तयार झालेल्या हात-

सुताच्या खादीचाच कपडा वापरला पाहिजे. मी आज ५३ वर्षे स्वदेशीच कपडा वापरीत आलों आहे. परदेशी सुताचा विटाळ मी माझ्या शरीराला गेल्या सुमारे ५५ वर्षांत होऊं दिला. नाही; व १९२२ साली महात्मा गांधीं तुरुंगात गेले तेव्हापासून तर मी केवळ हातसुताचेच कपडे वापरीत आहे व असें करताना माझ्या गरीब बाघवांच्या पोटाला मी चार घास घालीत आहे हा अत्यानंद अनुभवित आहे. तरी तुम्हां सर्वांनीं अगदीं आजपासूनच हातसुताच्या खादीचेच कपडे वापरण्याचा निश्चय करावा.

व्यायाम

पंडितजी स्वतः व्यायामाचे अत्यंत मोठे आहेत नित्य प्रातःकाळी स्नान, संधोपासना, सूर्य नमस्कार या त्याच्या क्रमात कधीहि खळ पडला नाही, तरुणांनीं बलोपासक बनावे, व्रत्ताचर्य पालन करावें याविषयी ते सदैव उपदेश करीत असतात. तरुणांना त्याचा उपदेश असा—“भारतीय नवयुवकामध्ये ईशभक्ति व देशभक्ति उत्पन्न झाल्याशिवाय तरणोपाय नाही. त्याबरोबरच बलसंपर्पनाचीहि अत्यंत जरूरी आहे. ‘शरीरमायं खलु धर्मसाधनम्’ या वचनाप्रमाणें देश-कल्याणाकरिता झटणाऱ्या प्रत्येक युवकाने व युवतीने शरीरबल वाढविण्याकरितां झटलें पाहिजे.

आपण दशराज्याच्या जवळ जवळ येत आहोंत; पण तें दशराज्य टिकविण्यासाठीं राष्ट्राची शरीरसंपत्ति सुधारणें आवश्यक आहे. कारण बलवानच स्वतंत्र राहूं शकतो.

आमच्या लोकांना वार्षिक्य लोकर येतें. आमच्या तरुणाना १७-१८ वर्षांतच आरशी लावावी लागते. आमच्याकडाले पेंशनर पेनशन घेतल्यावर वर्षे सहा महिन्यांतच इहलोक सोडून जातात. पण पाश्चात्य लोकांकडे पाहिल्यास याच्या उलट स्थिति असल्याचें दिसतें. त्यांच्यात म्हातान्यांना सुद्धा व्यायामाची आवश्यकता वाटतें व ते त्याप्रमाणे व्यायाम घेण्यास लाजत नाहींत. पाश्चात्यांचे दोष मात्र आपण इंग्रजी शिकून घेतलें पण गुण मात्र नेमके टाकले.

आपल्याकडे पूर्वी सूर्योदयाबरोबर नमस्कार घालण्याची पद्धत होती, ती आतां बंद झाली आहे. पण असें होणें बरें नाही. प्रत्येक युवकाने व युवतीने

पंडित मदनमोहन मालवीय.

“ग्रामोद्धार व्हावा अशी इच्छा बाळगणारानां व ग्रामोद्धार कार्यात प्रत्यक्ष भाग घेणारानां ' साधो राहणो व उच्च विचारसरणी ' हें प्राचीन आर्यांचें व्रीद राखलें पाहिजे. त्यांना स्वतःच्या आचरणानें साधा पोषाख व साधे अन्न ह्यांचा आदर्श ग्रामस्थापुढें ठेवला पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण सर्रास मोफत मिळाल्याशिवाय ग्रामोद्धार होणें शक्य नाहीं. प्राथमिक शिक्षणांत केवळ 'Three 'R's' असून मागणार नाहीं 'Four 'R ' ' पाहिजेत. Reading, Writing ' Rithmatic यात्रयोरपर Religion या चरय्या R चा समावेश केला पाहिजे. सुशिक्षित येवणाची संख्या देशात सारखी वाढत आहे. स्वराज्य मिळालें तरीहि या सर्वांना शहरांतून नोकऱ्या मिळणें शक्य नाहीं. यांनीं शेज्याचांच आश्रय करून अल्पसंख्येक वृत्तीने राहून ग्रामोद्दाराच्या कार्यास लागलें पाहिजे.

आपल्या देशात एक लाख वस्तीच्या वरवीं शहरं सुमारे २०।२५ आहेत, बाकी सर्व अफाट लोकसंख्या शेज्यापाज्यांतून नांदत आहे. या कोटपावाधि लोकांचा संसार मुलाचा व्हावा एतदर्थ सांप्रतच्या सुशिक्षित बेकारांनीं शहरांत राहण्याचा मोह सोडून शेज्यांचा रस्ता धरला पाहिजे. सध्याच्या शिक्षणपद्धतीनें ही

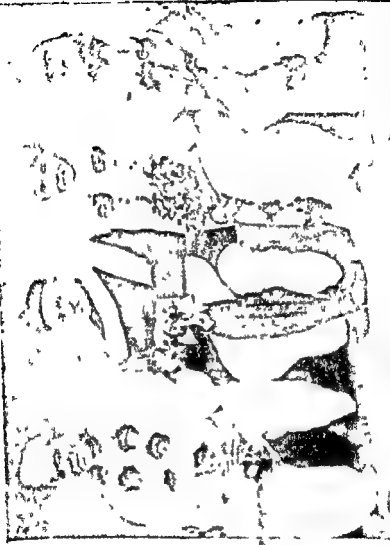
शितानी या गरजा मर्यादित ठेवूनच प्रामोद्वाराच्या कामी कोणतेहि कष्ट करण्यास कमीपणा मानूं नये मी ५० वर्षांपूर्वी कॉम्रेसच्या कार्यात नुक्ताच पडलो होतो तेव्हा स्वतः जागा शाहून सभास्थान स्वच्छ करून सभा मर्यादित असें काही दिवसांपूर्वी शीख धर्मीयांच्या एक तलाव साफ करण्याचें काम शीख धर्मीयांनी चालाविलें असता मी त्या ठिकाणी गेलों तो धार्मिक तलाव स्वच्छ करण्यासाठी त्यातील गाळ उपसण्याचें काम उच्च दर्जाचे शीखाहि करीत असलेले पाहून माझे अतः करण प्रेमानें व आदरानें भरून आलें या पवित्र कार्याला हातात हातभार लागावा अशी मला स्फूर्ति झाली व मी तसाच पुढें सटमन हातात पाटी व पावडे घेऊन गाळाच्या ५१७ पाऱ्या मी डोक्यावरून वाहून टाकल्या माझे पागोटें चिखलानें खराब होईल या भीतीनें तें काढून ठेवणेंहि मला इष्ट वाटलें नाहीं, उलट चिखलाचे काग माझ्या पागोट्यास लागणें हें मला भूषणच वाटलें म्हणून मी माझे पागोटें काढून न टाकता तशाच डोक्यावर पाटया बाहिल्या.

सुशिक्षितांनी अशी अगमेहनत करण्यांत व ग्रामवासीयांचीं गटारें साफ करण्यांतहि भूषणच मानलें पाहिजे कष्टाचें कोणतेंहि काम करण्यांत बिबडुना जोडे शिवण्यांतहि कमीपणा मानता कामा नये ग्रामवासीयास स्वावलंबी बनविणें हें प्रामोद्वार करणाराचें भाव्य कर्तव्य होय सांप्रतच्या सरकारनें प्रजेला अत्यंत परावलंबी अतएव आत्मविश्वासघ्न्य बनाविलें आहे सरकारनें आपलें प्रजेवरील नियंत्रण पाजील प्रमाणात वाढविलें आहे सरकारच्या मदतीशिनाय आम्ही कांहीं करूं शकत नाहीं असें प्रजेस वाटणें ह्या पाजील सत्तेचा दुष्परिणाम आहे स्वतंत्रदेशांतील सरकार आपल्या प्रजेस शक्ते परावलंबी बनवीत नाहीं या दृष्टीनें विचार करिता ग्रामवासीयांनी स्वावलंबी व स्वाश्रयी बनविण्याची प्रामोद्वारकांनी शिकविलेली पाहिजे एखादा युरोपियन आपल्या तहण पत्नीसह व सपतासह गावापासून दूर अशा एखाद्या बंगल्यांत निखिन अतःकरणानें राहू शकतो, परंतु हजारपंचशें वस्तीच्या गांवात राहणाऱ्या आपल्या लोकांना जोर व दरबडेजोर शाच्या भीतीनें आपलें जीवित व आपली संगति, सुरक्षित वाटत नाहीं ह्या दुःख अनुभव नेहमी येतो. ह्या अनुभव व वेण्यासाठी ग्रामवासीयांत परस्परांत

पंडित मदनमोहन मालवीय.

नमस्कार घातलेच पाहिजेत. युवतींनी व्यायाम घेतल्याशिवाय बलवान अशी प्रजा निर्माण होणार नाही. आणि वीरमाता, वीरपत्नी व वीरकन्या हें नामाभिधान त्यांना प्राप्त होणार नाही. नमस्काराचा व्यायाम उत्तम आहे. हजार-चारशेपर्यंत नमस्कार घालणारे पूर्वी आपल्याकडे होते. छिमाहि तुळशीस प्रदक्षिणा व सूर्यास नमस्कार घालीत असत.

भारतवर्षात हशें व्यायामाची आवड उत्पन्न झाली आहे ही सुदैवाची गोष्ट आहे. पण त्याबरोबर एकच गोष्ट मला सांगायची आहे. ती म्हणजे परमेश्वरावर प्रत्येकाने अदळ निष्ठा ठेविली पाहिजे, - तरच आपल्यास स्वराज्यप्राप्ती होईल.

प्रो. भागोजीराय कोट, २४० न. चि. फेडकर, ३५ मालवीय, ४४०. चौले महाराज

परिशिष्ट २

पं. मालवीय व महाराष्ट्र

पं. मदन मोहन मालवीय यांनी वार्ड-सातारा भागात एक लहानसा दौरा काढला होता, तो अनेक दृष्टींनी यशस्वी झाला. गेलीं दोन वर्षे (१९२८-३१) ते जून महिन्याचे सुमारास पुण्यात येऊन काहीं दिवस राहात असतात. त्यांचे एक कारण या दिवसात पुण्याची हवा समशीतोष्ण, विशेषतः काशीप्रयाग यांच्या तुलनेने थंड व उत्साहवर्धक असते. आज उतारवयात त्यांना अशा थंड हवेत काहीं दिवस विप्राति घेणे अवश्यच झाले आहे. मन कितीहि उद्योगप्रिय व स्वाभाविक उत्साहाने तरतरीत असले तरी शरीरापुढे कोणाचाहि हलाज चालत नाही. भार्गव मृगशीर्षाह्या थंड वाऱ्याची झुकक अंगाला लागल्याबरोबर पंडितजी जे आनंदोद्गार काढतात ते ऐकले म्हणजे, या वृद्ध देशभक्ताला इतके तरी सुख आपणाला देता येते या विचाराने महाराष्ट्राला कृतार्थताच वाटेल.

पण पंडितजींच्या पुण्यास येण्यात येवढाच उद्देश नसतो. त्यांना देशांत कोठे काय चालले आहे हे पाहण्याची फार हौस. म्हणून पुण्यास ते विप्राति-करिता आले तरी क्षणभरहि स्थब्ध बसत नाहीत. ते शहरातील संस्थांना भेटों देण्यात तरी गुंतलेले असतात, विवा कोणत्यांना कोणत्या संस्थेच्या चालकाचा ते घरीहि विचारविनिमय करीत बसलेले असतात, समजून घेण्याप्रमाणे समजूत देणे व सुचविणे याचीहि त्यांना फार हौस असल्यामुळे, ज्ञानाच्या भेदीबरोबरच त्यांची ज्ञानाची देवहि सुरू असते. आणि वेदांतापासून वास्तुविधानापर्यंत असा एकहि विषय निघूं शकत नाही. पुण्यात पंडितजींना कोणास काहीं विधायक सूचना करावयाच्या नसतात. ज्ञान व कर्तृत्व यांच्या जाणीवेचा त्यांचा आग्रह अनिश्च असाच असतो.

पुण्यास ते सर्व्हेट ऑफ इंडिया सोसायटीत उतरतात. कै० गोखले याचा व पंडितजींचा फार जुना स्नेह. यामुळे सोसायटी हे एक प्रकारे आपले घर असे ते सहजच मानतात. आज तरी ते नैमित्तिक चढवळीच्या राजकीय

पंडित मदनमोहन मालवीय

बाबतीत सोसायटीच्याच मताचे सर्वस्वी नाहींत, तसेंच धर्म, समाजशास्त्र व महाराष्ट्रीय इतिहास या विषयांत त्याच्याशीं समानधर्म असे लोक सोसायटीच्या आवारांत जितके आहेत त्यापेक्षा बाहेरच अधिक आहेत. तथापि जुने ऋणानुबंध, सोसायटीचे पुंजस्सारखे काही आजचेहि सभासद, आणि राजकीय विषयातील निले स्वरूपाचे सर्वसामान्य धोरण या दृष्टीनें तें सोसायटीलाच अधिक जबरठ आहेत, पण विशेष हा की, आपपरमाव दूषित दुराग्रह याच्यामुळे दळणवळण व विचारविनिमय या बाबतीत कित्येक लोक जसे मनात अढी धरून वागतात तसे पंडितजी वागत नाहींत. म्हणून सर्वांना ते आप-जेसेच वाटतात.

पंडितजींनीं ज्ञानलासनें व विशेषतः हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या बर्गच्या गोळा करण्याचें उद्योगात, सर्व हिंदुस्थान अनेक वेळ पालया घातला आहे. व सर्व प्रांतांवर त्याचें प्रेमहि आहे. तथापि महाराष्ट्रावर आपलें प्रेम विशेष आहे असें जेव्हा ते बोलून दाखवितात तेव्हा ते उर्गाच तोडदेखलें काही तरी बोलतात असें सदसा म्हणवत नाहीं. राज्याशीं झडून पूज्यपुढीनें, गोखल्याशीं जुडून प्रेमपुढीनें, व टिळकाशीं जुडून आदर्शपुढीनें, वागण्यात पंडितजींचा जन्म गेला. यामुळे महाराष्ट्राशीं त्याचा अखंड संबंध जन्मभर राहिला आहे. पण महाराष्ट्राच्या इतिहासानें त्याच्यावर जी मोहनी घातली आहे ती काही विशेषच आहे. ते नेहमीं म्हणतात कीं, मी येवढें हिंदुविद्यापीठ बनारसेस म्यापलें, पण त्यांत महाराष्ट्रीय 'स्पिरिट' उत्पन्न करण्याचा उद्योग मला अजून आणखी काही काळ केला पाहिजे. '

मराठ्यांनीं हिंदवी स्वराज्य स्थापून व गाजवून भरतवंशाची विशेष प्रकाशनी सेवा केली असें त्याचें मत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या हातून झालेल्या काही कृत्यावरून बंगाली-हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणे पंडितजींच्या मनांत नापसंती असणारच. पण आतां हिंदुस्थान हें एक अखंड राष्ट्र अशी भावना उत्पन्न झाल्यामुळे, मराठे उर्मट किंवा लुटारू प्रवृत्तीचे होते. या उत्तर हिंदुस्थानांत समजुतीत झपाट होणाऱ्या मराठ्यांच्या दोषांविषयी त्यांच्या पराक्रमादि गुणांवेच पंडितजींचें एक अधिक वेधतें. पुण्याच्या भारत-इतिहास मंडळातील सवाई माधवरावांच्या दख्खरचें चित्र व जव्या पुलापलीकडील

शिवाजीचा पुतळा पाहून त्यांना वाटलं की, हो दोनही उचलून आपल्या युनिव्हर्सिटींत नेऊन ठेवतां आली तर काय बहार होईल ! तूर्त त्यांनी युनिव्हर्सिटींत ' शिवाजी हॉल ' म्हणून एक इमारत बांधली असून, ती एखाद्या महाराष्ट्रीय संस्थानिकांच्या हातून उघडवावी व तीत एखाद्या महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञाकडून एखादी व्याख्यानमाला गुंफवावी असा त्यांचा मनोदय असल्याचें त्यांनी नुकतेंच बोलून दाखविलें आहे.

जमल्यास त्यांचा असाहि एक विचार आहे की, उन्हाळ्याचें तोंडी काशी हिंदू विश्वविद्यालयाच्या इतिहासशाखेचे काहीं विद्यार्थी, बरोबर त्यांचें एकदोन अध्यापक देऊन, महाराष्ट्रात पाठवावयाचे व त्यांच्याकडून महाराष्ट्रातील व कोंकणातील कित्रे व इतिहासप्रसिद्ध स्थळे यांची ' यात्रा ' करावयाची, तळेगाव-वडगांवच्या दरम्यान महादजी शिंद्याने इंग्रजांचा पराभव केला. ही गोष्ट त्यांना माहीत नव्हती. पुरंदरचा किष्ना दुसऱ्या पाहताना पुरंदरच्या तहाच्या गोष्टीबद्दल. ही इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष पराभवाची गोष्ट त्यांना प्रथम कळली. तेव्हां ' अरेरे, मी किती अज्ञान आहे, ' असे उद्गार त्यांनी काढले व या ज्ञानाचा उपयोगहि त्यांनी ताबडतोब याच दौऱ्यात केला. तो असा. बार्दे, सातारा, कऱ्हाड येथील व्याख्यानांत गोलमेज परिषद, सॅन्ट्रल कॉलेज व लक्ष्मी सत्ता हे विषय निघाले असतांना ते श्रोतृदाला विचारीत " बोलो वडगावचे पुढमे इंग्रजोंचो चीत करेन्याले महादजी कोनसे संदर्भमे पडे ये ! हे मार्मिक वाक्य ऐकताच सर्व सभा हंमून बेजार होई.

बार्देचो चौडे महाराज, मसुरचे विनायक महाराज इत्यादि लोक एजकारनांत पडणारे नव्हत. तथापि पंडितजींच्या व त्यांच्या यापूर्वी बरेच दिवसांचा परिचय आहे. बार्देची गोशाळा आज पुष्कळ दिवस बाबून राहिली होती. पण पंडितजींच्या शिवाय इतर कोणाच्या हातून ती उघडावयाचीज नाही असा धर्मवीर मागुजीसुधा करीर यांचा निश्चय होता, व तो पुरा करप्या-कसिाच पंडितजी बार्देला गेले. तेथील समारंभ पार प्रेक्षणीय झाला. पंडितजींचें गाईर पार प्रेम. यामुळे हा समारंभाचा दिवस त्यांनी मोठ्या आनंदात काढला. बार्देची मुंदर देवळे व घाट पाहून तर पंडितजी रोवू लागले.

पंडित मदनमोहन मालवीय.

वर्षानंतर सातारा, कन्हाड हीं गावे ओघानीच आलीं. तेथील निमंत्रणांना त्यांना नाहीं म्हणवेंना. सातारच्यास त्यांना दाखविण्यासारखें काही स्थळ नव्हतें. जुना राजवाडा, नवा राजवाडा म्हणतांच त्यांनीं तिकडे आस्थेनें नजर फेकली. पण एकांत सरकारी हायस्कूल व दुसऱ्यांत सेशन कोर्ट आहे असें सांगताच त्यांनीं चटदिशा दुसऱ्याकडे मान बळविली. पण माहुलीस जाऊन त्यांनीं संगमक्षेत्र पाहिलें सातारच्यास कन्याशाळा, राष्ट्रीयशाळा व भाऊ पाटलांचें अस्तुत्य वसतिगृह येवज्याच संस्था त्यांनीं पाहिल्या. कन्हाडास वेळात वेळ काढून त्यांनीं ओगलेवाडीस जाऊन काचकारखाना पाहिला, तो पाहून त्याच्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला.

कन्हाडच्या वाटेवर मसूर चार मैल बाजूला राहतें, व तेवज्यानच कृष्णा नदीचें खोड व चिखली पात्र ओलाढावयाचें असतें, मर मध्यान्हाहि झाली होती. तरी पंडितजींनीं मसूरस जाण्याचा आग्रह सोडला नाहीं. येथील आश्रमास विनायकबुधा व पंडितजी समोरसमोर बसलेले पाहून प्रेक्षकांच्या मनांत उदात्तभावना आल्याशिवाय राहिली नसेल. एका बाजूक पंडितजी म्हणजे ते असे प्रवासाकरितां हजारों रुपये किमतीच्या मोटारी, भंगावर उषदार काढिमरी वस्त्रांचा पोषाख पाय जेवण्यापासून बोललेल्या शब्दागणिक मान हुलविणारे सहचर व नोकर, प्रत्येक ठिकाणीं आग्राऊ जाऊन चौका बनवून स्वयंपाक सिद्ध करणारे परिजन व साधनसंग्रार, दांडशें लक्ष रुपये जमवून राजवाड्यासारख्या प्रबंड इमारती उभासून रथांत हजारों विद्यार्थी पडविणाऱ्या विद्यापीठाच्या जनकराचा मान लाभलेले पंडितजी ! आणि दुसऱ्या बाजून विनायकबुधा मग्नचारी ! पादत्राणाशिवाय राष्ट्रीय भंपार्थवून व काव्यागुल्यांतून प्रवास होतो आहे, उन्हांनें सूर्य व पाण्यानें पर्जन्य नक्षत्रांमार्फत रोगसंप्राप्ताचा टाव घेत आहे, भंगावर एकादश्याय दुगरे वस्त्र नाहीं, शोक्यावर राठ केशाच्या कटावे दोर बळलेले, दाढी हवी तशी वाडलेली, काठी व मोठा दादियाय सामान नाहीं, तोंडीं रामादियाय नाम नाहीं. मग्नचाऱ्याशिवाय सहचर नाहीं ! आश्रमाचीं ती उगारलेली जमीन, खालींवर सुगंधासोपेची पध्यानें वेष्टन, आंत छापगान्याचीं मोसंडीं रुजें, आणि दारांत पाहण्यास बसलेला जाण्यास राणीट मारली. अशा या दोन नृत्नी पाहून रसिकदा

परिस्थितांतल्या विरोधाचें आश्चर्यच वाटे, पण दोघाचेंहि अंतरंग एक. भावना एक व तद्दिष्ट कार्य एक यामुळें समरस होऊन परस्पर आदरबुद्धिनें परस्पराचें कौतुक करणारे ते दोघे पाहून असेंच वाटलें कीं, राष्ट्रकार्यातहि देशाभ्यतिरिक्त किंबहुना देशाला अवगणून राहणारा एकच अंतरात्मा या देशात आज बाबरेत आहे ही गोष्ट काहीं सोयी नाही. पंडितजींचा राजयोग आणि धिना-यकबुधांचा वैराग्ययोग दोन्ही या देशाला आज सारखेच उपयोगी पडत आहेत.

पंडितजी हे पूर्वी नेमस्त पेशातले, व १९२० सालापासून पुढें काहीं वर्षें त्यानीं असहकारितेच्या चळवळीला विरोध केला. लाहोरसहि त्यानीं मुख्य ठरावाला विरोध केला, असें असून ते मुंबईस आले असतां चळवळीत दाखल झाले याबद्दल त्याचें कौतुक व अभिनंदन सर्वत्र होत आहे हें योग्यच आहे, पण त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, “ या चळवळीत प्रथमपासूनच मीं पडलों असें नाही व कदाचित पडणार नव्हतांहि पण राष्ट्रीयसभेच्या काहीं कमिठ्या बेकायदा ठराविषयाचा सफाटा सरकारानें चालविला तेव्हा मला राग आला व मीं चळवळीत पडलों ” महाराष्ट्रात या चळवळीत काय काय घडलें हें सम-जून घेण्याची इच्छा त्यानीं बाई, कऱ्हाड वगैरे ठिकाणीं दर्शविली आणि इकडील इकीकती-विशेषतः कऱ्हाडच्या व बिळाशीच्या इकीकती त्यांना फळत्या, तेव्हा ते हंसून म्हणाले “ हें तर बाहेरच्या प्रांतात कांहींच माहीत नाही ! तुम्हां महाराष्ट्रांताना आपला बांगोर पिडण्याची, हंका बाजविण्याची, जाहिराती फडकविण्याची विद्या चागली माहीत नाही असें दिसतें. महाराष्ट्राचें एखादें चागलें दैनिकपत्र इंग्रजीत अवश्य पाहिजे. ”

पंडितजी या चळवळीत पडले तरी त्यांना राष्ट्रीयसभेच्या गामाच्यात कितपत मान्यता आहे म्हणाल तर ‘ विष्णवे नमः ! ’ त्यांचीं कारणेंहि तशींच आहेत. ८० खादीचा उपदेश करण्याचें पुण्य करित असतां बहिष्काराला पूर्णता आणण्याच्या दृष्टीनें ते गिरण्यांचा स्वदेशी माल घेण्यास सांगण्याचें पापहि करितात ! मग त्यांना रा. स. घ्या गामाच्यात कोण मान्यता देणार ! तेथें आज सगळेच विजेचे दिवे प्रकाशन असून त्याच्या मार्गेमाधींच्या शिष्य-त्वाचे उत्प्रेक्षा (रिफ्लेक्स) लाविलेले आहेत पंडितजी हे आज चाळीसपंचे-

पंडित मदनमोहन मालवीय

चाळीस वर्षे सतत राष्ट्रकार्य करित असल्याने ते गांधींचे शिष्य होऊ शकत नाहोत, म्हणून रा. स. च्या गाभान्यांत त्यांना वरील कारणामुळे स्थान नसले तरी त्यांचे एकंदर हिंदुस्थानांतले-हिंदुस्थानच्या देवस्थानाच्या गाभान्यांतील स्थान अढळ आहे. इतर कोणाला विजेच्या दिव्याची उपमा साजली तर ती अनेककार्याने हि लागते. पंडितजींना देवाजवळच्या मंद नंदादिपांचो उपमा लावण्यात येते ती मात्र यथार्थ आहे. देवाचे असंड साजिष्य. इतरत्र विजेचे दिवे मालवले गेले तरी हा आपला मिणमिण कां होईना पण सतत तेवत राहून देवाचे दर्शना उभ्या रात्री हि घडविणारा, कोणाचा हात लागला तरी फार भाजावयाचा नाही, आणि उलट तो मालवावा असे हि कोणाच्या मनांत यावयाचे नाही.

(फेब्रुवारी ता. २० जून १९३१)

